

Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки», 2018

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ICV 2016: 48.03

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року**

№ 2. 2018

Черкаси – 2018

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015.

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – №3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки».

Випуск № 2 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія Історичні науки рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 5 від 18.06.2018 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., д.е.н. (головний редактор); *Боєчко Ф.Ф.*, член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф. (заступник головного редактора); *Кирилюк Є.М.*, д.е.н., проф. (відповідальний секретар); *Архипова С.П.*, д.пед.н., проф.; *Біда О.А.* д.пед.н., проф.; *Гнезділова К.М.*, д.пед.н., доц.; *Головня Б.П.*, д.т.н., доц.; *Гусак А.М.*, д.ф.-м.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Жаботинська С.А.*, д.філол.н., проф.; *Кузьмінський А.І.*, член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; *Кукурудза І.І.*, д.е.н., проф.; *Лизогуб В.С.*, д.б.н., проф.; *Ляшенко Ю.О.*, д.ф.-м.н., доц.; *Марченко О.В.*, д.філос.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; проф.; *Мінаєв Б.П.*, д.х.н., проф.; *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф.; *Поліщук В.Т.*, д.філол.н., проф.; *Селіванова О.О.*, д.філол.н., проф.; *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф.; *Шнак В.П.*, д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); *Івангородський К.В.*, к.і.н. доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); *Перехрест О.Г.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); *Кіреєва В.О.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); *Чабан А.Ю.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Лисиця Л.Г.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Абразумова О.М.*, к.і.н.; *Анджеї Стемпнік*, д-р габлітований, проф. (Польща); *Боєчко В.Ф.*, д.і.н., доц.; *Голиш Г.М.*, к.і.н., доц.; *Гоцуляк В.В.*, д.і.н., проф.; *Дмитро Карев*, д.і.н., проф. (Білорусь); *Добржанський О.В.*, д.і.н., проф.; *Земзюліна Н.І.*, д.і.н., доц.; *Іржавська А.П.*, к.і.н., доц.; *Корновенко С.В.*, д.і.н., проф.; *Лисенко О.Є.*, д.і.н., проф.; *Масненко В.В.*, д.і.н., проф.; *Мельниченко В.М.*, к.і.н., проф.; *Мордвінцев В.М.*, д.і.н., проф.; *Морозов А.Г.*, д.і.н., проф.; *Павел Сердженга*, д-р габлітований, проф. (Польща); *Присяжнюк Ю.П.*, д.і.н., проф.; *Ресніт О.П.*, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; *Синявська Л.І.*, к.і.н., доц.; *Фареній І.А.*, д.і.н., проф.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин. Тел. (0472) 37-12-74
web-сайт: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: kaf.vsesvit@ukr.net

© Черкаський національний університет, 2018

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Піддубний І. А. Спроба оновлення складу політичних партій Румунії наприкінці Першої світової війни.....	5
Ковальська Г. Б. Санітарно-гігієнічні установи Всеросійського земського Союзу в Період Першої світової війни.....	15
Карабін О. Ю. Проблема обміну військовополоненими на Брест-Литовській мирній конференції.....	23
Скрипник О. М. Революція 1918 р. в Австро-Угорщині: погляд Р. Куденхове-Калергі.....	39

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Кіреєва В. О. Висвітлення революційних потрясінь 1917–1921 рр. на сторінках «Українського селянина».....	46
Поліщук Ю. А. Мирон Кордуба в роки Української революції (за мемуарними джерелами).....	57
Гандабура Н. Я. Нацистський окупаційний режим 1941–1944 р. на території Наддніпрянщини у сучасній вітчизняній історіографії.....	63
Перехрест О. Г. Податкова та заготівельна політика нацистських окупантів на території дистрикту «Галичина».....	78
Тігіка О. О. Житлово-побутове становище працівників місцевої промисловості України в період відбудови (1943–1950 рр.).....	91
Ветров І. Г. Раціоналізаторство і винахідництво як засіб реалізації відбудовної програми в Україні (1943–1950 рр.).....	100
Воскобойник К. В. Становлення українсько-польських дипломатичних відносин.....	119

ОГЛЯДИ

Степанчук Ю. С. Про роботу четвертих «історіографічних студій».....	133
--	-----

CONTENTS

WORLD HISTORY

Piddubnyi I. A. An attempt to renew political parties of Romania at the end of World War I.....	5
Kovalska H. Sanitary and hygienic institutions of Russian Zemskyi Union during the World War I.....	15
Karabin O. The problem of exchange of prisoners of war at the Brest-Litovsk Peace Conference.....	24
Skripnik O. Revolution of 1918 in Austro-Hungary: view of R. Kudenkhov-Kalergi.....	39

HISTORY OF UKRAINE

Kireieieva V. Coverage of the revolutionary upheavals of 1917–1921 on the pages of «Ukrainian peasant».....	46
Polishchuk Yu. Myron Korduba during Ukrainian revolution (based on memoir sources).....	57
Handrabura N. Nazi occupation regime 1941–1944 in the territory of Dnieper Ukraine in modern national historiography.....	63
Perekhrest O. Tax and procurement policy of the nazi ccupants within Galicia district.....	78
Titika O. Housing and living conditions of local industry workers in Unkraine during the reconstruction period (1943–1950).....	91
Vetrov I. Rationalization and invention as a means of implementing a restoring program in Ukraine (1943–1950).....	100
Voskoboinyk K. The establishment of – ukrainian-polish diplomatic relations.....	119

REVIEWS

Stepanchuk Yu. On the work of the fourth «historiographic studies».....	133
--	-----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 329(498) «1918»

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-5-14

І. А. Піддубний

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії нового
та новітнього часу факультету історії,
політології та міжнародних відносин
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
e-mail: zymnyu@ukr.net

СПРОБА ОНОВЛЕННЯ СКЛАДУ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ РУМУНІЇ НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У науковій розвідці схарактеризовано зміни в політичному житті Румунії в умовах Першої світової війни. Простежено процес оновлення складу політичних партій в країні, через залучення до участі в політиці ширших кіл населення. Проаналізовано проведення виборчої реформи, що передбачало і оновлення складу політичних організацій. В умовах 1918 р. такими стали дві політичні сили, засновані на співпраці з населенням Народна Ліга та Цереністська партія. Вказано, що спроба вийти зі сфери «політиканства» привела до певних змін у політичній системі Румунії.

***Ключові слова:** Румунія, політична система, Народна Ліга, Цереністська партія, А.Авереску, І.Мігалаке, В.Маджару.*

Постановка проблеми. Перша світова війна стала фактором, що не лише змінив кордони ряду держав, народив нові національні держави, але й вплинув на стан політичної системи цілого ряду країн. Не становила винятку і Румунія, яка завдяки участі у війні не тільки змогла створити умови для реалізації оголошеного наприкінці XIX – початку XX ст. національного ідеалу, але й змушена була провести реформування в аграрній та політичній сфері. Практично війна створила умови для появи загального виборчого права, у поєднанні з яким виявився необхідним перерозподіл складу політичних партій, коли двопартійна система втратила свою роль. Вже у 1918 р. у політичній системі Румунії розпочали діяльність ті партії, які прийшли на зміну консерваторам. При цьому в основу своєї діяльності організації ставили захист інтересів селянства. В останній рік війни поява політичних партій відбувалася у певній послідовності і першою з них вийшла на політичну арену Народна Ліга, слідом за якою були створені організації Цереністської партії та влилася у політичне життя країни Румунська національна партія. Основні свої зусилля ці політичні організації спрямовували на найбільш чисельну

верству населення – селянство. Хоча політичні партії і були буржуазними, але методи і гасла, які вони використовували у своїй діяльності були значно радикальнішими, ніж у традиційних, а подекуди з роками стали нагадувати і методи соціалістів. Загалом такі організації виникли як у Регаті, так і у нових провінціях Бессарабії, Буковині, тоді як у Трансільванії подібною партією залишалася Румунська національна [1, 10].

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема перебудови політичного простору Румунії відображена у різноманітній науковій літературі. Так, аналіз політичних подій в Румунії вміщено у ряді загальних праць з історії країни. Зокрема, це «История Румынии», де проаналізовано становище в країні у 1917–1918 рр. та розкрито в першу чергу стан революційного руху. Саме тут згадано про утворення Народної ліги, як союзу консерваторів та лібералів. Розкриваються і окремі питання діяльності урядів А. Авереску. Дано оцінку утворенню Цереністської партії, що переживається з критикою партії, адже оцінку їй дано з точки зору комуністів [2, 18, 41, 42–43]. Позиція сучасних істориків розкрита у ряді робіт, з яких слід виділити дослідження К. Гітчинс. Даний дослідник представляє появу Народної Ліги як організації, що пропагувала чесне і ефективне правління на основі повного дотримання Конституції. У ставленні до створення Цереністської партії цей дослідник ближчий до позиції І. Скурту. Помітне місце у діяльності ЦП відводиться і В. Маджару економісту та теоретику цереністського руху [3, 432, 428]. Не менш докладно питання політичного життя Румунії на завершальному етапі Першої світової війни викладено в роботах з історії політичного життя Румунії. Так, серед праць спеціалізованих у питаннях політичної історії Румунії варто відзначити колективну працю М. Мушата та І. Арделяну, яка розпочинається з аналізу економічної та соціально-політичної ситуації в Румунії періоду 1918–1921 рр. Слідом за цим автори роблять виклад у формі нарисів про діяльність різних політичних партій, серед яких є і Народна партія, і Цереністська партія. Утворення останньої подано як результат протиріч серед представників вищих класів та потреб проведення в країні широких реформ. Ці пов'язувалося в першу чергу з аграрною реформою. Безумовно оцінка партій зроблена в рамках традицій історіографії СРР [4]. Утворення Цереністської партії та її розвиток в межах політичної системи «Великої Румунії» докладно розглянуто в роботі І. Скурту. Даний автор представив широку картину політичного життя Румунії, де відвів основне місце для демонстрації діяльності Цереністської та Румунської національної партій [1]. Розкрито діяльність політичних організацій в ряді робіт, що присвячені і теоретичним питанням діяльності політичних партій, і власне їх історії.

Мета. Вважаючи, що на сьогодні існує достатня кількість літератури з обраного питання, ставимо за мету встановити умови появи та початкової

діяльності в Румунії ряду буржуазних політичних організацій, орієнтованих на основну частину населення країни.

Виклад основного матеріалу. У той час коли вирішувалося питання про подальшу долю Румунії створилася ситуація, за якої вже партія не викликала особливої довіри у мешканців країни. Бажання оновити політичну систему поєдналося з витісненням з неї консерваторів та утворення першої організації, що стала відома під назвою «ліга». Ця організація не дала змоги К. Арджетоюну створити Партію національного оновлення і фактично мала дві дати заснування. Так, згідно заяв А. Авереску 1 квітня 1918 р. в Яссах заснували Народну Лігу, тоді як за визнанням К. Арджетоюну це мало місце 3 квітня. Останнє було зроблене з метою, щоб не допустити жартів над організацією та встановити довіру до неї. (В обох випадках дати дані за юліанським календарем, що був у вжитку в Румунії).

В оцінці Н. Іорги дана організація була своєрідним компромісом стосовно генерала А. Авереску. Керівники ж подали її як партію нового режиму, чесного правління, соціальної справедливості [4, 235]. Вже на початку діяльності виникли певні складнощі, адже намагання засновників Народної Ліги дотримуватися союзу з Антантою вже викликало неприйняття уряду А. Маргіломана. Нові політичні умови також ставили вимогу визначитися зі ставленням до аграрної та виборчої реформи. Інше питання полягало у необхідності порозуміння між А. Авереску та К. Арджетоюну, адже намір генерала піти у відставку та перейти до політичної діяльності, попри незнання у цій сфері, змушувало його іти на союз з досвідченим політиком.

Для Народної Ліги важливим виявилось поєднання двох факторів на початку її формування ж першим стало ім'я генерала А. Авереску, тоді як другим – фактичного організатора та керівника – К. Арджетоюну. Спільним було бажання дещо змінити ситуацію в країні та розрядити напругу. Звідси і бажання відмовитися від терміну «партія» [4, 236–237]. На початку діяльності організаційним центром виявилися Ясси, де утворилася найсильніша місцева організація, до якої належали М. Кантакузіно, І. Петровіч, П. Драгоміреску, Д. Александреску. Помітним позитивом для організації було приєднання Д. Замфіреску, П. Негулеску. Певний час з Народною Лігою співпрацював і А. Куза, однак його неприйняття спроб політичного зближення А. Авереску з Т. Іонеску стало причиною виступу на засіданні Палати депутатів 30 грудня 1919 р.

Для самого А. Авереску прихід у політику став причиною надзвичайно швидкого зростання його авторитету. З боку К. Арджетоюну було висловлено заяву, що фактичними засновниками Народної Ліги стали А. Авереску, М. Кантакузіно, і сам він. Програма, яку складав К. Арджетоюну була обговорена також з А. Кузою й представником Партії праці І. Редулеску та жоден з них не погодився дотриматися позиції

майбутньої організації [5, 174-175; 6, 48, 57, 61–63, 71,73]. Утворення партії відносили до часу, коли старі партії перетворилися на засіб заробляння грошей, а ситуація в країні була складною. Цим пояснено співпрацю А. Авереску з М. Кантакузіно та К. Арджетою та оголошено боротьбу за аграрну реформу з подальшою передачею землі тим, хто ефективно її використовуватиме, а також виступали за запровадження відповідальності за неправомочні дії у політичній сфері [7, 165–170].

Разом з тим нова політична організація вже під час парламентських виборів 1919 р. та 1920 р. мала певний успіх завдяки підтримці селян. Практично саме вибори 1920 р. перетворили Народну Лігу в Народну Партію та привели її до влади. Одним з результатів останнього стало покращення взаємин робітників та працедавців, що було результатом дій законів про трудові конфлікти, професійні спілки, захист праці, про жебрацтво та волоцюг, а також завдяки ратифікації Вашингтонської конвенції про захист праці. Врешті уряду А. Авереску приписували наведення порядку на залізниці, впорядкування шкіл, одночасно з підняттям платні вчителям. Підняття престижу уряду відбулося завдяки проведенню експропріації землі в Регаті та Ардялі, Буковині і Банаті.

Таким чином на чолі партії опинився доволі відомий діяч, ім'я якого привертало увагу інших, тож не дивно, що серед відомих діячів партії опинилися П. Негулеску, К. Гарофлід, Г. Транку-Яшь, К. Арджетою, О. Гога. Впродовж всього часу існування організації її друкованим органом виступала газета «*Îndreptatea*» (8 квіт. 1918 р. – 6 жовт. 1938 р.). Слід визнати, що формувалося ядро партії з оточення генерала А. Авереску, але своїм завданням ставило допомогу селянству та іншим соціальним шарам. Можливо з цієї причини задумувалася вона як Народна ліга і позиціонувала себе як партія лише у квітні 1920 р. Свою появу Народна ліга задекларувала необхідністю нового спрямування нації, у зв'язку з чим створила «організацію дії» під головуванням А. Авереску. Серед завдань, які ставила перед собою нова партія стала боротьба за забезпечення соціального порядку та реальне конституційне життя в країні.

Гаслом партії стало «Праця, чесність, законність». На початковому етапі мали намір реалізувати входження у політичне життя країни на підставі статті 31 конституції, діючи від імені народу. Виступали за встановлення відповідальності за прорахунки і помилки, які привели до сучасних бід та за проведення аграрної реформи, з негайною передачею землі у руки ефективних володарів шляхом використання сільських громад. Зобов'язувалися провести виборчу реформу на основі загального, прямого і таємного виборчого права з наданням меншинам представництва у парламенті. завданням було і проведення адміністративної децентралізації. На час появи Народна Ліга не уявляла реалізацію свободи іншим способом. Дані завдання задекларували у акті заснування організації. До програми організації увійшли вимоги поваги до конституції

і законності, положення про примирення соціальних класів, розвитку національної економіки, здійснення мирної зовнішньої політики та міжнародної співпраці, укладення союзів, які мали забезпечити територіальну цілісність Румунії [8, 253; 9, 31–36; 10, 239].

Ядром організації стали генерали Веляну, Кантакузіно-Гранічеру, Кокерешу, як і представники консервативної організації К. Арджетоаяну, М. Кантакузіно, брати Отецелешану, А. Поповіч-Ташке, так і представники нових провінцій О. Теслеоану, Я. Флондор. Про себе, як про батька організації заявляв також А. Куза [4, 245].

Доволі негативно появу нової організації сприйняли соціалісти, що зокрема проявилось в одній з публікацій в яеському журналі «*Omni Liber*». Перше, що зацікавило соціалістів було, кого представляє дана партія і їхній висновок стосувався відсутності соціальної категорії. Критики тоді зазнала як назва, так і програма організації, особливо пункт стосовно національного ідеалу [11, 139].

Тим не менше на виборах у листопаді 1919 р. представники Народної Ліги здобули 7 місць у Палаті депутатів, а вже 13 березня 1920 р. голова партії став головою Ради міністрів. 17 квітня 1920 р. відбулося злиття Народної Ліги з групою О. Гоги з Румунської національної партії, Національним союзом Банату (А. Імброане), фракцією Цереністської партії Бессарабії (С. Ніца) та групою, що вийшла з Демократичної партії об'єднання Буковини (Д. Поповіч). Одночасно керівництво прийняло рішення про перейменування організації у Народну партію.

Після К. Арджетоаяну саме О. Гога відіграв помітну роль у розвитку діяльності Народної партії. Самого політика бачили як прихильника політичної лінії Т. Іонеску, що означало його дії в межах «національного консерватизму», однак насправді таким він не став, адже 24 жовтня 1919 р. «*Renașterea Română*» відзначала відмову О. Гоги проводити політику такістів [12, 237, 257]. Співпраця А. Авереску та О. Гога розпочалася в період перебування у складі уряду А. Вайда-Воевод, коли мали місце їхні спільні дії, що привели до демісії уряду та подальший розкол Румунської національної партії з наступним злиттям групи дисидентів з Народною Партією. Оскільки цей процес відбувався в умовах одночасного проведення конгресів РНП та НП і на конгресі останньої 15 квітня 1920 р. намір арделянців до об'єднання прийняли як символ єднання всіх частин нової Румунії. З цього часу О. Гога спрямував свої зусилля на розвиток діяльності НП [13, 199–208]. Посилення складу НП саме у період її урядової діяльності дозволив організувати доволі жорсткі заходи в межах реалізації внутрішньої політики. Жорстка внутрішня політика уряду приймалася як причина втрати партією популярності і підтримки [14, 15–16].

Якщо Народна партія формувалася особами вищого стану, то інша партія, що в основу діяльності поклала захист інтересів селянства виникла

завдяки зусиллям представників службового стану. Формувалася вона у різних частинах країни і перша організація заснована М. Іонеску-Бербекару в Слатіні 4 грудня 1918 р. Слідом за Цереністською партією повіту Олт 18 грудня 1918 р. І. Мігалаке ініціював створення Цереністської партії в Бухаресті. Дана організація поширювала свою діяльність на 8 повітів. Відмінністю ЦП від НП була відсутність помітних політичних діячів, однак спроба залучити таких виявилася невдалою. Також особливим було і формування організацій, орієнтованих на роботу з селянами, велося і незалежно від діяльності ЦП, як це було зі створенням 16 лютого 1919 р. Селянської і робітничої партії, до діяльності в якій залучалися П. Бужор, І. Мігалаке, С. Попеску, М. Лунджану, М. Іонеску-Бербекару [14, 13–16, 18].

Керівництво партією здійснював Центральний комітет, який складався з 5 осіб і очолювався головою. Організаційною та адміністративною роботою у ньому відав генеральний секретар. При потребі прийняття важливих рішень Центральний комітет скликав Генеральну раду партії, до якої входили по два представники від кожної повітової організації. Генеральна рада обирала Центральний комітет і його голову. Повітові організації керувалися комітетом з 5 осіб, який очолював голова. Найвищим органом для всіх рівнів був конгрес, на який делегатів обирали [15, 254; 1, 19–22].

Формування ЦП виявилось справою окремих комітетів, через що 28–29 липня 1919 р. в Бухаресті скликали нараду представників 12 повітів. На зібранні відбувся обмін досвідом та встановлено норми для створення єдиної організації. Тоді ж обрали Генеральну раду Цереністської партії і Центральний комітет, до складу якого включили І. Борчу, Г. Джуґлю. М. Іонеску-Бербекару, І. Мігалаке, Н. Поповіч-Лупа, І. Редукану, Т. Єнаковіча. Чергова нарада відбулася 21–22 жовтня 1919 р., коли представники 18 повітових організацій прийняли нові організаційні принципи, обрали Центральний комітет у складі 12 осіб та затвердили Виконавчий комітет, до якого увійшли І. Мігалаке, В. Маджару, М. Іонеску-Бербекару. Та все ж головним результатом наради слід вважати прийняття «Декларації принципів Цереністської партії», які посилили програмні засади 18 грудня 1918 р. про потребу здобуття у владі Румунії селянами та робітниками належного місця [1, 22–26].

Хоча ЦП і демонструвала себе як партія селянська, все ж помітне місце в ній займали і представники великих землевласників, і дрібної міської буржуазії, і представники інтелектуальних професій. Різноманітність у складі організації дозволило вже на початку діяльності сформувавши у партії як центристське, так і демократичне крило, однак за своїм характером партія залишалася буржуазною [16, 120–122, 124]. Успіх на виборах у листопаді 1919 р. дав змогу констатувати утвердження

цереністських організацій в Регаті: Мунтенії, Молдові, Олтенії та Бессарабії [17; 1, 26–31; 22].

У Трансільванії також відбувався процес становлення Цереністської партії. Так, з травня 1919 р. розпочалася розробка проекту програми, велася пропагандистська діяльність. Фактично у програмі поєдналися положення програм Румунської національної партії та Цереністської партії Регату. На думку представників інших політичних партій впливало, що програма була звичайною сукупністю ідей, висловлених у Алба Юлії. Такій оцінці сприяв і факт, що представники майбутньої організації активно пропагували рішення, прийняті у Алба Юлії. Лише після виборів 30 грудня 1919 р. в м. Сібіу було офіційно утворено Румунську цереністську партію, яка у початковому періоді своєї діяльності вела певну боротьбу проти РНП. Проте не вона, а протистояння з традиційними партіями Регату була основним завданням [19, 106–110, 99, 103, 105].

Вибори до парламенту у листопаді 1919 р. завершилися для ЦП реорганізацією керівних органів, адже на нараді 18–19 листопада 1919 р. прийняли рішення щодо визнання вищим керівним органом партії парламентської ради, реорганізували Центральний комітет, який мав 19 членів, а генеральним секретарем обрали М. Іонеску-Бербекару. З метою реалізації програмних положень у парламенті ЦП 25 листопада 1919 р. ЦП увійшла до Парламентського блоку [1, 32–33].

Уряд Парламентського блоку мав намір реалізувати програму ЦП у сфері аграрної реформи, але проект був представлений у парламенті незадовго до його закриття главою уряду. Втрата позицій в парламенті та його наступне закриття стало причиною зміни складу Виконавчого комітету партії [1, 33–38, 40-47].

Прихід до влади А. Авереску та його дії у справі створення організації Народної партії у Трансільванії стали причиною антиурядової позиції Ю.Маніу. Ворожу до аверисканців, а також націонал-лібералів, консерваторів позицію зайняли і цереністи. Останні вимушені були також після парламентських виборів провести реорганізацію керівних органів партії та розширити власну організацію й проробити доктрину та відповідну їй програму дій, а також розширити межі діяльності партії [18; 1, 47–49, 53–63; 22, 306–307; 20, 191–192; 14, 15; 21, 90]. Фактичні підсумки організаційного періоду в історії Цереністської партії підвів генеральний конгрес в листопаді 1921 р., вирішивши питання, пов'язані з подальшою діяльністю партії.

Висновки. Перша світова війна продемонструвала місце населення країни у вирішенні глобальних проблем. Проте низький рівень організованості не давав можливості здійснити самоорганізацію та вплинути на зміни ситуації в країні. В умовах, коли політичні події вимагали негайних змін, лише представники вищих кіл ставали засновниками нових політичних організацій. Винятком стала Цереністська

партія, де організаторами виступили представники інтелектуальних кіл, що створило умови для появи організації, яка змінювалася в ході своєї діяльності.

Список використаної літератури:

1. Scurtu I. Din viața politică a României. Întemeierea și activitatea Partidului Țărănesc (1918-1926) / Scurtu I. – București: Editura Literă, 1975. – 197 p.
2. История Румынии / Отв. ред. Н.И.Лебедев. – Т. 2: 1918–1970. – М.:Наука, 1971. – 742 с.
3. Hitchins K. România: 1866–1947. / Ediția a IV-a. Traducere din engleză de G.G.Potra, D.Răzdolescu. / K.Hitchins. – București: Humanitas, 2013. – 659 p.
4. Mușat M. Viața politică în România: 1918 – 1921 / M.Mușat, I.Ardeleanu – București: Editura politică, 1976. – 374 p.
5. Agrigoroaiei I. Viața politică din orașul Iași în perioada imediat următoare primului război mondial (1918–1921) / I.Agrigoroaiei // Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza” din Iași. – Serie nouă. – Secțiunea III: a. Istorie. – Tomul XVII. – Anul 1971. – Fasc. 2. – P. 171-184.
6. Argetoianu C. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri. /C.Argetoianu. – Vol. al V-lea. – Partea a V-a: 1918 / Ediție și indice adnotat de Stelian Neagoe. – București: Humanitas, 1995. – 335 p.
7. Averescu A. Uzurparea dela 4 Iunie 1927 în lumina discursurilor și declarațiunilor. / A. Averescu – București: institutul de arte grafice „Indreptarea”, 1928. – 280 p.
8. Actul de constituire a Ligii Poporului // Scurtu I., Mocanu C., Smârcea D. Documente privind istoria României între anii 1918–1944 /Coord. Ioan Scurtu. – București: editura didactică și pedagogică, R.A., 1995. – P. 253.
9. Congresul Partidului Poporului din anul 1922, ținut la Sibiu în zilele de 20, 21 și 22 Decembrie. Relațiune după notele stenografice. – București, 1923. – 297 p.
10. Negulescu P.P. Partidele politice. / P.P.Negulescu. – București: Cultura Națională, 1926. – 283 p.
11. Gruparea Averescu // Presa muncitorească și socialistă din România. / Colectiv de redacție Ion Popescu-Puțuri (red. Respon.), Nicolae Goldenberger, Augustin Deac, Ion Felea, Ion Iacoș – Vol. III: 1917–1921. – Partea 1: septembrie 1917 – iunie 1919. – București: Editura politică, 1971. – P. 139.
12. Iorga N. Memorii. – Vol.II: Însemnări zilnice Maiu 1917 – Mart 1920. Războiul național. Lupta pentru o nouă viața politică. / N. Iorga – București: editura „Națională”, 1930. – 368 p.
13. Fătu M. Cu pumnii strînși. Octavian Goga în viața politică a României (1918-1938). / M.Fătu – București: Globus, 1993. – 297 p.
14. Stănescu M.C. Mișcarea muncitorească din România în anii 1921–1924. / M.C.Stănescu. – București, editura politică, 1971. – 293 p.
15. Procesul-verbal de constituire a Partidului Țărănesc //Scurtu I., Mocanu C., Smârcea D. Documente privind istoria României între anii 1918–1944 / Coord. Ioan Scurtu. – București: editura didactică și pedagogică, R.A., 1995. – P. 254.
16. Simion N. Observații privind compoziția socială a Partidului Țărănesc / N.Simion // Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza” din Iași. – Serie nouă. – Secțiunea III: a. Istorie. – Tomul XIX. – Anul 1973. – Fasc. 1. – P. 119-127.
17. Congresul partidului Țărănesc // Glasul Bucovinei. – 1919. – 31 Iulie. – Nr. 205.

18. Tabloul II a. // Ivan M. Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919–1932. Studiu comparativ al rezultatelor oficiale ale alegerilor pentru Camera Deputaților din anii 1919-1932. – Sibiu, 1933.
19. Iancu Gh. Campania electorală pentru alegerile parlamentare din 1919 în circumscripțiile Transilvaniei /Gh.Iancu // Studia Universitatis Babeș-Bolyai. – Series Historia. – Anul XVIII. -1973. – Fasciculus 1. – P. 91–120.
20. Agrigoroaiei I. Observații privind programul agrar al partidelor politice din perioada imediat următoare primului război mondial / I.Agrigoroaiei //Analele științifice ale Universității «Al.I.Cuza» din Iași. – Serie nouă. – Secțiunea III: a. Istorie. – Tomul XVIII. – Anul 1972. – Fasc. 2. – P. 187–194.
21. Drăghicescu D. Partide politice si clase sociale. / D.Drăghicescu. – București, 1922. – 124 p.
22. Proiectul de program al Partidului Țărănesc // Scurtu I., Mocanu C., Smârcea D. Documente privind istoria României între anii 1918–1944 /Coord. Ioan Scurtu. – București : editura didactică și pedagogică, R.A., 1995. – P. 306–307.

References

1. Scurtu, I. (1975). *From the Political Life of Romania. The founding and activity of the Peasants' Party (1918-1926)*. Bucharest: Ed. Literă.(in Rom.)
2. in N.I.Lebedev (Ed.), (1971) *History of Romania* / Editor-in-chief Lebedev N.I. – V. 2: 1918-1970. M.: Nauka. (in Rus.)
3. Hitchins, K. (2013). *Romania: 1866 – 1947*. Bucharest: Humanitas. (in Rom.)
4. Mușat, M. & Ardeleanu, I. (1976). *Political life in Romania: 1918 – 1921*. Bucharest: Political Publishing House. (in Rom.)
5. Agrigoroaiei, I. (1971). Political life in the city of Iasi in the period immediately following the First World War (1918-1921). *Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza” din Iași. (Scientific Annals of “Al.I.Cuza” University of Iasi). New series. Section III: a. History. XVII. 2. 171-184.* (in Rom.)
6. Argetoianu, C. (1995). *For those from tomorrow. Memories of yesterday. Vol. V. Part V: 1918*. Bucharest: Humanitas. (in Rom.)
7. Averescu, A. (1928) *Usurpation of 4 June 1927 in the light of speeches and statements*. Bucharest: Institute of Graphic Arts “Indreptarea”. (in Rom.)
8. The Act of Establishing of the People’s League (1995). Scurtu, I., Mocanu, C. & Smârcea D. *Documents on the History of Romania between 1918-1944*. In I.Scurtu (Ed.). Bucharest: didactic and pedagogical publishing house, R.A. 253.(in Rom.)
9. *Congress of the People’s Party of 1922, held in Sibiu on the 20th, 21st and 22nd of December. Relationship after stenographic notes*. Bucharest. (in Rom.)
10. Negulescu, P.P. (1926). *Political parties*. Bucharest: National Culture. (in Rom.)
11. Averescu Group (1971). *Labor and Socialist Press in Romania. Vol. III: 1917-1921. Part 1: September 1917 – June 1919*. In I.Popescu-Puțuri (Ed.). Bucharest: Political Publishing House, 139. (in Rom.)
12. Iorga, N. (1930). *Memories. Vol. II: Daily Notes. Mai 1917 – March 1920. National War. Fight for a new political life*. Bucharest. (in Rom.)
13. Fătu, M. (1993). *With tight fists. Octavian Goga in the Political Life of Romania (1918-1938)*. Bucharest: Globus. (in Rom.)
14. Stănescu, M.C. (1971). *Workers’ Movement in Romania in the years 1921-1924*. Bucharest, Political Publishing House.(in Rom.)
15. The Report of the Peasants’ Party Constitution (1995). Scurtu, I., Mocanu, C.& Smârcea, D. *Documents on the history of Romania between 1918–1944*. In I.Scurtu (Ed.).

Bucharest: didactic and pedagogical publishing house, R.A. 254. (in Rom.)

16. Simion N. Observations on the Social Composition of the Peasant Party // Annals of the "Al.I.Cuza" University of Iasi. – New series. – Section III: a. History. – Tom XIX. – Year 1973. – Fasc. 1. – P. (in Rom.)

17. The Congress of the Peasants' Party *Glasul Bucovinei. (The Voice of Bucovina)*. – 1919. – 31 July. – No. 205. (in Rom.)

18. Table II a. Ivan, M. (1933). *Evolution of our political parties in figures and graphs 1919-1932. Comparative study of the official results of the elections for the Chamber of Deputies from 1919-1932*. Sibiu. (in Rom.)

19. Iancu, Gh. (1973). Election Campaign for the 1919 Parliamentary Elections in Transylvania Constituencies. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia. Fasciculus I. 91-120*. (in Rom.)

20. Agrigoroaiei, I. (1972). Observations on the agrarian program of the political parties from the period immediately following the First World War. *Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza” din Iași (Scientific Annals of “Al.I.Cuza” University of Iasi)*. New series. Section III: a. History. Vol.XVIII. Fasc. 2. 187-194. (in Rom.)

21. Drăghicescu, D. (1922). *Political parties and social classes*. Bucharest. (in Rom.)

22. Program of the Peasant Party (1995). Scurtu, I., Mocanu, C.& Smârcea, D. *Documents on the history of Romania between 1918–1944*. In I.Scurtu (Ed.). Bucharest: didactic and pedagogical publishing house, R.A. 305-307. (in Rom.)

I. Piddubnyi

AN ATTEMPT TO RENEW POLITICAL PARTIES OF ROMANIA AT THE END OF WORLD WAR I

During World War I, Romania needed modernization of the political system, because defeats had led to the need of preserving the state itself. If, in this regard, the accession of Bessarabia became a means of raising the popularity of the king, then the creation of new political organizations was much more important for the political system. Thus, a new alliance of liberals and conservatives was established in Romania, which, in order to attract supporters, used a term suitable for distinguishing a new organization from the old political ones – the 'league', and also used the popularity of the figures' names who entered the leadership. The main task of the organization was to adhere to the constitution and laws. Creation of an 'honest government' had become the condition of activity. The use of members of the People's League, later the People's Party to resolve the crisis situation in 1918 and 1920, turned out to be reality.

Another variant of the organization that was to rely on the broad strata of the rural population was to create a peasant organization. The representatives of rural intelligentsia (teachers, priests) were responsible for such organization establishment. In this case, the theoretical foundations of the organization were based on the works of experienced economists, V. Madgearu among them. Structurally, that organization was extremely diverse, which allows speaking about the combination of tasks included in the activity program.

Key words: Romania, political system, People's League, Zerenist party, A. Averescu, I.Migalaka, V.Majar.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

УДК 94(100) «1914/1918»]:94(470+571):614.21

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-15-23

Г. Б. Ковальська

аспірант кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

e-mail: alyakova9@gmail.com

САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНІ УСТАНОВИ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто діяльність загальноросійської організації гуманітарного спрямування – Всеросійський земський союз щодо створення й роботи його санітарно-гігієнічних установ в період Першої світової війни. Основну увагу приділено формуванню, функціонуванню цих об'єктів і проаналізовано головні чинники, які вплинули на їхнє створення.

Ключові слова: *Всеросійський земський союз, баня, пральня, дезінфекційний загін, бактеріологічна лабораторія.*

Постановка проблеми. Перша світова війна, що почалася в 1914 р., із самого початку дала величезну кількість поранених і хворих військовослужбовців, викликала різке погіршення санітарного стану Російської імперії і спричинила поширення епідемій як на фронті, так і в тилу. Санітарні служби країни виявилися не спроможні самі впоратися із цими проблемами. На допомогу їм прийшли громадські благодійні організації, зокрема, найбільш відчутною виявилася діяльність Всеросійського земського союзу (ВЗС).

Аналіз досліджень і публікацій. Створення та діяльність санітарно-гігієнічних установ ВЗС знайшли відображення в науковому доробку російських істориків Т. О. Кобзевої [1] та Р. Н. Сулейманової [2]. У дисертації А. В. Патрушева проаналізовано розвиток земської охорони здоров'я у Вятській губернії, де звернуто увагу на епідемічну ситуацію та методи боротьби земств із захворюваннями [3]. В українській історіографії окремі аспекти цієї теми розглянуто в узагальнювальній монографії О. П. Реєнта і О. В. Сердюка [4], у працях О. М. Доніка [5] Н. І. Загребельної [6], П. В. Кліщинського [7] та І. Г. Сулиги [8].

Мета статті – проаналізувати створення та діяльність санітарно-гігієнічних установ Земського союзу та з'ясувати їхню роль на фронті.

Виклад основного матеріалу. Серед усіх санітарно-гігієнічних установ ВЗС, організованих на фронті, найбільшу кількість становили бані. Крім безпосередньої функції – дати можливість військовослужбовцям вимитися, у них здебільшого також видавали солдатам чисту білизну або замість брудної, або ж без заміни [9, 41].

Основою банно-пральної діяльності на Західному фронті став перший передовий банний загін, сформований Головним комітетом ВЗС 8 березня 1915 р. Ідея створення бань на фронті була зустрінута в армії дуже доброзичливо, оскільки вони були могутнім знаряддям для боротьби з епідеміями та паразитами. Ще на початку діяльності Комітету Західного фронту, а саме 6 листопада 1915 р., від військової влади йому надійшло завдання створити 420 бань. Однак через відсутність приміщень, персоналу та інвентарю їх відкриття відбувалося порівняно повільно, а кількість не досягала 200, не враховуючи тих, що виникали з ініціативи армійських управлінь і передових лікувально-харчувальних загонів. Затримка в організації бань відбувалася через відсутність достатньої кількості інвентарю для пралень, без якого немислима вся банна діяльність. Усі бані, крім кількох, перебували на фронті. Більшість із них були установами самостійними, а деякі складниками більших установ.

Звичайний склад бані був такий: 1) роздягальня; 2) власне баня; 3) парилка; 4) пункт, де можна отримати чисту білизну і свій уже продезінфікований одяг, не повертаючись у брудну роздягальню. Але іноді відвідувачам надавали лише частину цих послуг, наприклад, роздягальня та власне баня. При деяких банях були й відділення для інфекційних хворих, наприклад, коростою або іншими явно вираженими шкірними захворюваннями [10, 65].

Облаштовували бані в найрізноманітніших приміщеннях: халупах, винокурних заводах, сараях, бліндажах, землянках і брезентових наметах, хоч деякі з них мали й спеціально побудовані приміщення.

Фронтowa баня обслуговувала тільки солдатів, пропускаючи в день у середньому близько 300 осіб. Деякі з бань розташовували в окопах або поблизу них і топили тільки вночі, щоб не привернути уваги ворожої артилерії. Працювати в таких умовах було небезпечно, що підтверджували й неодноразові приклади розгрому бань ворожими снарядами та поранення службовців.

Відвідувачі бані, крім приміщення та води, отримували безкоштовно мило, мочало або віник. При більшості бань розташовували чайні, де можна було отримати безкоштовно гарячий чай із цукром [10, 70].

Проведену роботу бань на Західному фронті яскраво засвідчують такі цифри: за жовтень–грудень 1915 р. в банях вимилися 237 723 особи, випили чаю при банях 110 303 особи, отримали чистої білизни в комплекті 47 903 одиниці [10, 71].

Бані мали запас білизни як випраної, так і нової. Кількість виданої чистої білизни залежала від військової частини, яку баня обслуговувала, і від запасів білизни. При цьому, як правило, найближчим до окопів баням видавали чистої білизни значно більше, ніж тиловим: у перших одягали в чисту білизну Земського союзу до 90 %, у других – тільки до 20 % і навіть нижче [10, 70].

Прийняту в банях від солдатів брудну білизну дезінфікували і направляли в пральні, де її сортували та прасували. При кожній пральні була організована ремонтна майстерня білизни (пришивали гудзики, робили шнурки, накладали латки тощо). Непридатний до подальшого носіння одяг розрізали на онучі або викидали в ганчір'я, при цьому складали відповідний акт, або ж передавали артилерійським частинам.

Пральні обслуговували не тільки бані, а й інші установи ВЗС, військового відомства і Російського товариства Червоного Хреста (лікарні, госпіталі, чайні тощо) [10, 70–71].

У Бродях була відкрита пральня з дезінфекцією брудної білизни, що отримували від поранених і хворих воїнів, яких провозили через цей населений пункт, натомість їм видали чисту білизну. Пральня почала працювати в середині грудня 1914 р. У Львові розташували механічну пральню, яку використовували для обслуговування складів.

Водночас було вжито заходів для дезінфекцій білизни в санітарних поїздах. Задля цього в Бродях облаштували баню на початку лютого 1915 р., забезпечену двома дезінфекційними апаратами Геліос. Подібний санітарно-гігієнічний заклад відкрили в січні цього ж року трохи ближче до передових позицій [11, арк. 3 зв.].

До січня 1916 р. банному відділу Комітету Північного фронту ВЗС вдалося обладнати і пустити в дію лише одну дезінфекційну камеру при бані, яка перебувала в розпорядженні другої летючки вісімнадцятого передового загону [12, 25]. Вона почала свою роботу 12 грудня 1915 р. і за 15 днів роботи було продезінфіковано 4 184 штанів і 2 763 сорочки. Білизна надходила з бані від військовослужбовців, що помилися в ній [12, 27].

У листопаді 1915 р. працювала лише одна пральня в Ризі, у грудні 1915 р. були відкриті ще дві – у Вендені та у Двінську [12, 26]. За листопад і грудень 1915 р. у пральнях було випрано 7 687 сорочок, 6 850 кальсонів, 323 онучі та 289 штук інших дрібних речей [12, 27].

За угодою з військовим відомством Земський союз взяв на себе роботу з обладнання етапних станцій чайними, харчувальними пунктами, банями, перукарнями та пральнями [13, арк. 2 зв.], і в другій половині січня 1915 р. розпочав цю роботу [11, арк. 4 зв.]. На етапних станціях солдати та полонені отримували чай і цукор, обід із двох страв і вечерю. Лікарський персонал оглядав військовослужбовців, що проходили через етапи і відділяв хворих. Таким чином, етапні станції стали фільтрами, які затримували хворих і перешкоджали проникненню епідемій у глиб країни [11, арк. 7].

Комітет Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту (Комітет ВЗС ПЗФ) намагався збільшити кількість своїх медико-санітарних установ і вів роботу щодо попередження епідемій. Кількість пунктів із гарячою водою поступово зростала: у квітні 1915 р. вже працювали тридцять три кип'ятильники, улаштовані в дев'ятнадцяти місцях [11, арк. 6].

Організацію кип'ятильників, харчувальних пунктів і бань можна зарахувати до тих заходів, які попереджали розвиток епідемій, але цим не можна було обмежитися, доводилося організовувати дезінфекційні загопи та камери, влаштовувати бактеріологічні лабораторії [11, арк. 6 зв.].

Майже кожна баня і пральня мали одну або дві дезінфекційні камери, найчастіше системи «Геліос», для знезараження білизни, яка надходила від солдат, а також із метою боротьби з паразитами. Робота дезінфекційних камер стала необхідним доповненням санітарної діяльності банних закладів. Крім цього, існували ще самостійні дезінфекційні загопи для боротьби з епідемічними захворюваннями. Тільки за січень–квітень 1916 р. продезінфіковано 543 816 комплектів білизни і 132 100 штук різного одягу [14, 68]. Дезінфекційні загопи, робота яких за відсутності епідемічних захворювань носила випадковий характер, зрідка, крім одягу та білизни, дезінфікували військові казарми [14, 69].

Зважаючи на потреби, із дезінфекційних загонів на фронті виокремили кілька летючок, які виконували дезінфекційну і дезинсекційну роботу. Під час пересування армій загопи йшли за військовими частинами або в повному складі, або виділяючи летючки. Поряд із виконанням своїх основних функцій вони знезаражували місця скупчення військ і, в разі потреби, брали участь у перевезенні поранених. Дезінфекційні загопи були обладнані апаратами «Геліос» [9, 42].

У місцях розташування великих заразних бараків влаштовували стаціонарні пароформалінові камери з вакуумом. Одна така камера типу Сан-Галлі була відкрита восени 1915 р. в Мінську. Також восени 1915 р. Головний комітет ВЗС направив у розташування Комітету Західного фронту ВЗС дезінфекційний поїзд № 2 з японською пароформаліновою камерою, який брав участь у локалізації епідемії висипного тифу в Полоцькому районі [15, 41].

В основному бані були організовані в особливі банні загопи, серед яких на Південно-Західному фронті діяли установи двох типів – передові та тиллові. Завдання кожного передового банного загону – обслуговування конкретної військової частини корпусу – дивізій і полків. Тиллові банні загопи були прикріплені не до військових частин, а до якоїсь місцевості. При деяких банях працювали пральні, дезінфекційні камери та чайні [9, 41].

Медико-санітарний відділ відправив на фронт кілька банних загонів, обладнаних так, щоб можна було в найкоротший час влаштувати бані в будь-якому селі, поблизу передових позицій. Кожен банний загін повинен був обслуговувати один корпус діючої армії. Для того, щоб загін міг легко пересуватися під час переміщення військ, інвентар бані комплектували так, щоб його можна було укласти на один візок. При банному загоні працювали пральні, у яких могли випрати близько 3 тис. штук білизни в день [11, арк. 9 зв.].

Згідно з постановою Головного комітету ВЗС про тимчасову відмову кредитування на білизну, медико-санітарний відділ Комітету ВЗС ПЗФ запропонував усім загонам банного бюро скоротити й економити видавання нової білизни. У зв'язку з цим банне бюро влітку 1916 р. звернулося з проханням до всіх співробітників своїх загонів, щоб ті видавали білизну тільки в обмін на брудну і в разі крайньої потреби.

Улітку 1916 р. при перев'язувальному пункті ВЗС на Печерську в Києві відкрили баню і встановили 20 кип'ятильників для постачання поранених кип'яченою водою [16, арк. 53].

Також відкрили велику баню і на транспортному пункті в Святошині, розраховану пропускати до 400 осіб у день. Вона обслуговувала військовополонених австрійців, табір яких був розташований поблизу Святошина. Крім полонених, баня обслуговувала солдатів, які перебувають на транспортному пункті [16, арк. 53–53 зв.].

Для військових частин, розташованих по лінії фронту, були необхідні пересувні бані та пральні, їх формували в корпусні та дивізійні банні загоны, забезпечені обозом. Передові банні загоны складалися з декількох бань (звичайно за кількістю полків), двох пралень і складу-бази. Пропускна здатність бані була розрахована для миття всього полку два рази на місяць. Увесь інвентар бані поміщали на одному возі, і вся баня могла бути розгорнута і згорнута протягом однієї години. Кожна пральня була обладнана двома пральними машинами, які прали в місяць до 90 тис. штук білизни, тобто 30 тис. комплектів [17, 32].

Одним з оригінальних проектів Комітету Північного фронту ВЗС було створення поїзда-бані, який почав діяти з січня 1916 р. Зовні він нічим не відрізнявся від товарного поїзда і складався з 16 вагонів-теплушок, цистерни з водою і паровоза, який одночасно служив як котел для нагрівання води для миття. У штаті такого поїзда-бані було 30 осіб. Саму баню влаштували так, що кожні три вагони становили одну робочу одиницю: у середньому розташовували мильне відділення, а два крайніх слугували роздягальнями. Вагон-мийка вмщував одночасно до 25 осіб, а сам процес прийняття банних процедур мав конвеєрний характер: у той час як одна група солдатів милася, інша в сусідньому вагоні роздягалася і здавала білизну, отримуючи натомість чисту. Група, яка помилася, переходила в третій вагон для одягання, поступаючи місцем наступній партії. Таким чином, миття та перебування в бані обмежувалося часом протягом якого наступна група готувалася до миття.

У середині чотирьох вагонів-бань були встановлені баки або бочки з гарячою чи холодною водою, лави для сидіння, залізні печі, які обливали водою для отримання пара, а також різні предмети для миття. Якщо спочатку в таких банях використовували паріння, то в подальшому його замінили душем, оскільки в тісних вагонах рясний пар абсолютно затемнював світло лампи і ускладнював процес миття. При поїзді-бані

діяла перукарня, де можна було підстригтися або поголитися. Пропускна здатність поїзда-бані досягала 3 тис. осіб на добу.

Активну пропускну здатність поїзда-бані підтверджують такі цифри: тільки за період із 16 січня по 31 серпня 1916 р. в ній помилось 1 033 офіцери, і 354 950 нижніх чинів [18, 19].

Кількість відвідувачів у банях Земського союзу досягла за січень–квітень 1916 р. 733 227 осіб [14, 60]. Також у банях зросло постачання солдат чистою білизною, досягнувши 375 544 комплектів за січень–квітень 1916 р., або 93 886 комплектів на місяць [14, 64]. За січень–квітень 1916 р. в пральнях ВЗС було випрано 391 721 комплект одягу, а відремонтовано близько 160 тис. комплектів [14, 66].

На липень 1916 р. на Західному фронті серед установ ВЗС розташовано 13 бактеріологічних лабораторій, 102 дезінфекційні загони, 128 бань, 32 пральні. На цей же час на Північному фронті – 4 бактеріологічні лабораторії, 23 дезінфекційні загони, 54 бані, 10 пральень, а на Південно-Західному фронті – 18 бактеріологічних лабораторій, 84 дезінфекційні загони, 212 бань, 87 пральень [9, 41]. На серпень 1916 р. на Кавказькому фронті серед установ ВЗС функціонували 32 бані, 21 пральня, 17 дезінфекційних загонів, 6 бактеріологічних лабораторій [9, 41].

Висновки. Таким чином, санітарно-гігієнічні установи ВЗС працювали на фронті та в тилу Російської імперії паралельно з військово-санітарним відомством, приносили величезну користь останньому, доповнюючи його діяльність і допомагаючи йому щодо санітарного обслуговування армії й охорони її здоров'я. Санітарні установи армії були практично безсилями, щоб захистити її від інфекційно-епідемічних захворювань. Земська санітарна організація в цьому відношенні виявила велику ініціативу і прикрила найближчий армійський тил мережею своїх санітарних і харчувальних установ. Серед санітарних установ працювали дезінфекційні загони і камери, бані, пральні та бактеріологічні лабораторії, які розробляли й виробляли вакцини для боротьби з інфекційними захворюваннями.

Список використаної літератури:

1. Кобзева Т. А. Земство Среднего Поволжья в годы Первой мировой войны / Т. А. Кобзева // Власть. – 2014. – № 2. – С. 170–173.
2. Сулейманова Р. Н. Деятельность местных комитетов Всероссийского союза городов, Всероссийского земского союза, благотворительных организаций и населения Уфимской губернии в годы I мировой войны / Р. Н. Сулейманова // Вестник Челябинского государственного университета : науч. журнал. Сер. История. – 2014. – № 12 (341). – Вып. 60. – С. 53–57.
3. Патрушев А. В. Вятское земство накануне и в годы Первой мировой войны : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / А. В. Патрушев. – Йошкар-Ола, 2016. – 22 с.
4. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – Київ: Генеза, 2004. – 473 с.

5. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 22–37.
6. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. І. Загребельна. – Київ, 2004. – 20 с.
7. Кліщинський П. В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни (1914–лютий 1917 рр.) / П. В. Кліщинський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Вип. 5 : На пошану М. Б. Петрова. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 116–124.
8. Сулига І. Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни / І. Г. Сулига // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 3. – Київ : Інститут Історії України, 2001. – С. 234–239.
9. Всероссийский земский союз. Главный комитет. Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. – М., 1917. – 66 с.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). ЦДАУК. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3315. – 39 арк.
11. ЦДАУК. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3314. – 4 арк.
12. ЦДАУК. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3401. – 145 арк.
13. Краткий обзор деятельности Всероссийского земского союза на Западном фронте 1915 – 1917 гг. – М., 1918. – 228 с.
14. Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. Январь 1916 г. – М., 1916. – 52 с.
15. Всероссийский земский союз. Комитет Северного фронта. Обзор деятельности Комитета Северного фронта Всероссийского земского союза. Вып. 1 : до января 1916 г. – М., 1916. – 33 с.
16. Известия Комитета Северного фронта Всероссийского земского союза. – 1916. – № 3. – 32 с.
17. Всероссийский земский союз. Комитет Северного фронта. Обзор деятельности Комитета Северного фронта Всероссийского земского союза. Вып. 2 : за первую треть 1916 года. Январь–апрель. – Псков, 1916. – 55 с.
18. Отчет о деятельности медицинской организации Комитета Западного фронта Всероссийского земского союза за октябрь, ноябрь и декабрь 1915 г. – М., 1916. – 77 с.
19. Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., 1917. – № 54–55. – 224 с.
20. Казимиров Н. Я. Земство и Всероссийский земский союз / Н. Я. Казимиров ; Ист. комис. О.Р.Т.З. – 2-е изд. – М. : т-во И. Н. Кушнерев и К°, 1917. – 39 с.

References:

1. Kobzeva T. A. (2014) Zemstvo of the Middle Volga Region in the years of the First World War / Power. (2). 170–173. (in Ukr).
2. Suleymanova R. N. (2014) Activities of local committees of the Russian Union Cities, Russian Zemsky Union, charitable organizations and the population of the Ufa province in the years of the World War I / Bulletin of the Chelyabinsk State University: scientific magazine. Sir History. (341). 53–57. (in Ukr).
3. Patrushev A.V. (2016). The Vyatka Zemstvo on the eve and during the World War I : Author's abstract. Dis... Cand. of Hist. Sciences : 07.00.02. Yoshkar-Ola. (in Rus).
4. Reient A. First World War and Ukraine (2004). Kyiv : Genesis. (in Ukr).

5. Donik A. Russian Zemskyi Union in Ukraine: structure, trends and results of operations (2014). / Ukrainian historical journal. (3). 22–37. (in Ukr).
6. Zagrebelna N. (2004). Public humanitarian organizations in Ukraine during World War I : Author. Thesis ... cand. hist. sciences : 07.00.01. Kyiv. (in Ukr).
7. Klyshchinsky P.V. (2012). Public-charity work of units of the Russian Zemskyi Union in Right-Bank of Ukraine during the World War I (1914 – February 1917) / Bulletin of the Kamyanets-Podilskyi National University named after Ivan Ogienko. Historical sciences. – Ed. 5 : In honor of Professor M. B. Petrov. Kamyanets-Podilskyi. (in Ukr).
8. Suliga I. G. (2001). South-Western Committees of the Russian Zemskyi Union in Ukraine at the beginning of the World War I / Problems of the History of Ukraine during the XIX – early XX centuries. Kyiv: Institute of History of Ukraine. (in Ukr).
9. Russian Zemsky Union. Main Committee. Institutions of the Russian Zemsky Union. October 1916. Moscow. (in Rus).
10. Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv (hereinafter – CSHAUK). – CSHAUK, F. 715, Op. 1, Sp. 3315.
11. CSHAUK, F. 715, Op. 1, Sp. 3314.
12. CSHAUK, F. 715, Op. 1, Sp. 3401.
13. Brief review of Russian Zemskyi Union in the West front during 1915 – 1917. Moscow. (in Rus).
14. Brief essay on the activities of the Russian Zemsky Union. January 1916. Moscow. (in Rus).
15. Russian Zemsky Union. Committee of the Northern Front. Review of the activities of the Northern Front Committee of the Russian Zemsky Union. Ed. 1 : until January 1916. Moscow. (in Rus).
16. Proceedings of the Committee of the Northern Front of the Russian Zemsky Union. 1916. (in Rus).
17. Russian Zemsky Union. Committee of the Northern Front. Review of the activities of the Northern Front Committee of the Russian Zemsky Union. (1916). Ed. 2 : for the first third of 1916 January–April. Pskov. (in Rus).
18. Report on the activities of the medical organization of the Western Front Committee of the Russian Zemsky Union for October, November and December 1915. – Moscow. (in Rus).
19. Russian Zemsky Union for the help of ill and wounded warriors. Proceedings of the Main Committee. Moscow. (in Rus).
20. Kazimirov N. Ya. (1917). Zemstvo and the Russian Zemsky Union / N. Ya. Kazimirov; East the commission O.R.T.Z. – 2nd ed. Moscow. (in Rus).

H. Kovalska

SANITARY AND HYGIENIC INSTITUTIONS OF OF RUSSIAN ZEMSKYI UNION DURING THE WORLD WAR I

The World War I, which began in 1914, from the very beginning gave a huge number of wounded and ill militarymen, caused a sharp deterioration in the sanitary state of the Russian Empire and caused the spread of epidemics both at the front and in the rear. The sanitary services of the country were not able to cope with these problems themselves. To help them came public charitable organizations, in particular, the most significant was the activities of the Russian Zemskyi Union (RZU).

The purpose of the article is to analyze the creation and operation of the sanitary-hygienic institutions of the Zemskyi Union and to find out their role on the front.

Among all sanitary and hygiene establishments of the RZU, organized at the front was the largest number of baths. In addition to the direct function to allow the militarymen to wash themselves out, they were mostly given to soldiers clean linen or instead of dirty or without replacement.

Most of all baths were organized in special bath units, among which there were two types of establishments on the South-Western Front: advanced and rear. The task of each advanced bath unit was to serve the specific military unit of the corps, divisions and regiments. The rear bath units were attached not to military units, but to some locality. In some baths worked laundries, disinfection chambers and teahouses. The work of disinfection chambers became a necessary complement to the sanitary activities of bathrooms. In addition, there were still independent disinfection units for the fight against epidemic diseases.

Under the agreement with the military department, Zemskyi Union took over the work on the equipment of stage stations for teahouses, catering, baths, hairdressers and laundries and in the second half of January 1915 this work began. For military units located along the front lines, mobile baths and laundry were needed, and they were formed into body and diving bath units equipped with a convoy.

Thus, sanitary and hygiene establishments of the RZU worked at the front and in the rear of the Russian Empire in parallel with the military sanitary department, and brought great benefit to the latter, completing its activities and helping him with the sanitary care of the army and the protection of his health. The sanitary facilities of the army were virtually powerless to protect it from infectious and epidemic diseases. Zemskaya sanitary organization in this regard revealed a great initiative and covered the nearest army rear with its network of sanitary and nutrition agencies. Among the sanitary facilities were disinfection units and cameras, baths, laundries and bacteriological laboratories that developed and produced vaccines for the control of infectious diseases.

Key words: Russian Zemskyi Union, bath, laundry, disinfection unit, bacteriological laboratory.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

**УДК 94(100) «1918»+341.18(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-23-38**

О.Ю. Карабін
аспірант кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин.
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: kafvsesvit@ukr.net

ПРОБЛЕМА ОБМІНУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ НА БРЕСТ-ЛИТОВСЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

У статті розглянуто процес вирішення проблеми обміну військовополоненими між країнами Четверного союзу і країнами колишньої Російської імперії в 1917–1921 рр. Висвітлено, що складність цього питання полягала в тому, що після загибелі Російської імперії, у країнах Четверного союзу, її військовополонені солдати стали вважатися військовополоненими неіснуючої країни. Про їхній обмін на Брест-Литовській мирній конференції з Четверним союзом окремо домовлялися УНР і більшовицька Росія. Однак

відмова Австро-Угорщини ратифікувати додатковий договір з УНР ускладнила процес обміну військовополоненими і він тривав аж до 1921 р.

Ключові слова: Брест-Литовська мирна конференція, делегація, договір, військовополонені, ратифікація.

Постановка проблеми. Після Лютневої революції і Жовтневого перевороту Російська імперія припинила своє існування, а у таборах країн Четверного союзу залишалася велика кількість військовополонених вже неіснуючої країни. З іншого боку значна кількість німецьких і австрійсько-угорських військовополонених знаходилася у новоутворених країнах колишньої Російської імперії. Після підписання перемир'я між країнами Четверного союзу з однієї сторони і більшовицькою Росією та УНР з іншої, гостро постало питання обміну військовополоненими, яке намагалися вирішити на Брест-Литовській мирній конференції. Проблемою у вирішенні цього питання було те, що обмін військовополоненими, згідно Гаазької конвенції 1907 р., передбачав взаємне відшкодування витрат за їх утримання, що було не вигідним ні УНР, ні більшовицькій Росії, яка взагалі відмовилася визнавати цю конвенцію. Також ускладнювала вирішення цього питання війна між УНР і більшовицькою Росією, та відмова Австро-Угорщини ратифікувати додатковий договір з УНР, через що Брест-Литовський мирний договір 27 січня (9 лютого) 1918 р. втрачав юридичну силу.

Аналіз досліджень і публікацій. Темою Брест-Литовської мирної конференції і її значенням для процесу обміну військовополоненими між країнами Четверного союзу і країнами колишньої Російської імперії займалися ще радянські історики. Характерною особливістю їхніх праць, присвячених цій проблематиці, є прорадянська заідеологізованість і сприйняття участі Української народної республіки (УНР) у цій конференції як прагнення українського «буржуазного націоналізму» зруйнувати триєдину цілісність східного слов'янства. Також активній критиці піддавалася німецько-австрійська окупація України. Але й були радянські історики, які не дивлячись на сприйняття Брест-Литовської мирної конференції як катастрофи, все ж таки визнавали в цьому провину самих більшовиків. Яскравим представником цієї точки зору був учень ініціатора Гаазької конференції 1899 р. Ф. Мартенса Б. Нольде [1]. Відчутним недоліком дослідження теми Брест-Литовської мирної конференції радянськими істориками, була відсутність у них можливості ознайомитися з іноземними архівами, що допомогло б більш цілісно розглянути це питання.

До сучасних дослідників котрі у своїх працях висвітлювали тему Брест-Литовської мирної конференції, можна віднести українських істориків І. Дацківа [2, 3, 4, 5, 6], Л. Дещинського [7], У. Єловських [8, 9], П. Притуляка [10], І. Манасієву [11], В. Ярового [12], Ю. Макара [13], В. Ботушанського [14], У. Уську [15], С. Литвина [16], О. Кудлай [17]. Російських істориків І. Міхутіну [18] та І. Ксенофонта [19]. Питання обміну військовополоненими між

країнами Четверного союзу і країнами колишньої Російської імперії порушували у своїх працях такі українські історики як: О. Даниленко [20], Й. Саєвич [21], В. Саранча [22], Н. Калкутіна [23], О. Дмитрієва [24] та інші. Роль Дарницького пересильного табору у процесі обміну військовополоненими висвітлював німецький дослідник Р. Нахтігаль [25]. Різницю у поглядах сучасних і радянських істориків на німецько-австрійську окупацію України у своїй праці проаналізував український дослідник Р. Крейберт [26].

Метою є дослідження спроб вирішення питання обміну військовополоненими між країнами Четверного союзу, УНР та більшовицькою Росією на Брест-Литовській мирній конференції, та їх особливості.

Виклад основного матеріалу. Після Лютневої революції 27 лютого (10 березня) 1917 р. перестала існувати Російська імперія, а після більшовицького перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. замість Тимчасового уряду, що дотримувався союзницьких зобов'язань Росії перед країнами Антанти, до влади приходять більшовики, які обіцяють припинити війну. 7 (20) листопада 1917 р. Раднарком РСФРР прийняв рішення про припинення бойових дій і початок переговорів. Німеччина була зацікавлена у цьому перемир'ї, бо на її Східному фронті було зосереджено третину німецької армії, а саме 1 млн 700 тис. солдат, яких їй дуже не вистачало на Західному фронті [12]. Переговори про перемир'я між делегатами більшовицької Росії і Четверного союзу розпочалися у Брест-Литовську 20 листопада (3 березня) 1917 р., а вже 2 (15) грудня 1917 р. воно було підписано. Це перемир'я мало поширюватись на весь Східний фронт від Балтійського моря до Чорного моря [17].

Після підписання перемир'я виникло складне питання обміну військовополонених. Складність полягала перш за все у статусі російських військовополонених, які стали солдатами неіснуючої імперії і тому безправними. До того ж Гаазьку конвенцію 1907 р., що регулювала питання статусу і норм утримання військовополонених, більшовики не визнали, бо за словами В. Леніна це викликало б ефект «шкурної психології у солдат» [20]. Не зважаючи на невизнання Гаазької конвенції, ставлення більшовиків до військовополонених Четверного союзу майже цілком їй відповідає [23]. У кінці листопада (на початку грудня) 1917 р. більшовицька делегація у Брест-Литовську домовилася обмінятися цивільними полоненими і покращити умови утримання військовополонених. Для цього у Петрограді було створено спільну комісію [18, 25]. Уже грудня 1917 р. більшовики прирівняли працю військовополонених слов'ян до праці вільнонайманих робітників. Робочий день для них тривав 7 годин, з обов'язковим відпочинком у неділю. Вони могли розраховувати на допомогу у випадку інвалідності чи хвороби. У Петрограді навіть було скликано нараду представників воюючих держав з метою покращення становища військовополонених. На цій нараді представники більшовиків висунули пропозицію поліпшити їх охорону праці і харчування, скасувати примусову працю, зрівняти їх зарплату з зарплатою місцевих працівників, дозволити військовополоненим проводити свої збори, мітинги і

створювати свої організації. У більшовицьких таборах військовополонених створювалися комітети, що співпрацювали з комісарами у справах військовополонених, яких призначали радянські органи влади [24]. Після розпуску російської армії, ще з листопада 1917 р., з внутрішньої частини Росії почали рух на захід інтерновані, і частина з них прибула до Києва, щоб звідти вже потрапити додому [25].

9 (22) грудня 1917 р. розпочалася Брест-Литовська конференція між Четверним союзом і Росією, метою якої було підписання миру і вирішення ряду важливих питань, серед яких було і питання обміну військовополоненими. На цю конференцію більшовики відправили делегацію, що складалася з 28 осіб на чолі з А. Йоффе [12]. Ця делегація повинна була підписати мир від імені всіх народів Росії [7].

Бажання припинити війну було і в уряді УНР. 9 (22) листопада Генеральний секретаріат УНР ухвалив рішення відправити свої делегації на Південно-Західний і Румунський фронти, щоб вести перемовини з метою підписання загального демократичного миру. Південно-Західний і Румунський фронти об'єднувалися в один Український фронт, на який планували перекинути всі українські військові формування і від імені УНР на ньому проголосити перемир'я [17].

Дізнавшись, що Раднарком РСФРР від імені всіх народів колишньої Російської імперії підписав з країнами Четверного союзу перемир'я, на засіданні Малої Ради УНР було ухвалено спеціальну постанову, у якій говорилося про те, що перемир'я від імені всієї Російської республіки може підписувати лише центральний соціалістичний орган федеральної влади, а такого поки що не існує [13]. Таким чином, маючи підконтрольний Український фронт, УНР має стати рівноправним учасником перемовин про мир на Брест-Литовській конференції.

Коли українська делегація прибула до Брест-Литовська, то виявила, що німці, не отримавши офіційної інформації про проголошення УНР, визнали Раднарком РСФРР урядом всієї Росії і вже встигли досягти якихось домовленостей, які делегати УНР звісно що не визнали [17]. Л. Троцький, який на той момент головував делегації РСФРР, на прибуття українських дипломатів відреагував заявою, що це не суперечить принципу самовизначення [1], хоча й додавав, що процес самовизначення України є лише на стадії вироблення передумов для цього, тому делегація від Росії і УНР не мають бути роз'єднаними [14].

Паралельно з Брест-Литовською конференцією головнокомандувач Українського фронту генерал Д. Щербачов, з метою досягти перемир'я, звернувся до головнокомандуючого австрійсько-німецькими військами генерал-фельдмаршала А. фон Макензена з пропозицією зібратися у Одесі на спільну нараду. Тоді ж керівництво Бессарабії в особі уряду новоутвореної Молдавської Народної Республіки надіслало свого представника до Києва з проханням надати їй військову допомогу на випадок спроб Румунії самочинно

захопити край. У кінці грудня 1917 р. (на початку січня 1918 р.) уряд УНР відгукнувся на їх прохання і надіслав їм підрозділи сформовані з військовополонених солдат австрійсько-угорської армії, здебільшого буковинців [2].

На початку 1918 р. у Брест-Литовську, очільник делегації Австро-Угорщини граф О. Чернін від імені всіх чотирьох країн Четверного союзу визнав українську делегацію, як незалежних представників від УНР [26]. Л. Троцький з однієї сторони робив вигляд, що схвалює це рішення, а з іншої вже 5 (18) січня 1918 р. домігся десятиденної перерви у роботі конференції [13]. Причиною такої позиції Л. Троцького було те, що УНР і більшовицька Росія перебували у стані війни і він надіявся, що за час перерви більшовицькі війська ліквідують УНР, і таким чином вирішиться питання з небажаною українською делегацією у Брест-Литовську [2].

Коли відновилася робота Брест-Литовської конференції, то Л. Троцький намагався замінити делегацію УНР делегацією маріонеткового більшовицького уряду на чолі з Ю. Медведєвим, який більшовики створили в окупованому ними Харкові, і який повинен був представляти на конференції інтереси всієї України. Щоб посилити свою позицію Л. Троцький намагався дискредитувати делегацію УНР, тому декілька разів заявляв, що Центральна Рада УНР припинила своє існування [4]. Але не зважаючи на його заяви, 27 січня (9 лютого) 1918 р. між УНР і країнами Четверного союзу договір все ж таки було підписано [13]. Л. Троцький цей договір визнавати відмовився [2].

Однією з причин зацікавленості країн Четверного союзу у договорі з делегацією УНР, не зважаючи на те, що більшість її території контролювали більшовики і їхній маріонетковий уряд у Харкові, була складність домовитися з більшовиками. Л. Троцький сподівався затягнути час перемовин, розраховуючи, що Німеччина найближчим часом програє війну, або там станеться революція. Щоб тягнути час він постійно просив під різними підставами про перерви у роботі конференції. Крім того, говорячи про бажання миру, більшовицька делегація тут же між собою обговорювала початок революції у країнах Четверного союзу. Німецька делегація навіть звинувачувала більшовиків у тому, що їх метою є не мир, а розпалення революції і громадянської війни у Німеччині. Велику увагу Л. Троцький приділяв питанню обміну військовополоненими. Він вважав, що обмінявшись військовополоненими, до країн Четверного союзу потрапить велика кількість людей, що були ознайомлені з більшовицькою пропагандою і бачили революцію на практиці. Л. Троцький надіявся що саме вони почнуть революцію у країнах Четверного союзу. Натомість він звинувачував німецький уряд у тому, що серед російських військовополонених розповсюджуються напівофіційні російськомовні німецькі видання антибільшовицького характеру, чим викликають негативне ставлення російських військовополонених до більшовиків [19, 184].

Брест-Литовський договір 27 січня (9 лютого) 1918 р. першою статтею проголошував мир між УНР з однієї сторони і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з іншої. Питання обміну військовополоненими регулювалося статтею VI цього договору. У ній зазначалося, що полонені з обох сторін повинні бути відпущеними додому, або за дозволом сторін і за власним бажанням залишитися. У статті VIII стверджувалося, що деталі обміну полоненими мають вирішуватися в окремих додаткових угодах між УНР і кожною з країн Четверного союзу. Всі ці додаткові угоди є невід'ємною частиною Брест-Литовського мирного договору [27, 587–588].

У додатковому договорі між Німеччиною і УНР питанню обміну полонених був присвячений цілий розділ. У ньому йшлося про те, що полонені та інтерновані повинні були якнайшвидше відправлятися додому. Інтернованим, за їхнім бажанням, дозволялося залишитися. У першу чергу мав відбуватися обмін полоненими, що вже були непридатні до військової служби [9].

При звільненні військовополонених, як зазначено у Гаазькій конвенції 1907 р., їм мали повертатися їхні особисті речі, які були у них вилучені на час полону і не виплачена, або недорахована частина їхнього заробітку за працю у полоні [28]. Спірним виявилось питання відшкодування сторонами витрат на утримання військовополонених. На засіданнях юридичної комісії з цього приводу розгорнулися справжні суперечки між представником української сторони М. Левитським і представником німецької сторони доктором М. Кріге [9].

Німеччина, у відповідності до Гаазької конвенції 1907 р., хотіла отримати грошову компенсацію за утримання українських військовополонених [12]. Ця компенсація враховувала середні витрати на утримання в день полонених солдат і окремо офіцерів, помножені на середню тривалість їх перебування у полоні. Сплата мала відбуватися у валюті країни яка їх утримувала за кожні 50 тис. військовополонених протягом тижня після їх звільнення. Враховувалися і витрати на утримання полонених, які померли, або були звільнені під час війни. Компенсацію за них вираховували окремо за принципом середніх витрат і середньої тривалості їхнього полону. Компенсація за їх утримання має відбуватися відразу ж після ратифікації договору. Але такі умови звільнення військовополонених були вигідні лише Німеччині, бо у її таборах знаходилося багато військовополонених українців, а от в УНР військовополонених німців було дуже мало, і тому М. Левитський наполягав на обміні полоненими без відшкодування витрат за їх утримання.

Після тривалих дискусій німці пішли на зустріч і в наступному варіанті договору, стосовно компенсації витрат за утримання військовополонених зазначалося, що кожна зі сторін, що домовляються, відшкодовує витрати за утримання своїх громадян, що потрапили у полон у тій мірі, у якій ці витрати не були компенсовані трудовою діяльністю цих полонених. Але й такий варіант

не влаштував українську сторону і тому в остаточному варіанті договору зазначалося, що видатки на утримання полонених, через різницю у їх кількості, між українською і німецькою стороною є взаємно компенсовані. Це був значний успіх українських дипломатів.

Розробкою деталей обміну військовополоненими повинна була займатися комісія, що мала організувати їхнє відправлення додому. Ця комісія мала зібратися вже після ратифікації Брест-Литовського мирного договору. До неї входило по чотири представники з обох сторін. Якщо члени цієї комісії за 2 місяці не зможуть дійти згоди щодо обміну полоненими, то мав призначатися представник нейтральної сторони і питання вже вирішувалися б більшістю голосів [9].

Домовитися про підписання додаткового договору між УНР і Австро-Угорщиною було досить складно через територіальні питання. Тому був підписаний додатковий договір, що передбачав перехід до УНР території Холмщини і Підляшшя [15]. До того ж, був укладений таємний протокол, що передбачав об'єднання частини Східної Галичини з Буковиною, та утворення з них окремого коронного краю [10]. Цей протокол з Брест-Литовським мирним договором вважався нерозривним цілим [15].

Щодо підписання додаткових угод до Брест-Литовського договору з Болгарією і Туреччиною, то з ними домовленостей досягти було легше, через те, що делегати від Болгарії і Туреччини на Брест-Литовській конференції не мали ключового значення [26]. Домовленостей щодо відновлення праввідносин і обміну полоненими між УНР і Болгарією було успішно досягнуто 30 січня (12 лютого) 1918 р. [11]. Складнощі у вирішенні питання обміну полоненими виникли лише з Туреччиною [17]. До того ж турецький посол Гаккі-паша визнавав приєднання до території УНР Холмщини взамін на незалежність Криму. Але домовленості були досягнуті і 30 січня (12 лютого) 1918 р. договір був підписаний [12].

Після підписання Брест-Литовського договору УНР була у дуже складному становищі. Більшість її території було захоплено більшовиками і українські дипломати звернулися до країн Четверного союзу з проханням про військову допомогу і підписали з ними відповідний договір. Військовий генеральний секретар М. Порш розраховував на військову допомогу частин сформованих з військовополонених українців. Його розрахунки ґрунтувалися перш за все на тому, що у німецькому та австрійсько-угорському полоні серед 2,9 млн. військовополонених солдат колишньої Російської імперії є значна частина українців, які зусиллями Союзу визволення України були сконцентровані у окремих таборах: 30 тис. українців у Фрайштадті і Раштадті, 50 тис. українців було у Зальцведелі і Вецлярі, були й інші подібні табори. Більшість цих військовополонених українців висловлювали підтримку УНР і виявляли бажання стати на її захист. Крім того з подібним закликом до військовополонених українців звертався і делегат від УНР М. Любинський під час Брест-Литовської конференції [5]. Про високу боєздатність таких

формувань показував приклад сформованого в Україні Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців, основу якого склали військовополонені галичани і буковинці, які воювали у складі австрійсько-угорської армії [2]. Таким чином основою військової допомоги Четверного союзу повинно було стати повернення додому українських військовополонених [18, 215].

Окрім військовополонених в армії Австро-Угорщини було близько двох десятків українських полків сформованих з галичан і буковинців. Також Центральна Рада УНР розраховувала на легіон Українських січових стрільців. М. Левитський у Брест-Литовську просив, щоб зі складу військової допомоги УНР взагалі були виведені німці, угорці і поляки [5]. Але Німеччина і Австро-Угорщина надсилати українські формування в Україну не поспішали і направили туди 450-тисячну німецько-австрійську армію [16]. За умовами договору про військову допомогу ця армія мала бути виведеною з України по першому прохання ЦР УНР [2].

За військову допомогу УНР обіцяла поставити до червня 1918 р. Німеччині і Австро-Угорщині велику кількість сільськогосподарських товарів, які для воюючої Німеччини та Австро-Угорщини були життєво-необхідними [10].

6 (19) лютого 1918 р. Німеччина направила в Україну 21 піхотну дивізію, 2 кінні дивізії і кінну бригаду. 9 (22) лютого 1918 р. Австро-Угорщина направила в Україну свої 8 піхотних дивізій, 2 кінних дивізії і легіон Українських січових стрільців [4]. У лютому 1918 р. на прохання М. Грушевського в Україну прибув легіон Українських січових стрільців, але значна його частина залишалася у Галичині. У повному складі легіон прибув лише на початку літа. Проте бажанням ЦР УНР про військову допомогу сформовану з українців було знехтувано і основу військової допомоги склали німці, угорці і поляки [5].

Війська більшовиків було розбито і Л. Троцький зробив письмову заяву, яка оголошувала припинення війни з Четверним союзом. Склалася абсурдна ситуація [19, 265]. Щоб її вирішити, 3 березня 1918 р. у Брест-Литовську між країнами Четверного союзу і більшовицькою Росією був підписаний мирний договір. 15 березня 1918 р. він був ратифікований [29]. Стаття VI цього договору змушувала більшовицьку Росію підписати договір з УНР, територія якої відразу ж очищалася від російських військ і червоної гвардії. Стаття XIII зазначала, що всі військовополонені обох сторін будуть відпущені на батьківщину. Врегулювання цього питання, згідно статті XII, буде предметом розгляду при підписанні договорів більшовицької Росії з кожною країною Четверного союзу [30].

Під час німецько-австрійської окупації України дарницький табір військовополонених, що слугував найбільшим в Україні пересильним пунктом, де під час війни розподіляли полонених за національностями і пересилали вглиб країни, перетворився на пересильний пункт збору німецьких військовополонених, що вже поверталися додому. Для австрійсько-угорських військовополонених, які поверталися додому було відведено армійський штаб,

який знаходився у чотирьох кілометрах на південь від Києва. Там могло розміститися до 8 тис. полонених, чого було не достатньо, враховуючи те, що у квітні 1918 р. додому через Київ хотіли повернутися 380 тис. австрійсько-угорських військовополонених. Були проблеми і з дарницьким пересильним табором, де спалахнула епідемія тифу і його діяльність було обмежено. Таким чином, навіть під час австрійсько-німецької окупації України, повернення військовополонених Четверного союзу з території УНР залишалося проблемою [25].

Щодо економічних зобов'язань України, то взамін на поставки продовольства, 37,5 тис. пудів руди марганцю, 300 вагонів будівельного лісу щомісяця і металобрухт у розмірі ввезених з Німеччини машин і металевих виробів, до червня 1918 р. німці поставили в Україну 101,5 тис. плугів, 215 тис. пудів вугілля, 350 тис. пудів нафти, хімічних і фармацевтичних товарів, а також сільськогосподарські машини. Згодом німецький уряд зрозумів, що Україна не зможе надати йому все, що обіцяла, а те, що з неї надходить лише покриває утримання на її території 400-тисячної окупаційної армії. У зв'язку з цим німці почали втручатися у внутрішні справи УНР і навіть здійснили державний переворот, поставивши при владі П. Скоропадського [3].

Через передачу УНР Холмщини і Підляшся в Австро-Угорщині розпочалися масові протести поляків. Це викликало анулювання таємного протоколу між УНР і Австро-Угорщиною. Анулювавши таємний протокол Австро-Угорщина не ратифікувала додатковий договір між нею і УНР, що був складовою частиною Брест-Литовського договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. Це тягло за собою цілий ряд юридичних наслідків, бо через не ратифікацію договору однією зі сторін він згідно статті IX цього ж договору, так і не вступає в силу. Цей договір міг діяти лише весь, в цілому, а не окрема його частина, бо мир УНР з якимись окремими країнами Четверного союзу вважався б сепаратним, а це суперечило союзницьким домовленостям між країнами, що до нього входили [10].

Щоб вирішити питання обміну військовополоненими між УНР і Австро-Угорщиною П. Скоропадський 29 квітня 1918 р. підписав з Австро-Угорщиною мирний договір та спеціальну угоду, що передбачала їх рівний обмін. У липні 1918 р. обмін військовополоненими здійснювався кожний день, за принципом потяг австро-угорських полонених на потяг українських [24]. Питанням фінансування цього обміну від української сторони займався А. Жук, що входив до складу українського посольства у Відні [6].

23 листопада 1918 р. Українська держава, РСФРР і представники Комітету допомоги військовополоненим Шведського Червоного Хреста розглянули проект договору про врегулювання питання евакуації військовополонених чехів і словаків. Українська держава і РСФРР зобов'язалися сприяти Шведському Червоному Хресту у здійсненні цієї евакуації, надати декілька потягів, оплатити медперсонал, забезпечити охорону і виділити полоненим по 60 карбованців. Самому ж Шведському Червоному Хресту, для досягнення цієї

мети було виділено 250 тис. карбованців. Стосовно ставлення до військовополонених чехів і словаків, можна зазначити, що з березня 1918 р. стосовно них навіть термін «військовополонений» більшовики замінили на термін «іноземний пролетарій» [24].

Коли більшість українських територій, були захоплені більшовиками, через Україну на захід почали повертатися з глибинних частин Росії німецькі і австрійсько-угорські військовополонені. Для них друкувалися спеціальні листівки про міжнародну ситуацію, соціально-економічне і політичне становище у їхніх країнах. Їх медико-санітарним і продовольчим забезпеченням займався Особливий Комітет Українського Червоного Хреста, створений згідно з декретом РНК УСРР у березні 1919 р. [20].

Проблемою залишалася велика кількість військовополонених солдат колишньої Російської імперії, серед яких і українці, що все ще залишалися у полоні. З червня 1919 р. по квітень 1920 р. з Австрії до України повернулося 53 320 українських військовополонених. Станом на 1920 р. у Німеччині в 34 таборах для військовополонених перебувало 40 184 полонених, які вважали себе українцями. В Угорщині перебувало 11 тис. українських військовополонених, багато з яких вже асимілювалися і не хотіли повертатися. У Болгарії було близько 2 тис. українських військовополонених та біженців з Одеси. Найбільше українських полонених було в Італії – близько 130 тис., з них 115 тис. галичан. Близько 34 тис. з них мали бажання служити в армії УНР, але через відсутність грошових фондів на їх повернення, український уряд просив їх ще деякий час почекати у полоні. У цей час близько 10–12 тис. українських військовополонених загітували собі на службу поляки, частину набрав до свого війська А. Денікін. Частина українських військовополонених переселилася до Чехословаччини і розселилася там по всьому краю. 5 травня 1920 р. був підписаний договір між РСФРР і Німеччиною про обмін військовополоненими, і у першу чергу більшовики вивозили з Німеччини українських військовополонених, щоб дискредитувати український уряд, який декілька років обіцяв їх вивести додому, але так і не вивіз. Таким чином, частину українських військовополонених більшовикам вдалося налаштувати проти УНР [31]. У травні 1920 р. в Копенгагені більшовики домовилися про обмін полоненими з Угорщиною і угорський уряд відпустив всіх російських і українських військовополонених. Згодом, там же у Копенгагені більшовики домовилися і про обмін полоненими з Австрією. У вересні 1921 р. почався обмін полоненими з Туреччиною, який завершився вже через 3 місяці [20].

Висновки. Отже, після виходу країн колишньої Російської імперії з Першої світової війни і підписання перемир'я з країнами Четверного союзу, постало питання обміну військовополоненими. Це питання сторони намагалися розв'язати на Брест-Литовській мирній конференції. Складність його вирішення полягала в тому, що воно вирішувалося в комплексі з іншими складними і принциповими питаннями, які необхідно було вирішити у процесі підписання Брест-Литовського мирного договору. Через війну УНР з

більшовицькою Росією, першими мирний договір з Четверним союзом підписали українські делегати. Цей договір від 27 січня (9 лютого) 1918 р. включав у себе і окремі угоди між УНР і всіма країнами Четверного союзу, а також таємний протокол з Австро-Угорщиною, в якому були домовленості щодо вирішення територіальних питань. Також був підписаний і договір про військову допомогу Четверного союзу УНР в боротьбі з більшовиками. Згідно цих домовленостей між УНР і країнами Четверного союзу мав відбуватися обмін військовополоненими і інтернованими у порядку передбаченому у додаткових угодах. Але через нератифікацію Австро-Угорщиною додаткової угоди з УНР, Брест-Литовський мирний договір 27 січня (9 лютого) 1918 р. втрачав свою юридичну силу. Тому питання обміну військовополоненими так і не було вирішено, і величезна кількість українців залишалася у полоні.

3 березня 1918 р. у Брест-Литовську був підписаний мирний договір між країнами Четверного союзу і більшовицькою Росією. Цей договір передбачав і обмін військовополоненими, але до кінця війни цей процес був незавершений і питання повернення військовополонених солдат колишньої Російської імперії остаточно було вирішено аж у 1920–1921 рр. завдяки ряду угод між більшовиками і Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Специфіка у вирішенні питання обміну військовополоненими між країнами Четверного союзу та УНР і більшовицькою Росією полягала у тому, що ці новоутворені країни не хотіли виконувати у цьому питанні зобов'язань колишньої Російської імперії, що стосувалися відшкодування витрат за утримання полонених.

Список використаної літератури:

1. Нольде Б. Э. Итоги 1917 года. Брестские переговоры и Брестский мир / Б. Э. Нольде // Вестник Европы, 2001. – №2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russia-west.ru/viewtopic.php?id=816>
2. Дацків І. Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917–1923 рр.) / І. Б. Дацків. – Дис. ... док. іст. наук. – К., 2010. – 490 с.
3. Дацків І. Б. Економічні аспекти Брестського договору 1918 року / І. Б. Дацків // Мандрівець. – 2008. – № 6. – С. 41–47.
4. Дацків І. Б. Військова конвенція та її результати відповідно до Брестських угод 1918 р. / І. Б. Дацків // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – 2009. – Т. 19: Іст. науки: на пошану академіка В. А. Смолія. – С. 313–327.
5. Дацків І. Б. Укладення Центральною Радою військової конвенції у відповідності до Брест-Литовських угод 1918 р. та її наслідки для України / І. Б. Дацків // Наукові записи Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. історія. – Тернопіль. – Вип. 2. – С. 170–177.
6. Дацків І. Б. Встановлення дипломатичних відносин Української Держави з країнами Четверного союзу / І. Б. Дацків // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С. 45–50.
7. Дециньський Л. Є. Відновлення побудови Української держави та встановлення дипломатичних відносин в період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/14047/1/2_3-15_Vis724_Armiya.pdf

8. Єловських У. О. Дипломатичні документи як джерело з історії українсько-німецьких відносин доби Центральної Ради.: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / У. О. Єловських. – Донецьк, 2010. – 19 с.
9. Єловських У. О. Положення про обмін військовополоненими та інтернованими у попередніх проектах і остаточному варіанті українсько-німецького додаткового договору як джерело з українсько-німецьких переговорів у Бресті-Литовському (січень – лютий 1918 р.) / У. О. Єловських // Гілея. – 2009. – Вип. 28. – С. 158–166.
10. Пritуляк П. П. Ратифікація Брестського миру: за і проти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/6/pritulyak.pdf
11. Манасієва І. В. Болгарія та Українська Народна Республіка на Брест-Литовській мирній конференції: відстоювання національних інтересів / І. В. Манасієва // Дриновський збірник. – 2011. – Т. 4. – С. 230–238.
12. Яровий В. І. Наслідки укладення Брестського миру для Білорусі та України: втрати й здобутки сторін / В. І. Яровий, В. В. Мартиєнко // Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. Вып. 1. – Минск: БГУ, 2004. – С. 181–190.
13. Макар Ю. І. Вихід УНР з Першої світової війни: (мирний договір з Центральними державами) / Ю. І. Макар // Наук. вісн. Дип. академії. України. – К., 2008. – Вип. 14. – Зовнішня політика і дипломатія: історична ретроспектива, традиції, сьогодення. – С. 211–217.
14. Ботушанський В. М. Віденські архіви про українські справи (Про Брест-Литовські мирні переговори щодо укладення мирного договору з Україною) / В. М. Ботушанський // Питання історії України. – 2010. – Т. 13. – С. 249–254.
15. Уська У. Р. Укладення та реалізація домовленостей між Австро-Угорщиною та УНР у Брест-Литовському 1918 р.: уроки дипломатичної боротьби / У. Р. Уська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – 2014. – № 784. – С. 120–127.
16. Литвин С. Х. Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року (до 90-річчя події) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istoryk.at.ua/publ/ukrajinska_nacionalno_demokratichna_revoljucija_1917_1920/zvilnenja_ukrajini_vid_rosijsko_bilshovickikh_vijsk_navesni_1918_roku/7-1-0-12
17. Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства закордонних справ Української Народної Республіки / О. Б. Кудлай. – дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 116 с.
18. Михутина І. В. Украинский Брестский мир / І. В. Михутина. – Москва: Издательство «Европа», 2007. – 288 с.
19. Ксенофонтов І. Н. Мир котрого хотели и котрый ненавидели: Документальный репортаж / І. Н. Ксенофонтов. – М.: Политиздат, 1991. – 416 с.
20. Даниленко О. В. Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919 – 1923 рр.) / О. В. Даниленко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2011. – Вип. 20. – С. 196–213.
21. Саєвич Й. Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту: автореф. ... дис. канд. іст. наук: спец. 20.02.22 – військова історія / Й. Й. Саєвич. – Львів, 2007. – 20 с.
22. Саранча В. І. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні / В. І. Саранча // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 84–92.

23. Калкутіна Н. В. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. / Н. В. Калкутіна // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія історичні науки. – 2014. – Вип. 3.37(105) – С. 63–67.
24. Дмітрієва О. Є. Військовополонені чехи та словаки у правовідносинах періоду Першої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1585-oksana-dmytriyeva-viiskovo-poloneni-chekhy-ta-slovaku-u-pravovidnosynakh-periodu-pershoi-svitovoi-viiny>
25. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни / Р. Нахтігаль // Український історичний журнал. – 2010. – №49. Вип. 2. – С. 239.
26. Крейберт Р. В. Брест-Литовська мирна угода УНР з Центральними державами 1918 року (історико-правовий аспект) / Р. В. Крейберт // Вісник / Нац. ун-т. внутрішніх справ. – Харків, 2004. – Вип. 27. – С. 223–230.
27. Міжнародні відносини напередодні й у період Першої світової війни 1914–1918 рр. (у документах і спогадах сучасників). Хрестоматія / Автори-укладачі О. І. Овчаренко, О. В. Сухушина. – Черкаси : Вертикаль, 2016. – 708 с.
28. IV Гагская конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 18 октября 1907 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docs.pravo.ru/document/view/18271779/15926345/>
29. Постановление IV Чрезвычайного Всероссийского съезда Советов от 15 марта 1918 года о ратификации Брест-Литовского мирного договора // Декреты советской власти. – М., 1957. – Т. 1. – С. 532–535. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_о_ратификации_Брестского_мирного_договора
30. Мирный договор между Советской Россией, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой стороны 3 марта 1918 г.. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.brestobl.com/nasel/naselen/dok/1918/index.html>
31. Повідомлення Міністерства закордонних справ УНР військовому міністрові генералові Галкину про становище полонених та інтернованих українців на теренах країн Європи (м.Тарнів) (18 листопада 1920 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1920\(11\)18.MZS.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1920(11)18.MZS.php)

References:

1. Nol'de B. Je. (2001). Itogi 1917 goda. Brestskie peregovory i Brestskij mir. [Results of 1917. Negotiations of Brest-Litovsk and the Treaty of Brest.]. *Vestnik Evropy – Vestnik Evropy*, 2. Retrieved from: <http://russia-west.ru/viewtopic.php?id=816>
2. Datskiv I. B. (2010). Diplomatiia ukrainskykh natsionalnykh uriadiv uzakhysti derzhavnosti (1917 – 1923 rr.) [The diplomacy of Ukrainian national governments in nationhood protection (1917 – 1923)]. *Doctor's thesis*. Kyiv. (in Ukrainian).
3. Datskiv I. B. (2008). Ekonomichni aspekty Brestskoho dohovoru 1918 roku. [Economic aspects of the Treaty of Brest of 1918.]. *Mandrivets – Mandrivets*, 6, 41 – 47. [in Ukrainian].
4. Datskiv I. B. (2009). Viiskova konventsiiia ta yii rezultaty vidpovidno do Brestskykh uhod 1918 r. [Military Convention and its results in accordance with Brest agreements of 1918.]. *Historical Science: in honor of Academician V. A. Smolii. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohiiienka. M-vo osvity i nauky Ukrainy, Kamianets-Podilskyi derzh. ped. un-t. – Thesis of Kamianets-Podilskyi National*

University named after I. Ohienko, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kamianets-Podilskyi State Pedagogical University, 19, 313 – 327. [in Ukr].

5. Datskiv I.B. Ukladennia Tsentralnoiu Radoiu viiskovoi konventsii u vidpovidnosti do Brest-Lytovskyykh uhod 1918 r. ta yii naslidky dlia Ukrainy [Conclusion of the Military Convention by the Central Council according to the Brest-Litovsk agreements of 1918 and its consequences for Ukraine.]. *Naukovi zapysy Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. – Scientific records of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Series: History. Ternopil, 2, 170 – 177. [in Ukr].*

6. Datskiv I.B. (2009) Vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn Ukrainskoi Derzhavy z krainamy Chetvernohosoizu. [Establishment of diplomatic relations of Ukrainian state with the states of Quadruple Alliance.]. *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal “Mandrivets” – Ukrainian scientific journal “Mandrivets”, 2, 45 – 50. [in Ukr].*

7. Deshchynskyi L.Ye. Vidnovlennia pobudovy Ukrainskoi derzhavy ta vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn v period Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). [Reconstruction of Ukrainian State and the establishment of diplomatic relations during the period of the Central Council (March 1917 – April 1918).]. Retrieved from: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/14047/1/2_3-15_Vis724_Armiya.pdf

8. Yelovskykh U.O. (2010). Dyplomatychni dokumenty yak dzherelo z istorii ukrainsko-nimetskykh vidnosyn doby Tsentralnoi Rady [Diplomatic documents as a source from the history of Ukrainian-German relations of the Central Council.]. *Extended abstract of candidate's thesis: specialty 07.00.06 – Historiography, source studies and special historical disciplines. Donetsk. [in Ukr].*

9. Yelovskykh U.O. (2009). Polozhennia pro obmin viiskovopolonenymy ta internovanymy u poperednykh proektakh i ostatochnomu variant ukrainsko-nimetskoho dodatkovoho dohovoru y akdzhereloz ukrainsko-nimetskykh perehovoriv u Bresti-Lytovskomu (sichen – liutyi 1918 r.) [Regulations on the exchange of war prisoners and interned in previous projects and the final version of the Ukrainian-German treaty as an additional source of Ukrainian-German negotiations in Brest-Litovsk (January – February 1918).]. *Hileia – Hylea, issue 28, 158 – 166. [in Ukrainian].*

10. Prytulyak P.P. Ratyfikatsiia Brestskoho myru: za i proty. [Ratification of the Treaty of Brest-Litovsk: pro and con.]. Retrieved from http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/6/pritulyak.pdf

11. Manasiieva I.V. (2011). Bolhariia ta Ukrainka Narodna Respublika na Brest-Lytovskii myrni konferentsii: vidstoiuvannia natsionalnykh interesiv. [Bulgaria and the Ukrainian People's Republic in the Brest-Litovsk peace conference: upholding of the national interests.]. *Drynovskiyi zbirnyk – Drynovskiyi collection, vol. 4, 230 – 238. [in Ukrainian].*

12. Yarovy V.I. (2004). Naslidkyukladennia Brestskohomyrudlia Bilorusita Ukrainy: vtraty y zdobutky storing. [The consequences of making of the Treaty of Brest-Litovsk for Belarus and Ukraine, losses and achievements of the parties.]. Minsk: BGU – BSU. *Rossiiskie i slavjanskije issledovanija – Russian and Slavic research: collection of scientific articles, issue 1, 181 – 190.*

13. Makar Yu.I. (2008). Vykhid UNR z Pershoi svitovoi viiny: (myrnyidohovirz Tsentralnymy derzhavamy). [Extrication from the World War I: (treaty of peace with the Central Powers).]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy – Scientific newsletter of the Diplomatic Academy of Ukraine – Kyiv, issue 14: Zovnishnia polityka i diplomatiia: istorychna retrospektyva, tradytsii, sohodennia. – Foreign policy and diplomacy: historical retrospection, traditions, present. 211 – 217. [in Ukrainian].*

14. Botushanskyi V.M. (2010). Videnski arkhivy pro ukrainski spravy (Pro Brest-Lytovskim y perehovory shcho doukladennia myrnoho dohovoru z Ukrainoiu). [Viennese archives on Ukrainian affairs (On the Brest-Litovsk peace negotiations on conclusion of the

treaty of peace with Ukraine).]. *Pytannia istorii Ukrainy. – Issues of History of Ukraine, vol. 13*, 249 – 254. [in Ukrainian].

15. Uska U.R. (2014). Ukladennia ta realizatsiia domovlenosti mizh Avstro-Uhorshchynoiuta UNRu Brest-Lytovskomu 1918 r.: u roky dyplomatychnoi borotby. [The conclusion and implementation of agreements between Austria-Hungary and the UPR in Brest-Litovsk of 1918: lessons on diplomatic battle.]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika". Derzhava ta armiiia. – Newsletter of the Lviv Polytechnic National University. The state and the army, No. 784*, 120 – 127. [in Ukrainian].

16. Lytvyn S.Kh. Zvilnennia Ukrainyvidrosiisko-bilshovytskykhviisknavesni 1918 roku (do 90-richchiapodii). [Liberation of Ukraine from the Russian-Bolshevistic military forces in the spring of 1918 (the 90th anniversary of the event).]. Retrieved from: http://istoryk.at.ua/publ/ukrajinska_nacionalno_demokratichna_revoljucija_1917_1920/zvilnennja_ukrajini_vid_rosijsko_bilshovickikh_viisk_navesni_1918_roku/7-1-0-12

17. Kudlay O. B. (2008) Creation and activity of the People's Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian People's Republic. *Doctor's thesis*. Kyiv. (in Ukrainian).

18. Mihtina I.V. Ukrainskij Brestskij mir [The world that they wanted and that hated: Documentary.]. Moscow: «Evropa», 288.

19. KsenofontovI.N. Mir kotorij hotelii kotoryj nenavideli: Dokumental'nij reportazh. [The world that they wanted and that hated: Documentary.]. Moscow: *Politizdat – Publishing House of Political Literature*, 416.

20. Danylenko O.V. Viiskovopoloneni, internovaniy bizhentsi na terytoriiy evropeiskykh krain yak obiekt dyplomatychnykh vidnosyn (1919 – 1923 rr.). [Prisoners of war, interned and refugees in the European countries as an object of Diplomatic Relations (1919 - 1923).]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky. – International Relations of Ukraine: scientific search and findings, issue 20*, 196 – 213. [in Ukrainian].

21. Saievyi Y.Y. (2007). Viiskovopoloneni ukraintsi v taborakh Avstro-Uhorshchyny i Nimechchyny v period Pershoi svitovoi viiny: vyshkil ta orhanizatsiia pobutu. [Ukrainian Prisoners of war in the camps of Austria-Hungary and Germany during the World War I: training and housekeeping.]. *Extended abstract of candidate's thesis: specialty 20.02.22 – military history*. Lviv. [in Ukrainian].

22. Sarancha V.I. (2011). Viiskovopoloneni Pershoi svitovoi viiny v Kremenchutskomu harnizoni. [Prisoners of war of World War I in Kremenchuk Garrison.]. *Kraieznavstvo – Home science, No. 4*, 84 – 92. [in Ukrainian].

23. Kalkutina N. V. (2014) Mizhnarodno-pravove rehuliuвання viiskovohopolonu ta pravovyi status inozemnykh viiskovopolonenykhv SRSR napochatku XXst. [International legal regulation of military captivity and legal status of foreign prisoners of war in the USSR in the early XX century.]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu im. V. O. Sukhomlynskoho. Serii istorichni nauky. – Scientific newsletter of Mykolaiv National University named after V. Sukhomlynsky. Series of historical sciences, issue 3.37 (105)*, 63 – 67. [in Ukrainian].

24. Dmitriieva O.Ie. Viiskovopoloneni chekhy ta slovaky u pravovidnosynakh periodu Pershoi svitovoi viiny. [Czech and Slovak prisoners of war in legal relations of period of the First World War.]. Retrieved from:<http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1585-oksana-dmytriyeva-viiskovopoloneni-chekhy-ta-slovaky-u-pravovidnosynakh-periodu-pershoi-svitovoi-viiny>

25. Nakhtihal R. (2010). Darnytskyi tabir viiskovopolonenykh pid chas Pershoi svitovoi viiny. [Darnytsia prisoner of war camp during World War I.]. *UIZh – UHJ, No. 49, issue 2*, 239. [in Ukrainian].

26. Kreibert R.V. (2004). Brest-Lytovska myrnauhoda UNR z Tsentralnymy derzhavamy 1918 roku (istoryko-pravoviyaspekt). [The Treaty of Brest-Litovsk of UPR with

the Central Powers of 1918 (historical-legal aspect).]. *Visnyk, Nats. Un-t. Vnutrishnikh Sprav. – Newsletter, National University of Internal Affairs. Kharkiv, issue 27, 223 – 230.* [in Ukrainian].

27. Mizhnarodni vidnosyny naperedodni y u period Pershoi svitovoi viiny 1914–1918 rr. (u dokumentakh i spohadakh suchasnykiv). [International relations before and during the First World War of 1914-1918 (in documents and memoirs of contemporaries).]. (2016). Chrestomathy. Compiled by O.I. Ovcharenko, O.V. Sukhushyna. Cherkasy: *Vertykal – Vertical*, 587 – 588, (total 708 p.).

28. IV Gaagskaja konvencija o zakonah i obyčajah suhoputnoj vojnyot 18 oktjabrja 1907 goda. [The IV Hague Convention on the Laws and Customs of War on Land of October 18, 1907.]. Retrieved from: <http://docs.pravo.ru/document/view/18271779/15926345/>

29. Postanovlenie IV Chrezvyčajnogo Vserossijskogo sezda Sovetovot 15 marta 1918 goda o ratifikacii Brest-Litovskogo mirnogo dogovora // Dekrety sovetskoj vlasti. [Decision of the IV Extreme All Russian Congress d/d March 15, 1918 on the ratification of the Treaty of Brest-Litovsk // Dooms of the Soviet regime.]. (1957). Moscow: *vol. 1*, 532 – 535. Retrieved from: <https://ru.wikisource.org/wiki>

30. Mirnyj dogovor mezhdru Sovetskoj Rossiej, s odnoj storony, i Germaniej, Avstro-Vengrijej, Bolgarijej i Turciej, s drugoj storony 3 marta 1918 g.. [The treaty of peace between Soviet Russia, on the one hand, and Germany, Austria-Hungary, Bulgaria and Turkey, on the other hand, March 3, 1918.]. Retrieved from: <http://www.brestobl.com/nasel/naselen/dok/1918/index.html>

31. Povidomlennia Ministerstva zakordonnykh sprav UNR viiskovomu ministrovu heneralovi Halkynu pro stanovyshe polonenykh ta internovanykh ukrainsiv na terenakh krain Yevropy (m. Tarniv) (18 lystopada 1920 r.). [Message of the Ministry of Foreign Affairs of UPR to the minister of war general Halkin on the state of prisoners of war and interned Ukrainians in the territory of nations in Europe (Tarniv city) (November 18, 1920).]. Retrieved from: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1920\(11\)18.MZS.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1920(11)18.MZS.php)

O. Karabin

THE PROBLEM OF EXCHANGE OF PRISONERS OF WAR AT THE BREST-LITOVSK PEACE CONFERENCE

The signing of the armistice between the Quadruple Alliance and the countries of the former Russian Empire led to the need to address the issue of exchange of prisoners of war. This issue was resolving at the Brest-Litovsk Peace Conference. On January 27 (February 9), 1918, a peace agreement between the Quadruple Alliance of the one part and the UNR (Ukrainian People's Republic) of the other part was signed. This agreement regulated a number of issues, among which was the exchange of prisoners of war. During its signing, the question of reimbursement of expenses for the maintenance of prisoners of war sharply arose, but the Ukrainian diplomats have achieved recognition of those expenses as mutually settled. Austria-Hungary refused to ratify an additional agreement with the UNR, which was an integral part of Brest-Litovsk peace treaty, therefore, it was losing validity. On February 18 (March 3), 1918, a peace agreement between the Quadruple Alliance and Bolshevik Russia was signed. This agreement also regulated the issue of exchange of prisoners of war between these countries. But the Quadruple Alliance lost the war and the return of prisoners of war of the former Russian Empire was finally decided as late as in 1920–1921 due to a number of agreements between the Bolsheviks and Germany, Austria, Hungary, Bulgaria and Turkey. At that time, Ukraine was under the reign of Bolsheviks, therefore, Ukrainian prisoners of war were returned home together with the Russian prisoners of war.

Key words: Brest-Litovsk Peace Conference, delegation, agreement, prisoners of war, ratification.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

УДК 94(437+439) «1918»

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-39-45

О. М. Скрипник

кандидат історичних наук,
доцент кафедри загальної історії
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
e-mail: olena-skrpnik@meta.ua

РЕВОЛЮЦІЯ 1918 Р. В АВСТРО-УГОРЩИНІ: ПОГЛЯД Р. КУДЕНХОВЕ-КАЛЕРГІ

У статті проаналізовано революційні події в Австро-Угорщині 1918 р. Охарактеризовано вплив революції на формування євроінтеграційних ідей Р. Куденхове-Калергі. Визначено позицію Р. Куденхове-Калергі щодо революції в Австро-Угорщині. Здійснено аналіз праць Р. Куденхове-Калергі стосовно об'єднання європейських країн. Особлива увага звернено на появу «Пан'європейського Союзу». Зроблено висновок про те, що після революції в Австро-Угорщині Р. Куденхове-Калергі формулює ідею об'єднаної Європи.

***Ключові слова:** революція, євроінтеграція, Європа, Р. Куденхове-Калергі, Австро-Угорщина.*

Постановка проблеми. Внаслідок Першої світової війни ряд країн Європи переживають революційні потрясіння. Революція відбулася і в Австрії, яка призвела до розпаду Австро-Угорської імперії та появи нових держав. Саме розпад Австро-Угорщини мав значний вплив на формування євроінтеграційних поглядів відомого австрійського дипломата Р. Куденхове-Калергі, який мав своє бачення щодо майбутнього Австрії після революційних подій. Аналіз поглядів Р. Куденхове-Калергі є особливо актуальним, адже саме він є автором та засновником Пан'європейського союзу, який відіграв важливу роль в історії європейської інтеграції.

Аналіз досліджень і публікацій. Постать Р. Куденхове-Калергі перебувала в центрі уваги дослідників розвитку євроінтеграційних ідей початку ХХ ст. Слід назвати працю С. В. Віднянського та А. Ю. Мартинова «Об'єднана Європа: від мрії до реальності» [1], в якій досить ґрунтовно досліджено біографію Р. Куденхове-Калергі. До аналізу пан'європейського проекту Р. Куденхове-Калергі у своїх працях зверталися А. О. Корочанська [2], Десмонд Дайнен [3] та ін. Проте, погляди Р. Куденхове-Калергі на революцію 1918 р. в Австро-Угорщині,

ще не були предметом активного наукового інтересу вітчизняних істориків, а тому стали предметом нашого аналізу.

Мета – дослідити та проаналізувати погляди Р. Куденхове-Калергі на революційні події в Австро-Угорщині 1918 р. в контексті євроінтеграційних ідей початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Після Першої світової війни з політичної карти світу зникає велика і могутня Австро-Угорська імперія. Розпад Австро-Угорської монархії знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох її народів, які стали на шлях самостійного розвитку [4, с.61].

Після того як 3 листопада 1918 р. в Падуї Австро-Угорщина підписала принизливі умови перемир'я з країнами Антанти, угорський парламент в надії зберегти цілісність Угорського королівства позбавив цесаря Карла I угорського престолу, а 11 листопада він сам зрікся престолу Австрії; цього ж дня у Варшаві була проголошена незалежна Польська республіка, 12 листопада у Відні – Республіка Німецька, а 13 листопада у Львові – Західно-Українська Народна Республіка.

13 листопада 1918 р. імператор Карл I зрікся престолу Угорщини, 16 листопада, через два дні після ліквідації парламентом монархії, уряд Міхая Карої проголосив Угорську Демократичну Республіку, 1 грудня спадкоємець сербського престолу Александр I Карагеоргієвич на території Хорватії, Славонії і Воєводини, Крайни, частини Штирії, Боснії і Герцеговини та більшої частини Далмації проголосив створення Королівства сербів, хорватів і словенців [5]

Поява нових держав призвела до посилення ідеї мирного об'єднання Європи, прихильником якої був Ріхард Куденхове-Калергі. Будучи сином австро-угорського дипломата Хайнріха Куденхове-Калергі він отримав гарну освіту, навчався в Терезіанській академії, Віденському університеті. Але найбільше на його світогляд вплинула батьківщина батька – Австрія. Розпад Австро-Угорської імперії став приводом для того, аби замислитися над долею Австрії. Своєю публіцистичною та громадсько-політичною діяльністю він сприяв пошуку оптимальної моделі розвитку не лише Австрії, а й Європи загалом.

З проголошенням Австрії республікою Р. Куденхове-Калергі у своїх мемуарах «Життя за Європу» з часом згадував, що «на той час перед Віднем був не дуже широкий геополітичний вибір» [1, 20].

Після Першої світової війни більшість австрійського населення, втративши імперію, сподівались на возз'єднання з Німеччиною. Найпопулярнішим було так зване великонімецьке розв'язання національної проблеми, а саме аншлюс Австрії з Німеччиною. Проте Р. Куденхове-Калергі зазначав, що «як аншлюс, так і створення Дунайської федерації можуть призвести до великих міжнародних ускладнень». Він визнавав, що «аншлюс з Німеччиною був би ідеальним вирішенням

економічних та національних проблем, натомість заборона аншлюсу становить загрозу габсбурзької реакції для пан'європейського вирішення австрійської проблеми» [1, 20].

Щодо Дунайської Федерації, то це був один із варіантів післявоєнного існування Австро-Угорщини, який запропонувала Антанта, де всі частини колишньої Імперії мали б найширші функції самоврядування та автономії. Проте ця ідея фактично була «похована» підписанням 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменської мирної угоди з Австрією. Також було заборонено назву «німецька Австрія» і приєднання до Німеччини [6].

З розпадом Австро-Угорської імперії Р. Куденхове-Калергі отримав чехословацьке громадянство, але насправді він відчував себе космополітом. Саме космополітичне мислення допомогло йому сформулювати модерну європейську інтеграційну ідею.

Таким чином, розпад Австро-Угорщини та створення нових держав мали значний вплив на розвиток євроінтеграції. Адже з часом серби, хорвати і словенці зрозуміли, що самотійно захищати свій суверенітет вони не в змозі, тому і об'єднуються у Королівство Сербів, Хорватів і Словенців, до його складу згодом увійшла Чорногорія. Дане об'єднання наглядно продемонструвало, що на той час могутність та сила окремих народів і націй можлива лише за їхнього об'єднання.

З проголошенням Австрії республікою у листопаді 1918 р. Р. Куденхове-Калергі чітко формує та популяризує ідеї наднаціональних політичних союзів та концепцію європейського єднання [1, 20]. Уже на початку 1920-х рр. він вказував на велику небезпеку внутрішньоєвропейської ворожнечі, через яку може відбутися нова світова війна [7, 74]. Р. Куденхове-Калергі писав, що «Європа оглядається назад у минуле, замість того, щоб дивитись вперед. У дискусіях набагато більше місця приділяється питанням початку останньої війни, ніж можливостям не допустити війни в майбутньому, ця звичка оглядатися на вчорашній день – головна причина європейської роздробленості» [8, 12].

Саме в той час Р. Куденхове-Калергі заклав основи нинішньої європейської ідеї, європейської самосвідомості і європейської ідентичності, висунувши ідею «пан-Європи». Як принцип єдиної Європи Р. Куденхове-Калергі назвав свободу, мир, економічне процвітання і культуру. Об'єднана Європа, єдина в політичному і економічному плані, вважав він, повинна була стати економічною, культурною і політичною протиположністю США, Росії і Східній Азії, а також сприяти запобіганню новій світовій війни [9].

Свої плани щодо майбутньої європейської інтеграції Р. Куденхове-Калергі написав у таких працях, як «Боротьба за Пан-Європу», «Пан-Європа», «Європа просинається» [7, 74].

У жовтні 1923 р. він випускає друком програмну книгу – «Пан-Європа», в якій всебічно і послідовно обґрунтував ідеї щодо об'єднання Європи, а також спробував довести цю необхідність. Основна ідея, яку висловлював Р. Куденхове-Калергі в своїх перших та подальших публікаціях була теза про необхідність об'єднання європейських країн для збереження миру та економічного благополуччя на континенті [2, 300]. «Пан-Європа» стала результатом теоретичних пошуків альтернатив післявоєнного улаштування Європи. Ідеї, які висловлював Р. Куденхове-Калергі в своїх працях, базувались на аналізі ситуації, що склалася на континенті.

У книзі «Пан-Європа» автор формулює так зване – європейське питання: «Чи може Європа при своїй політичній та господарській роздробленості захищати мир та власну незалежність від зростаючих неєвропейських держав – чи необхідно, щоб для захисту свого існування вона організувала співдружність держав?» [8, 12].

Його книга «Пан-Європа» отримала величезний успіх у світі, і здійснила вагомий внесок у прискорення формування й поширення нової європоцентричної філософії на Європейському континенті, що у концентрованому вигляді лягла в основу ідеї щодо формування організації «Пан-Європа».

Р. Куденхове-Калергі в своїх роботах звертався також до визначення критеріїв належності країн до Європи. Географічні кордони континенту не завжди були і будуть сталими. На момент 1920-х років автор визначав їх кордоном європейських країн з Радянською Росією. На його думку, Європа – це поняття не стільки географічного, скільки культурного плану. Європейська культура – це – культура білої раси, яка бере свої початки в Античності та християнстві. У зв'язку з тим, що західна культура поширилась за межі європейського континенту, Р. Куденхове-Калергі для визначення належності країн до неї вводить поняття – політичної культури, під яким розумілася демократична система врядування. За цим критерієм він виключав за межі Європи Росію, оскільки вона являла собою самостійний регіон впливу [10].

До речі, крім більшовицької Росії до складу об'єднаної Європи на думку Р. Куденхове-Калергі не могла бути включена і Велика Британія: «Вільна Європа існує між двома євразійськими світовими потугами – Англією та Росією. Британська імперія – кордон Європи як з Азією, так і з Америкою. Британія не може бути членом Європи, якщо Європа не є домініоном чи напівколонією Британської імперії» [1, 23].

Ще одна підстава для об'єднання країн континенту за Р. Куденхове-Калергі – це конкуренція з боку США, які були здатні економічно підкорити та поглинути Європу. Одночасно теоретик розглядав цю країну як зразок для Європи, оскільки їх ефективну, конкурентноспроможну та самодостатню економічну систему він пов'язував із географічно широким

внутрішнім ринком, відсутністю внутрішніх кордонів, які не перешкоджають вільному обміну товарами та послугами.

Одну з головних проблем на шляху становлення єдиної Європи Р. Куденхове-Калергі бачив в націоналізмі, і запропонував свій спосіб вирішення цієї проблеми. Він стверджував, що націоналізм окремих націй буде замінений європейським націоналізмом, в основі якого буде культурна спільність всіх європейців: «Кожна культурна людина повинна працювати над тим, щоб сьогодні питання релігії, а завтра питання національності стали для кожного питаннями особистими. В майбутньому відділення нації від держави стане точно такою ж великою культурною подією, як відділення церкви від держави» [9].

Саме на основі цих його ідей і виник «Пан'європейський союз». Ідея утворення союзу була підтримана впливовими бізнесовими колами. Впродовж 1925–1926 рр. на фінансування майбутнього «Пан'європейського союзу» було зібрано 650 млн. золотих крон. Для тодішньої європейської інфляційної економіки це була астрономічна сума. Цей аргумент допоміг прихильникам єдиної Європи переконатись у можливості, так би мовити, успішно «продавати» цю ідею. Поступово у Європі створювалась сприятлива політична атмосфера для популяризації ідеї європейського єднання. За підсумками Локарнської мирної конференції 16 жовтня 1925 р. було підписано угоду про гарантії західних кордонів Веймарської Німеччини.

Восени 1925 р. «Пан'європейський союз» відкрив своє бюро у віденському палаці Хофбург.

У жовтні 1926 р. у Відні відбувся Перший конгрес пан'європейського руху, в якому взяли участь 2000 представників 24 народів Європи, а Р. Куденхове-Калергі був обраний Міжнародним президентом. Серед відомих представників були французи Е. Ерріо та Л. Блюм, німець К. Аденауер, чех Е. Бенеш. На форумі було прийнято Статут «Пан'європейського союзу» як міжнародної організації [7, 75].

Висновки. Отже, після Першої світової війни з політичної карти світу зникає така велика та могутня імперія, як Австро-Угорщина. Внаслідок революції та проголошення Австрії республікою ряд провідних європейських політиків висловлюють своє бачення щодо майбутнього Австрії, та Європи загалом. Найвідомішим представником мирного об'єднання Європи був Ріхард Куденхове-Калергі, який після революції в Австрії чітко формує та популяризує ідеї наднаціональних політичних союзів та концепцію європейського єднання.

Список використаної літератури:

1. Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянської академії», 2011. – 395 с.

2. Корочанська А. О. Пан'європейський проект Р. Куденхове-Калергі у 1920 – 1930-ті рр.: аналіз основних положень / А. О. Корочанська // Наукові праці історичного факультету запорізького національного університету, 2014, Вип. XXXVIII С. 299 – 302.
3. Десмонд Дайнен Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Пер. з англійської. – К. : «К.І.С.», 2006. – 696 с.
4. Віднянський С. В. Розпад Австро-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центральній-Східній Європі / С. В. Віднянський // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», Вип., 27, 2011. – С. 61 – 68.
5. Инграо Ч. Розпад Австро-Угорщини: причини та наслідки / Чарльз Инграо // ZBRUC. 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/40434>
6. Договір з Австрією (Сен-Жерменський договір) Італія, Австрія, Бельгія [...]; Договір, Міжнародний документ, Витяг від 10.09.1919 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_082
7. Історія європейської інтеграції від Римської імперії до європейського Союзу : монографія / І. В. Яковюка, Т. М. Анакіна, О. Я. Трагнюк, Т. В. Комарова ; за ред. І. В. Яковюка. – К. : Ред. журн. «Право України», 2012. – 208 с.
8. Куденхове-Калергі Р.Н. Пан-Європа. / Р.Н. Куденхове-Калергі. – М.: Вита Планетаре, 2006. – 120 с.
9. Кулепов А. Пан'європейський проект Рихарда Куденхове-Калергі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rossaprimavera.ru/article/paneuropeyskiy-proekt-riharda-kudenhove-kalergi?gazeta=/gazeta/192>
10. Pan-Europa – The parent idea of a united Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.paneuropa.org

References:

1. Vidnyanskyi S. V. & Martynov A. Yu. (2011). The united Europe: of dream to the reality. The history essays about fathers-founders the European Union. Kyiv: Vyd. dim “Kyivo-Mogilyanskoyi akademiyi” (in Ukr.).
2. Korochanska A. O. (2014). Pan European project Coudenhove-Kalergi in 1920 – 1930 : analiz the main provisions. *Naukovi prazi istorychnogo fakultetu zaporizkogo nazionalnogo universytetu* (Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University), 38, 299 – 302 (in Ukr.).
3. Dainen D. (2006). The ever stronger union. European integration course / Per. from English. Kyiv: «K.I.S» (in Ukr.).
4. Vidnyanskyi S. V. (2011). The collapse of the Austro-Hungarian monarchy and the problem of national statehood in Central and Eastern Europe. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, seriia «Istoriia»* (Scientific herald of Uzhgorod University, series «History»), 27, 61 – 68 (in Ukr.).
5. Ingraо Ch. (2015). The collapse of Austria-Hungary: causes and consequences [Electronic recourse]. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/40434> (in Ukr.).
6. Treaty with Austria (Saint-Germain Treaty) Italy, Austria, Belgium (1919). [Electronic recourse]. Retrieved from http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/998_082 (in Ukr.).
7. Yakovyuk I. V., Anakin T. M. (2012). The history of European integration from the Roman Empire to the European Union. Kyiv: Ed. journ «Law of Ukraine» (in Ukr.).
8. Kudenkov-Kalergi R. N. (2006). Pan-Europe. Moskov: Vita Planetare (in Rus.).

9. Kulepov A. Pan-European project by Richard Kudenhovye-Kalergi. [Electronic recourse]. Retrieved from <https://rossaprimavera.ru/article/paneuropeyskiy-proekt-riharda-kudenhove-kalergi?gazeta=/gazeta/192>

10. Pun-Europa – The parent idea of a united Europe [Electronic recourse]. Retrieved from www.paneuropa.org

O. Skripnik
REVOLUTION OF 1918 IN AUSTRO-HUNGARY: VIEW OF R. KUDENKHOV-KALERGI

In this article to analyzes the revolutionary events in Austria-Hungary in 1918, which led to the collapse of the Austro-Hungarian Empire and the emergence of new states. The emergence of new states has led to the strengthening of the idea of peaceful unification of Europe, supported by Richard. Coudenhove-Kalergi. The influence of the revolution on the formation of eurointegration ideas R. Coudenhove-Kalergi clearly was described. After all, with the proclamation of Austria by the Republic in November 1918 Richard Coudenhove-Kalergi clearly forms and promotes the ideas of supranational political unions and the concept of European unity. It was at that time that R. Coudenhove-Kalergi laid the foundations for the current European idea, European identity, putting forward the idea of «Pan-Europe». As a principle of a united Europe, R. Coudenhove-Kalergi called freedom, peace, economic prosperity and culture.

The aim is to investigate and analyze the views of R. Coudenhove-Kalergi on the revolutionary events in Austria-Hungary in 1918.

With the proclamation of the Republic of Austria, in November 1918 the famous Austrian politician and scholar R. Coudenhove-Kalergi creates and promotes the idea of supranational political alliances and the concept of European unity. In the early 20's. he pointed to the great danger intra hatred of what can happen on a new world war.

The position of R. Coudenhove-Kalergi concerning the revolution in Austria-Hungary was determined. The analysis of R. Coudenhove-Kalergi 's works on the unification of European countries was carried out. Particular attention is drawn to the emergence of the Pan-European Union.

After the First World War, such a large and mighty empire as Austria-Hungary disappears from the political map of the world. Due to the revolution and the proclamation of Austria as a republic a number of leading European politicians express their vision of the future of Austria and Europe as a whole. The most famous representative of the peaceful association of Europe was Richard Coudenhove-Kalergi, which, after the revolution in Austria, clearly shapes and promotes the ideas of supranational political unions and the concept of European unity.

Key words: revolution, European integration, Europe, R. Coudenhove-Kalergi, Austro-Hungarian.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК : 930(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-46-56

В. О. Кіреєва

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої
історії та міжнародних відносин
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: kalinchuk79@gmail.com

ВИСВІТЛЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОТРЯСІНЬ 1917–1921 рр. НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА»¹

У статті проаналізовано вітчизняну історіографію, присвячену історії Української революції 1917–1921 рр., на сторінках наукового часопису «Український селянин». Студія базована на дослідженнях і розвідках опублікованих у збірнику наукових статей у 2001–2017 рр.

Ключові слова: «Український селянин», Українська революція, Центральна рада, Українська Держава П. Скоропадського, Директорія УНР, селянство, сучасна історіографія.

Постановка проблеми. У 2017 р. виповнилося 100 років від початку однієї з наймасштабніших подій сучасної історії України – Української революції 1917–1921 років. Її масштаб, наслідки, досвід та уроки настільки вагомі для сьогодення, що їх складно переоцінити. Зважаючи на це, революційній тематиці належить пріоритет у науковому середовищі. Указом Президента України від 22 січня 2017 року «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років», започатковано на найвищому державному рівні вшанування подій та видатних учасників Української революції. У зв'язку з цим є сподівання, що в наукових дискусіях буде напрацьовано якісно нові моделі трактування складних та суперечливих подій революції, а головне – подано принципово нову, об'єктивну оцінку діячам, лідерам і учасникам революції. За останній час кількість наукових студій присвячених революційним подіям 1917–1921 рр. значно зросла і одним з провідних фахових часописів є «Український селянин», в якому на постійній основі друкується значна кількість статей з вказаної проблематики

---

¹ Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917–1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

Мета – аналіз доробку сучасних вітчизняних дослідників революційної доби 1917–1921 рр. на сторінках наукового часопису «Український селянин».

Аналіз досліджень і публікацій, виклад основного матеріалу. Упродовж 2000-х – 2017-х рр. проблеми історії Української революції 1917–1921 рр. стали об'єктом ґрунтовного наукового вивчення. Значний історіографічний доробок можна умовно розділити на дві великі групи: до першої віднесемо праці науковців в яких здійснено наскрізний аналіз революційної доби 1917–1921 рр., до другої – розвідки присвячені окремим періодам Української революції та регіональним питанням.

У статті О. Реєнта розкриті визначальні характеристики українського соціуму та громадсько-політичної ситуації в Україні в період 1917–1920 рр. Автор вказує на те, що комплекс об'єктивних й суб'єктивних факторів ускладнили створення держави українського народу. Рушійні сили Української революції були представлені десятками мільйонів селян та лише декількома десятками тисяч інтелігентів. Політичні сили, які обстоювали ідею Української держави, були надто диференційованими, слабкими і схильними до конфронтації між собою. Основною проблемою було поєднання національних вимог з вирішенням соціально-економічних питань. Головні зусилля були спрямовані на досягнення та збереження суверенітету України. Науковець констатує, що недостатня увага приділялася розв'язанню соціально-економічних проблем широких верств населення, а в результаті – більшовицька партія демагогічними обіцянками завойовувала прихильність робітників і селян України до «червоної» Росії. Відсутність ефективних засобів подолання проблем у сфері праці, землеволодіння, помилкові зовнішньополітичні орієнтири не дали можливості реалізувати наміри національно-визвольних сил. Революційна боротьба 1917–1920 рр. так і не виправдала сподівань основної продуктивної частини населення України – селян. У типово селянській країні виробник сільськогосподарської продукції залишався без землі. Кінець кінцем більшовики зробили її державною власністю, а селянство перетворили на феодальне залежний від держави клас напівкріпаків [23].

З-поміж численних праць надрукованих «Українським селянином», передовсім виокремимо напрацювання С. Корновенка, яким у низці публікацій ґрунтовно проаналізовано розгортання революційних подій 1917–1921 рр., розкрито аграрні перетворення національних урядів революційної доби тощо. Так, зокрема, у розвідці «Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор» [18] автор обґрунтовано трактує Українську революцію 1917–1921 рр. як багатомірне явище. Однак науковець зауважує, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був селянський. Відповідно, активним суб'єктом Української революції 1917–1921 рр. було селянство. Це дає підстави говорити про селянський характер Української революції. Однак суспільно-політична активність

селянства у роки Української революції 1917–1921 рр. кардинально дисонувала з тими враженнями та уявленнями про селянство, що домінували у тогочасному інтелектуальному просторі. Уважний аналіз історичних подій початку ХХ ст. переконливо засвідчує радикалізацію та політизацію селянської свідомості, що знайшло своє відображення у «Великій селянській революції», започаткованій у 1902 р.

Розкриваючи ставлення селян періоду Української революції до тієї чи іншої влади, дослідник вказує на його нестійкість і однозначність. Цілком переконливим є висновок науковця про те, що селянство у роки Української революції 1917–1921 рр. заявило про себе як про самодостатній, самобутній, активний суб'єкт суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Таким чином, обґрунтованою вважаємо точку зору, згідно з якою Українська революція мала виразний селянський характер. Саме на тлі Української селянської революції у 1917–1921 рр. розгорталися інші революції – соціальні, політичні, національнодемократичні тощо. Українська селянська революція – захисна реакція селянства України на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації [18, 132–136].

Ліквідацію поміщицького землеволодіння в Україні під час революції 1917–1921 рр. схарактеризовано в іншій студії науковця – «Селянська революція 1917–1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні» [19]. Обґрунтовано, що Українська революція 1917–1921 рр. мала селянський характер. Одним із її складників, що найбільше спричинив, з одного боку, селянське невдоволення напередодні та під час Української революції 1917–1921 рр., а з іншого – спротив властей, було поміщицьке землеволодіння [19, 56]. З'ясовано, що учасники – антагоністи революції мали схожі погляди й підходи стосовно шляхів розв'язання тогочасних актуальних соціально-економічних і суспільно-політичних проблем [19, 56]. Науковець переконливо доводить, що Українська революція 1917–1921 рр. мала селянський характер. Одним із доказів цього слугує те, що всі без винятку учасники революції ставили за мету розв'язати аграрне питання. Більшовики не були єдині, хто проголосив ліквідацію поміщицького землеволодіння як пріоритетний напрям проведення аграрної реформи. Одним із перших, хто не лише задекларував, а й на практиці ліквідував поміщицьке землеволодіння в Україні під час революції 1917–1921 рр., був Н. Махно [19, 60].

Аграрне законодавство національних урядів революційної доби стало предметом наукових розвідок Н. Ковальової. Характеризуючи аграрну політику уряду П. Скоропадського, дослідниця вказує на намагання повернутися до реформістського шляху вирішення селянського питання. Розглядаючи питання розробки аграрної реформи,

нею вказано на те, що її прихильниками виступали сам гетьман, міністр земельних справ В. Колокольцов, який дотримувався «середньої лінії» в аграрній проблемі – політики, яка мала водночас задовольнити як інтереси селянства, так і не знищити цукрової промисловості та зразкових поміщицьких маєтків [14, 213]. Аналізуючи теоретичні та практичні заходи гетьманського уряду в земельному питанні, науковець слушно зауважує, що ці заходи не враховували інтереси селянської маси, що вимагала парцелювання поміщицького землеволодіння і лишень селянські повстання літа 1918 р. змусили уряд втрутитися в земельну справу і примусово відчужувати велике землеволодіння. Цілковито слушним є твердженням автора, проте що у своїй діяльності українські уряди розглядали аграрне питання у політичному контексті: конфіскація поміщицької землі та її розподіл серед селян, а важливі питання відновлення інфраструктури залишалися поза увагою державних чиновників [14, 214].

Розкриваючи вплив громади на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні [16], Н. Ковальова констатує, що він виявлявся у забезпеченні своїм громадянам мінімальних умов виживання, сприянні їх боротьбі за землю, захисті від втручань представників влади. Значною мірою община визначала протестну поведінку селян. Однак роль сільської громади та її вплив в окремих регіонах носили різний характер. Тому подальшого дослідження потребує характеристика діяльності общини в регіонах, деталізація її впливу на селянські настрої та поведінку щодо кожного політичного режиму, які боролися за владу в українському селі 1917–1921 рр. [16, 107].

У публікації «Селянська/аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр.», науковець проаналізувала основні підходи в історіографії 1920-х рр. щодо оцінки ролі селянства Наддніпрянської України в революційному процесі початку ХХ ст. Автор вказує, що дослідження російських істориків будувалися на основі концепції селянської революції, запропонованої М. Покровським. Вони вивчали широкий спектр проблем: діяльність політичних партій серед селянства, становище інших верств сільського населення («куркульства», поміщицтва), аграрну політику небільшовицьких режимів. Російські історики допускали часткову наявність політичних вимог селянства й ширше коло учасників боротьби (участь заможного селянства). Дослідницею з'ясовано позицію українських істориків-аграрників в історіографічному дискурсі 1920-х рр., зокрема встановлено особливості селянської революції в Україні. Українські історики розглядали селянську боротьбу за землю в економічному контексті, як концепцію аграрної революції. У центрі їх уваги перебували проблеми земельної політики радянської влади та її наслідки; селянський рух різних періодів (1902 р., 1905–1907 рр., 1917–1918 рр.). Спільною рисою цих концепцій був аналіз

селянського руху крізь призму класової боротьби пролетаріату й селянства проти великих землевласників. Концепція аграрної революції українських дослідників передбачала економічне обґрунтування вимог селян та мотивації його участі у бунтах. Найбільш дискусійною виявилася проблема рушійних сил революції в Україні, зокрема роль заможного селянства [17, 73].

В. Солдатенком ґрунтовно досліджено чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917–1920 рр.) [24]. У полі дослідницької уваги підписання Брестського миру між Українською Народною Республікою і Центральними державами 27 січня 1918 р., який, як вказує автор, увійшов в історіографію під назвою «хлібного миру». Автор цілком слушно зауважує, що український хліб став реальним чинником, який на певний час (до жовтня–листопада 1918 р.) відтягнув розв'язку революційної ситуації в Німеччині й Австро-Угорщині. Практика реалізації умов «хлібного миру» призвела до різкого загострення громадянського протистояння, перманентних повстань проти окупаційної й національноукраїнської влади, стала причиною масштабної й кривавої селянської війни. В. Солдатенко вважає, що чинник «українського хліба» виявився тією, звісно, не визначальною, однак, у будь-якому разі, достатньою впливовою реалією, яка зумовила перебіг і результати Громадянської війни 1917–1920 рр. і в Україні, і в Росії загалом.

На увагу також заслуговує доробок Р. Пирога «Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі» [22]. Позитивною рисою цього дослідження є ґрунтовний аналіз історіографії аграрної політики Української Держави. На основі широкої історіографічної бази автором проаналізовано концептуальні засади земельної реформи, правові підвалини реформування земельних відносин, окреслено реалізацію земельної реформи в контексті аграрної й продовольчої політики, розкрито та визначено головні причини невдач земельної реформи П. Скоропадського.

Податкову політику Гетьманату в українському селі у квітні – листопаді 1918 р. активно досліджує В. Іващенко. Після приходу до влади перед Гетьманом постали такі нагальні завдання, як налагодження народного господарства та відродження фінансової сфери держави. Гетьману у спадок від попереднього уряду лишилася стара податкова система, яка реформувалася лише поверхнево. Як вказує автор, за перебування у влади П. Скоропадського податкова система істотних змін не зазнала. В основі було залишено законодавство, чинне за часів Російської Імперії. Серед основних платежів, які сплачувалися селянами, залишилися державний земельний податок та земські земельні збори, ставки яких істотно зросли. Внутрішньоекономічні негаразди заважали ефективному збору податків, однак уряду Гетьмана вдалося врегулювати

складну ситуацію в податковій сфері та налагодити надходження коштів до державної скарбниці [12, 171–172].

Б. Малиновським охарактеризовано аграрну політику Центральних держав в Україні упродовж літа–осені 1918 р. крізь призму компанії збереження та збору урожаю. Автором вказано, що уряди Німеччини та Австро-Угорщини підтримали курс на реставрацію поміщицького господарства як виробника товарного зерна, але водночас чинили тиск на керівництво Української Держави, намагаючись прискорити здійснення обіцяного селянам перерозподілу землі. Автор доходить висновку, що розташовані в Україні війська Австро-Угорщини та Німеччини стали знаряддям «боротьби за врожай», яку вело керівництво цих держав, аби збільшити експорт продовольства з України [21, 208–210].

Метою дослідження П. Губи стало вивчення на матеріалах преси політичних партій стану аграрно-селянської політики, протиборство різних ідейно-політичних напрямів щодо земельної проблеми та причини незавершеності економічної політики на селі в період Української революції 1917–1920 рр. Як вказав автор, матеріали преси свідчать, що речники ідеї української державності розуміли, що самостійність України може бути досягнута за умови ефективної економічної політики, сприйнятої народом [9, 10].

Питання українського селянства і національний православно-церковний рух у період революції 1917 – 1920 рр. розглянув О. Артеменко, вказавши, що політичні сили доби Української революції 1917–1921 рр. по-різному ставилися до вирішення церковного питання, однак головними завданнями церковного руху протягом усього періоду національно-визвольних змагань українського народу залишалися досягнення автокефалії, соборноправності та українізація Православної церкви в Україні. Характеризуючи заходи національних урядів у церковному питанні, дослідник дійшов висновку, що важливим складником духовного життя українського селянства у 1917–1920 рр. була його участь у національному православно-церковному русі. Здійснений аналіз засвідчив суперечливість духовних процесів на селі [1].

Заходи місцевих органів державної влади для подолання розрухи в сільському господарстві на Правобережжі в квітні – грудні 1918 р. стали предметом розвідки В. Галатира [5]. Автором відзначено, що складний державотворчий процес та непопулярні закони серед сільського населення спричинили розруху в сільському господарстві. Науковець проаналізував законодавство гетьманського уряду: «Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» та «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Відзначив, що вказані закони селяни сприйняли вкрай негативно, а проблематичний державотворчий процес, непопулярні аграрні закони уряду спричинили кризу в сільському господарстві у квітні-грудні 1918 р. [5, 138].

В іншій розвідці цього ж автора оцінено дії місцевих органів державної влади (губернським та повітовим старостам) із залучення селянства до подолання кризи в цукровій галузі промисловості Київської, Подільської та Волинської губерній у період Гетьманату П. Скоропадського. Детально проаналізувавши заходи гетьманської влади, автор дійшов висновку, що у багатьох місцевостях Правобережжя бурякові плантації опинились у критичному стані. Для належного забезпечення роботи цукрової галузі місцеві органи влади вдавалися до незначного підвищення оплати праці. Основним аргументом було примусове залучення селян до збору та обробітку урожаю, збільшення тривалості робочого дня. Подекуди застосовували більш жорсткі заходи. Хоч така політика давала певні позитивні наслідки, проте загалом кризу в цукровій галузі не подолали, а в підсумку вона призвела до опору владі. Такі заходи лише посилили конфронтацію між місцевими органами влади й селянами та спричинили відкрите протистояння [6, 41–42].

В. Дудкою з'ясовано сутність аграрних відносин на Полтавщині в період становлення Української Держави. Вказано, що аграрна політика гетьманського уряду зустрічала в українському селі неоднозначну оцінку. Прагнення до стабілізації ситуації та припинення революційного поступу, що базувалося на жорсткому окупаційному режимі, викликало опір селянських низів. Водночас, сутність пропонованої гетьманом реформи була значно демократичнішою за аграрні ідеї Центральної Ради і принципово могла б створити сильну соціальну базу нової держави [11, 86–89].

Діяльності М. Грушевського, Центральної ради у сфері аграрного сектору економіки УНР присвячена наукова розвідка В. Гоцуляка. Автор згрупував та схарактеризував значний доробок з вказаного питання провідних та молодих учених, які підготували змістовні видання, монографії, докторських, кандидатські дисертації і численний масив публікацій статейного характеру. Вказано, що сучасні українські вчені здійснили своєрідний «історіографічний прорив» у дослідженні найбільш дискусійних сюжетів революційних подій 1917–1921 рр. та ведуть діалог з низки гострих і суперечливих питань. У змістовних працях провідних сучасних українських учених також визначено комплекс невирішених питань [8].

У розвідці Г. Голиша та Л. Лисиці, на основі документальних джерел проаналізовано нагородотворчу діяльність національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. З'ясовано особливості цього процесу та встановлено причини, які завадили реалізації переважної більшості урядових проектів. автори відзначають, що національні уряди доби Української революції розглядали нагородо творчу роботу як один із найпріоритетніших напрямів розбудови незалежної держави. При цьому варто підкреслити, що процес творення нагород проходив паралельним

курсом: у Наддніпрянській Україні та західних областях. Проаналізовано установчо-нормативні документи, які передбачали запровадження нагород та містили правові деталі їхнього функціонування [7].

Предметом наукових студіювань О. Тараненка стали історіографічні джерела з вивчення аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни (1917–1920 рр.) [25].

Висновки. Таким чином, упродовж 2001–2017 рр. на сторінках «Українського селянина» чільне місце відведено розгляду питань Української революції 1917–1921 рр. У численних наукових студіях вітчизняних дослідників проаналізовано та подано оцінку як питанням революційного процесу 1917–1921 рр., так і окремим окремим її періодам: Українській Центральній Раді, добі гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. На підставі опрацьованих історіографічних джерел, можемо констатувати, що основний масив наукових розвідок присвячено аграрному законодавству національних урядів у період 1917–1921 рр., реакції селянства на реалізацію земельних перетворень. Більша частина опрацьованих матеріалів суттєво доповнює та конкретизує перебіг революційних подій в українському селі в 1917–1921 рр., дозволяє заповнити «білі плями» складного та подієвонасиченого періоду української історії першої третини ХХ ст.

Список використаної літератури:

1. Артеменко О. О. Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917 – 1920 рр. / О. О. Артеменко. // Український селянин. – 2014.– Вип. 14.– С. 132–137.
2. Берестовий А. І. Політичні ідеали селянства в роки Української революції (за часів Директорії) / А.І Берестовий. // Український селянин. – 2001.– Вип. 3.– С. 219–221.
3. Волошко О.О Підзаконна нормотворчість гетьманської адміністрації по врегулюванню аграрних відносин (травень-грудень 1918 р.) / О.О. Волошко // Український селянин. – 2002.– Вип. 5.– С. 64–67.
4. Гай-Нижник П.П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р. / П.П. Гай-Нижник. // Український селянин. – 2008.– Вип. 311.– С. 27–29.
5. Галатир В. В. Заходи місцевих органів державної влади із подолання розрухи в сільському господарстві на Правобережжі у квітні – грудні 1918 р. / В. В. Галатир. // Український селянин. – 2014.– Вип. 14.– С. 132–137.
6. Галатир В. В. Залучення місцевою владою селянства до подолання кризи в цукровій галузі на Правобережжі у квітні-грудні 1918 р. / В. В. Галатир. // Український селянин. – 2015.– Вип. 15.– С. 41–43.
7. Голиш Г., Лисиця Л. Нагородотворча діяльність національних урядів доби української революції 1917–1921 рр.: проекти та реалії / Г. Голиш, Л. Лисиця // Український селянин. – 2017. – Вип. 18. – С. 20–25.
8. Гоцуляк В.В. Михайло Грушевський і аграрна політика Центральної Ради у висвітленні сучасної української історіографії / В.В. Гоцуляк // Український селянин. – 2017. – Вип. 18. – С. 55–65.

9. Губа П. І. Висвітлення в пресі політичних партій соціально-економічної політики в Україні доби національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) / І. П. Губа // Український селянин. – 2005. – Вип. 9. – С. 169–172.
10. Губа П. І. Соціально-економічні перетворення в українському селі у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : на сторінках преси / І. П. Губа. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 54–57.
11. Дудка В. І. Аграрні відносини на Полтавщині в період становлення Української гетьманської держави / В. І. Дудка // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 86–89.
12. Іващенко В. А. Податкова політика гетьманського уряду в українському селі (квітень – листопад 1918 р.) / В. А. Іващенко. // Український селянин. – 2010. – Вип. 12. – С. 171–173.
13. Ковальова Н. А. До питання про мотивацію участі українського селянства в революційних подіях 1917–1921 рр.: соціально-економічний і психологічний аспект / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 171–173.
14. Ковальова Н. А. Соціально-економічний аспект аграрної політики українських урядів періоду революції 1917–1921 рр. / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 211–214.
15. Ковальова Н. А. Гострі кути аграрного законодавства Української держави, або чий інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 29–32.
16. Ковальова Н. А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917 – 1921 рр. в Україні / Н. А. Ковальова. // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 106–108.
17. Ковальова Н. А. Селянська/аграрна революція в Україні: дискусії в історіографії 1920-х рр. / Н. А. Ковальова // Український селянин. – 2017. – Вип. 18. – С. 71–75.
18. Корновенко С.В. Українська революція 1917 – 1921 рр: селянський фактор / С. В. Корновенко. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 132–137.
19. Корновенко С.В. Селянська революція 1917 – 1921 рр.: ліквідація поміщицького землеволодіння в Україні / С. В. Корновенко. // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 55–61.
20. Корновенко С. В. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект / С. В. Корновенко. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 211–214.
21. Малиновський Б. В. Аграрна політика Центральних держав в Україні, літо-осінь 1918 р.: збереження та збір урожаю/ Б. В. Малиновський. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 208–211.
22. Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив / Р. Пиріг // Український селянин. – 2008. – Вип. 11. – С. 9–15.
23. Реєнт О. П. Національно-державний вимір українського народу у 1917–1920 рр. / О. П. Реєнт // Український селянин. – 2017. – Вип. 18. – С. 4–7.
24. Солдатенко В. Ф. Чинник «українського хліба» в Громадянській війні (1917 – 1920 рр.) / В. Ф. Солдатенко. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 156–162.
25. Тараненко О. М. Історіографічні джерела з вивчення аграрної політики республіканських урядів періоду революції та громадянської війни (1917 – 1920 рр.) / О. М. Тараненко. // Український селянин. – 2014. – Вип. 14. – С. 40–44.

References:

1. Artemenko O. *Ukrainian Peasantry and the National Orthodox-Church Movement during the Revolution of 1917–1920*. Ukrainian peasant. 2014.(14). 132–137. (in Ukr.)
2. Berestovyyj A. *Political ideals of the peasantry during the Ukrainian Revolution (at the time of the Directory)*. Ukrainian peasant. 2001. (3). 219–221. (in Ukr.)
3. Voloshko O. *Legislative rule-making of the Hetman's administration for the regulation of agrarian relations (may–december 1918)*. Ukrainian peasant. 2002. (5). 64–67. (in Ukr.)
4. Guy-Nyzhnik P. *Ukrainian State Land Bank in the light of official Hetmanate documents of 1918*. Ukrainian peasant. 2008. (11). 27–29. (in Ukr.)
5. Galatyr V. *Measures of Local Authorities to Overcome Disruption in Agriculture on the Right Bank in april–december 1918*. Ukrainian peasant. 2014. (14). 132–137. (in Ukr.)
6. Galatyr V. *Involvement of the peasantry by the local authorities to overcome the crisis in the sugar industry on the Right Bank in april–december 1918*. Ukrainian peasant. 2015. (15). 41–43. (in Ukr.)
7. Golysh G., Lysytsya L. *Awareness activity of the national governments of the Ukrainian revolution of 1917–1921: projects and realities*. Ukrainian peasant 2017. (18). 20–25. (in Ukr.)
8. Gotsuliak V. *Mykhaiylo Grushewskyi and agricultural policy of the Central Rada in modern ukrainian historiography*. Ukrainian peasant. 2017. (18). 55–65. (in Ukr.)
9. Guba P. *Coverage in the press of political parties of socio-economic policy in Ukraine during the period of national liberation struggle (1917–1920 years)*. Ukrainian peasant. 2005. (9). 169–172. (in Ukr.)
10. Guba P. I. *Socio-economic transformations in the Ukrainian village during the period of the national-democratic revolution of 1917–1920: on the pages of the press*. Ukrainian peasant. 2004. (5). 54–57. (in Ukr.)
11. Dudka V. *Agrarian relations in the Poltava region during the formation of the Ukrainian Hetman state*. Ukrainian peasant. 2002. (6). 86–89. (in Ukr.)
12. Ivaschenko V. *The Tax Policy of the Hetman's Government in the Ukrainian Village (april – november 1918)*. Ukrainian peasant. 2010. (12).171–173. (in Ukr.)
13. Kovaleva N. *On the motivation of the participation of the Ukrainian peasantry in the revolutionary events of 1917-1921. Socio-economic and psychological aspect*. Ukrainian peasant. – 2002. (5). 171–173. (in Ukr.)
14. Kovaleva N. *Socio-economic aspect of the agrarian policy of Ukrainian governments during the period of the revolution of 1917–1921*. Ukrainian peasant. 2001. (3). 211–214. (in Ukr.)
15. Kovaleva N. A. *The sharp edges of the agrarian legislation of the Ukrainian state, or whose interests reflected the land reform P. Skoropadsky* Ukrainian peasant. 2008. (11). 29–32. (in Ukr.)
16. Kovaleva N. *The Impact of the Community on the Peasant Life of the Period of the Revolution and the Civil War of 1917–1921 in Ukraine*. Ukrainian peasant. 2003. (7). 106–108. (in Ukr.)
17. Kovaleva N. *Peasant/agrarian revolution in Ukraine: discussions in the historiography OF the 1920's*. Ukrainian peasant. 2017. (18). 71–75. (in Ukr.)
18. Kornovenko S. *Ukrainian Revolution 1917–1921: peasant factor*. Ukrainian peasant. 2014. (14).132–137. (in Ukr.)
19. Kornovenko S. *Peasant revolution of 1917–1921: liquidation of landlord land tenure in Ukraine*. Ukrainian peasant. 2015. (15). 55–61. (in Ukr.)

20. Kornovenko S. *Agrarian Policy of the Hetmanate: The Theoretical Aspect*. Ukrainian peasant. 2004. (8). 211–214. (in Ukr.)
21. Malinovsky B. *Agrarian Policy of Central Powers in Ukraine, Summer-Autumn 1918: Conservation and Harvesting*. Ukrainian peasant. 2004. (8). 208–211. (in Ukr.)
22. Pirog R. *Land reform of Pavel Skoropadsky: German influence*. Ukrainian peasant. 2008. (11). 9–15. (in Ukr.)
23. Reint O. *Ukrainians' national and state ideas in 1917–1920*. Ukrainian peasant. 2017. (18). 20–25. (in Ukr.)
24. Soldatenko V. *The Factor of «Ukrainian Bread» in the Civil War (1917–1920)*. Ukrainian peasant, 2014. (14). 156–162. (in Ukr.)
25. Taranenکو O. M. *Historiographical sources on the study of agrarian policy of republican governments during the period of revolution and civil war (1917–1920)*. Ukrainian peasant. 2014. (14). 40–44. (in Ukr.)

V. Kirieieva

COVERAGE OF THE REVOLUTIONARY UPHEAVALS OF 1917–1921 ON THE PAGES OF «UKRAINIAN PEASANT»

The article attempts to analyze the native historiography, which is devoted to the history of the Ukrainian State and the Directory of the Ukrainian People's Republic on the pages of the scientific journal «Ukrainian Peasant». The studio is based on research and intelligence published in the collection of scientific articles of 2001–2017.

«Ukrainian Peasant» is the only specialized publication on peasant-related issues in Ukraine as of 2018. Est. 2001 with the organizational support of the Research Institute of the Peasantry and the Scientific Society of Historians-Agrarians, the collection of scientific works became the platform for scientific discussions of the scientific community on the agrarian issues. The problems of the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 took a key place in 19 issues of the scientific journal.

In view of the above, the purpose of the published publication is an analysis of the work of modern native researchers of the Ukrainian Revolution, Central Council, Hetmanate period of P. Skoropadsky and the Directory of the Ukrainian People's Republic on the pages of the scientific journal «Ukrainian Peasant».

Thus, during 2001– 2017, «Ukrainian peasant» remains a valuable scientific publication, on the pages of which a significant place is given to the consideration of the issues of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 and, in particular, its separate periods – Central Council, the Hetmanate period of P. Skoropadsky and the Directorate of the Ukrainian People's Republic. Based on the processed historiographic sources, we can state that the range of scientific research is devoted to the agrarian legislation of national governments during the period 1917–1921, the reaction of the peasantry to the implementation of land reforms.

Most of the materials processed substantially complements and specifies the course of revolutionary events in the Ukrainian village of 1917–1921; allows understanding the peasant psychology of that time.

Key words: «Ukrainian Peasant», Ukrainian Revolution, Central Council, Ukrainian State P. Skoropadsky, Directory of the Ukrainian People's Republic, peasantry, modern historiography.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-57-63

Ю. А. Поліщук

викладач Чигиринського економіко-
правого коледжу Уманського
національного університету садівництва
e-mail: polischuk7@ukr.net

МИРОН КОРДУБА В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ЗА МЕМУАРНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Стаття присвячена проблемі реконструкції життя та діяльності М. Кордуби в роки Української революції. З'ясовано внесок ученого у розбудову національного життя на Буковині та його соборницькі змагання. У висновках стверджено вагомність державотворчої праці М. Кордуби.

Ключові слова: Мирон Кордуба, Українська революція, Буковина, Наддніпрянщина, мемуарні джерела.

Постановка проблеми. Біографія Мирона Кордуби – видатного представника львівської історичної школи Михайла Грушевського – на сьогодні практично цілісно реконструйована. Ми доволі повно поінформовані про головні події життєвого шляху та ключові аспекти його інтелектуальної біографії. Поряд із цим, відчутною скромністю інформаційного забезпечення позначено один із найбільш вагомих періодів життя вченого – добу революційних змагань нашого народу. Це був час, коли М. Кордуба, подібно до інших представників української інтелігенції, відмовився від звичного способу життя та занурився у вир революційних подій, котрі стерли з мапи Європи тогочасні імперії, тим самим даючи надію упокореним націям на вільне існування в етнічних кордонах. Фактично єдиним джерельним корпусом, котрий уможливило відтворення «революційної» сторінки біографії М. Кордуби, є низка опублікованих на сторінках міжвоєнної львівської періодики мемуарних дописів ученого: «Переворот на Буковині» [1], «До перевороту на Буковині» [2] та «В посольстві до гетьмана (Уривок із споминів)» [3]. Втім, до сьогодні кордубознавці не звернули спеціальну увагу на цю мемуарну спадщину вченого в аспекті використання її евристичного потенціалу для з'ясування малознаних подій його біографії. Тож важливим завданням сучасної української науки є спроба реконструкції життєпису М. Кордуби в роки Української революції за мемуарними джерелами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми реконструкції життя та діяльності М. Кордуби в роки Української революції зверталися як його сучасники (наприклад, О. Попович [4]), так і дослідники нашого часу (насамперед, І. Федорів [5], О. Піх [6], В. Педич [7], В. Тельвак [8] та ін.) Втім, в їхніх студіях мемуаристика М. Кордуби використовується лише епізодично, що унеможливило докладне

відтворення життєпису вченого революційної доби. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Метою заявленої публікації є реконструкція життя та діяльності М. Кордуби в роки Української революції на підставі його мемуарних свідчень.

Виклад основного матеріалу. Початковий період Першої світової війни пройшов для М. Кордуби у насиченій культурно-просвітній праці: на заклик Союзу визволення України він організував національне життя в німецькому таборі українських військовополонених у Зальцведелі [5, 32–33; 6, 23–24]. По поверненню до Чернівців вчений застав українців Буковини цілковито розгубленими подіями дня. Було зрозуміло, що Дунайська монархія доживає останні дні, а на національних окраїнах владу втримають більш організовані сили. Тож на початку жовтня 1918 р. з одностайними з українського демократичного табору М. Кордуба вирішив діяти, попри те, що був ще дуже слабкий через перенесену важку форму грипу («еспанки»).

12 жовтня 1918 р. українці Чернівців зібралися в будинку Українського дому на свою першу нараду. Наслідком жвавого обговорення стало рішення організувати народне віче, на якому мало бути легітимізовано ініціативний міжпартійний комітет, котрий би представляв інтереси української громади за умов ліквідації органів центральної влади. Також було підготовлено заклик до іншої домінуючої національної громади краю – румунів – із закликом мирного поділу Буковини за етнографічним критерієм. Інше рішення стосувалося потреби налагодження зв'язку з галицькими побратимами, котрі намагалися перебрати владу від австрійської адміністрації в Східній Галичині. З цією метою до Львова вирушила представницька делегація [1, 135–137].

Вже 14 жовтня М. Кордуба скликав представників міжпартійного комітету у справі організації народних віч не лише у Чернівцях, але й по інших українських провінційних осередках. Тож вже найближчої неділі головно зусиллями М. Кордуби та його партійних товаришів було скликано віча у Вашківцях, Кіцмані та Заставній, де місцева українська громада в короткому часі стала перебирати на себе повноту влади. Це стало важливим кроком скріплення національного самоусвідомлення українців краю.

Вже за кілька днів М. Кордуба вирушив у складі буковинської делегації на нараду української конституанти до Львова, де було проголошено утворення Української Національної Ради. Головним предметом дискусії під час нарад стало питання національного самовизначення. Тогочасні галицькі керманічі підтримували ідею входження української автономії до складу реформованої Австрійської держави. Натомість М. Кордуба виступив проти такого погляду, запропонувавши соборницький проект возз'єднання з Наддніпрянщиною.

Його ідея викликала схвалення присутніх і під їх тиском було проголошено орієнтацію на утворення єдиної України [1, 138].

З поверненням до Буковини М. Кордуба фактично став одним із найбільш дієвих діячів українського життя краю. У вибраному наприкінці жовтня органі місцевого самоврядування (Краєвому комітеті) він був обраний до складу міжнародної та редакційної комісії, що мали налагоджувати міжнаціональну комунікацію в краї й творити перші декрети нової влади. Вже перший захід організаційного комітету – скликання українського віча в Чернівцях на початку листопада – мав потужний мобілізаційний ефект для громади краю. М. Кордуба так передає свої враження від проведеної акції: «Такого здвигу народу Чернівці ще не бачили. На чужих маніфестація зробила величезне враження, як виявлення карності, солідарності і сили українського населення Буковини. Після такого організованого виступу всі чужинці почали вважати українців панамі краю і чим раз то частіше зверталися до Українського Крайового Комітету, як до діючого уряду Буковини. Того ж таки 3 листопада відбулася нарада з провідними людьми українських громад, на якій складено план переобрання влади на провінції та створення української міліції. На окремому засіданні Крайовий Комітет вирішив організувати українську національну армію на Буковині» [1, 234–235].

Незважаючи на те, що на згаданих зібраннях було вирішено негайно перебирати владу в свої руки, нерішучі очільники української громади Буковини (наприклад, колишній посол Є. Пігуляк), виховані в традиціях австрійської підкилимної політики, зволікали з активними діями. Це мало наслідком деморалізацію громади Чернівців і цілого краю, адже національні меншини вже почали звикати до думки про українців як природного господаря ситуації. І вкотре саме М. Кордуба виступив за негайну імплементацію рішення чернівецького віча, слушно вказуючи на фатальне дармування часу. Він згадує: «Роздратований сим браком відваги та нерозумінням ваги хвилі, я дуже палко виступив проти Пігуляка і заявив, що даліше проволіканне вважаю злочином, що перебранне правління мусить відбутися негайно і то завтра» [1, 238–239].

На заклик М. Кордуби 6 листопада 1918 р. українці Чернівців, як представники Української Національної Ради, оголосили себе спадкоємцями австрійського уряду і єдиною законною владою буковинського краю. Сам М. Кордуба здійснював націоналізацію пошти та телеграфу. Відбувалося таке перебирання влади вповні мирно, адже більшість населення міста була свідомо природних українських прав на свої етнічні землі. Увечері того історичного дня українська влада видала свій перший маніфест, до змісту якого доклався також і М. Кордуба. У відозві українською, румунською та німецькою мовами йшлося про реалізацію українцями краю своїх історичних прав на заселену ними

територію, було обіцяно здійснити поділ краю за етнографічним критерієм, Чернівці оголошувалися містом спільного українсько-румунського урядування, а також містився заклик до національних меншин до тісної співпраці на засадах рівноправності та взаємоповаги [1, 323–324].

Таким розмахом українського національного руху були стривожені представники націоналістичної частини румунської громади краю. На жаль, у той час найбільший авторитет серед населення мала шовіністична партія на чолі з Янком Фльондором. Прибічники цієї партії вирішили скористатися невпевненістю українського керівництва краю і вислали своїх відпоручників до румунського військового командування, що перебувало в Яссах. Власне на заклик буковинських румунів про потребу наведення порядку, румунські регулярні війська розпочали окупацію Буковини. З метою зупинити їхнє просування було вирішено вислати українську делегацію з протестом у складі представників військової та громадської адміністрації. Прикметно, що серед цивільних очільників краю не знайшлося жодного бажаного. Тож саме М. Кордуба зголосився реалізувати таке відповідальне й водночас небезпечне завдання. Втім, переданий ним на руки ад'ютанта генерала Задіка протест не мав жодних корисних для українців наслідків. Без жодного спротиву з боку українців, Чернівці було остаточно окуповано 11 листопада. Прикметно, що в цій справі румунській громаді активно допомагали поляки, що виявилось особливо прикрим для галичанина М. Кордуби. Керівництво Краєвого комітету евакуювалося перед загрозою арешту з боку румунських окупантів до Кіцмані, що стала новою столицею української Буковини.

У цій ситуації українські буковинці прийняли єдино правильне рішення – звернутися по допомогу до галицьких і наддніпрянських братів. «Меч румунської окупації, – згадує М. Кордуба, – що вже завис нам над головою, спричинив м. ін. рішення, вислати двох репрезентаційних делегатів з необмеженими повноваженнями» [3, 12]. І знову ми бачимо буковинського історика серед представників посольської делегації. Оскільки не було бажаних їхати через лінію фронту на Наддніпрянщину, саме видатний учений взяв на себе ризиковане завдання просити допомоги у гетьмана Павла Скоропадського. У мемуарах він надзвичайно яскраво змалював повної небезпеки свою подорож до Києва, котра зайняла кілька тижнів (!).

Втім, покладені на Київ надії виявилися марними, бо саме в тім часі дійшло до рішучого протистояння Гетьманату та Директорії, тож нікому не було часу до проблем окупованої Буковини. М. Кордубі та його колегам по делегації довелося також зазнати розчарування національною політикою гетьмана, особливо антигалицькою риторикою його міністрів. З відчуттям гіркоти М. Кордуба згадував: «Взагалі гетьманський уряд, переслідуючи всіх національно свідомих Українців, з особливою ненавистю звертався проти Галичан, вважаючи їх за найнебезпечніший для

себе елемент» [3, 10]. З таким невеселим настроєм М. Кордуба повертав на Західну Україну, щоб у короткому часі переїхати з родиною до Львова і стати до лав активних борців із польським окупаційним режимом у Галичині у міжвоєнний час.

Висновки. У підсумку відзначимо, що мемуари М. Кордуби виявили вагомий інформаційний потенціал при висвітленні малознаних на сьогодні сторінок його біографії доби Української революції. Визначний учений при цьому постає як яскравий представник української інтелігенції – відповідальний за долю свого народу, ініціативний у пошуках можливостей реалізувати довірені йому справи, толерантний у ставленні до опонентів. Значною мірою завдяки рішучості М. Кордуби українці Буковини хоча б на короткий час відчували себе господарями життя та спробували втілити мрію про власну державність. Втім, об'єктивні історичні обставини, а саме відсутність державницького досвіду, нечисленність інтелігентського середовища та більша організованість сусідів, призвели до поразки Визвольних змагань на західноукраїнських землях. Насамкінець відзначимо необхідність подальшого залучення до кордубознавчого дискурсу мемуарних матеріалів, котрі дозволяють реконструювати малознані сторінки інтелектуальної біографії видатного діяча.

Список використаної літератури:

1. Кордуба М. Переворот на Буковині; з особистих споминів / М. Кордуба // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Т. 81. – С.135–141, 229–239, 321–333.
2. Кордуба М. До перевороту на Буковині / М. Кордуба // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1924. – Т. 82. – С. 344–346.
3. Кордуба М. В посольстві до гетьмана (Уривок із споминів) / М. Кордуба // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Кн. X. – С. 12–14; Кн. XI. – С. 3–10; Кн. XII. – С. 11–15.
4. Попович О. Відродження Буковини (спомини) / О. Попович. – Львів : видавнича кооператива «Червона калина», 1933. – 120 с.
5. Федорів І.О. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.) / І.О. Федорів. – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. – 127 с.
6. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947) / О. Піх. – Л., 2012. – 72 с.
7. Pedycz W. Myron Korduba (1876-1947) / Wasyl Pedycz // Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaskilniaka. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. – S. 453–466.
8. Тельвак В. Львівська історична школа Михайла Грушевського / В. Тельвак, В. Педич. – Львів: Світ, 2016. – 440 с.

References:

1. Korduba M. (1923). Revolution on Bukovina, from personal memoirs. *Literaturno-naukovyj visnyk (Literary and Scientific Journal)*, 81, 135-141, 229-239, 321-333. (in Ukr.).

2. Korduba M. (1924). Before revolution on Bukovina. *Literaturno-naukovyj visnyk (Literary and Scientific Journal)*, 81, 344-346. (in Ukr.).
3. Korduba M. (1930). In delegation to Hetman (From memoirs). *Litopy's Chervonoyi Kaly`ny (Red Kalina Chronicle)*, X, 12-14; XI, 3-10; XII, 11-15. (in Ukr.).
4. Popovych O. (1933). *The revival of Bukovina (memoirs)*. Lviv: Chervona Kalyna. (in Ukr.)
5. Fedoriv I.O. (2001). *Myron Korduba in history of Ukraine (the end of 19 – beginning 20 ct.)*. Ternopil: Ternopil Online. (in Ukr.).
6. Pikh O. (2012). Myron Korduba (1876-1947). Lviv. (in Ukr.).
7. Pedych V. (2007). Myron Korduba (1876-1947). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zashkilniaka. (Golden book of Lviv historiography in 19 and 20 ct. In Jezhy Maternitsky (Ed.) together with Leonid Zashkilnyak)*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 453-466. (in Ukr.).
8. Telvak V., Pedych V. (2016). *Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky*. Lviv: Novyj Svit. (in Ukr.).

Yu. Polishchuk.

MYRON KORDUBA DURING UKRAINIAN REVOLUTION (BASED ON MEMOIR SOURCES).

The article is devoted to the reconstruction of Myron Korduba's biography during the period of revolutionary events based on his memoirs. It has been found out that the problem of reconstruction of life and work of M. Korduba during the Ukrainian revolution was quite an issue for his contemporaries (e.g., O. Popovich) and researchers of our time (especially I. Fedoriv, O. Pikh, V. Pedych, V. Telvak and others). It has been indicated that in their research memoirs of M. Korduba were used only sporadically, which makes it impossible to display a full biography of the scientist. This is why the research is topical. The aim of the article is a reconstruction of the life and work of M. Korduba during the Ukrainian revolution based on his memoirs.

It has been investigated that from the first days of October 1918 M. Korduba actively participated in the national liberation struggle of Ukraine. He became a member of the National Committee, took part in its organizational and international meetings. As a lieutenant of the committee, he participated in the formation of the Ukrainian National Council. By his initiative, the council was convened in Chernivtsi November 3, 1918, which proclaimed the peaceful transition of power in the region to Ukrainians. M. Korduba took an active part in the process of Ukrainization of political life in Bukovina, which was stopped by the Romanian occupation of land. M. Korduba was elected as Provincial Committee ambassador to Kyiv, where he sought help from the Hetman Skoropadsky. However, an armed conflict between Hetman and Directorate made the assistance impossible and Bukovina was fully occupied by Romanian troops.

As a result, it has been noted that the memoirs of M. Korduba revealed significant information which uncovered the little-known pages of his biography. It has been proved that a remarkable scientist appeared to be a bright representative of Ukrainian intelligentsia: responsible for the fate of people, proactive in finding opportunities to realize assignments entrusted to him, tolerant and respectful to his opponents. It has been indicated that due to his efforts, Ukrainian Bukovina felt itself the master of its life and tried to realize the dream of statehood at least for this brief period of time. However, the objective historical circumstances (lack of statehood experience, small amount of intelligentsia, more advanced organization of his neighbors), led to the defeat of the Liberation Struggle in Western Ukraine. The further

involvement of Korduba's discourse of his memoir materials, can reveal little-known pages of the biography of this prominent figure.

Key words: Myron Korduba, Ukrainian revolution, Bukovina, Dnipro Ukraine, memoir sources.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

УДК 94 (477) «1941/1944»

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-63-78

Н. Я. Гандрабура

кандидат історичних наук,
вчитель історії Криворізької
загальноосвітньої школи №69
e-mail: gandrabura.natali@gmail.com

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ 1941–1944 РР. НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано науковий доробок сучасних вітчизняних істориків з питання окупаційного режиму на території Наддніпрянської України. Розкрито основні напрями дослідження представленої теми.

***Ключові слова:** історіографія, нацистський окупаційний режим, райхскомісаріат «Україна», колабораціонізм, остарбайтери.*

Постановка проблеми. Окупація української землі нацистськими військами досліджується науковцями не одне десятиліття. На сьогодні існує значна кількість праць сучасних вітчизняних істориків, присвячених різним проблемам історії німецько-радянської війни (1941–1945 рр.) та нацистської окупації України (1941–1944 рр.), а також досліджень з проблеми використання місцевих трудових ресурсів на користь нацистської Німеччини. Але в історіописанні цього періоду все ще залишаються незаповненими деякі лакуни цієї багатогранної проблематики.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній історичній науці наприкінці двадцятого століття розпочинається період, що характеризується переосмисленням подій воєнної історії України та відходом від заідеологізованої радянської історичної науки. Радянська історіографія, – на думку сучасного науковця О. Є. Лисенка, – була ізольованою, деформованою ідеологічним пресом. Контакт з «зовнішнім світом» відбувався не за усталеними в цивілізованому світі алгоритмами наукового діалогу, а за антитезою: все що не потрапляло в унісон з комуністичною версією Другої світової війни, таврувалося, відкидалося, звинувачувалося в тенденційності, пояснювалося антирадянськими

настроями і політикою західних держав [1, .10–11]. На сьогоднішній день існує ряд праць українських науковців, присвячених історіографічному аналізу як проблеми Другої світової війни так, зокрема, змісту та наслідків окупаційного нацистського режиму в Україні [1; 2, 32–46; [3]; [4]; [5]; [6] та інших.

Виклад основного матеріалу. У дев'яностих роках двадцятого століття вітчизняні науковці вийшли на новий рівень у висвітленні різних аспектів пов'язаних, зокрема, з окупацією української території нацистською Німеччиною та її союзниками. У працях фундаментального та узагальнюючого характеру, таких як от, «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945», в заключному томі досліджується питання відносно нацистського режиму та економічного пограбування України окупантами [7]. Досить вагомим внеском у вітчизняну історію війни став 4-й том «Україна у Другій світовій війні» 6-ти томної «Політичної історії України. XX століття». Так, автори спираючись на архівний матеріал та праці сучасної історіографії, зокрема, охарактеризували нацистський режим, релігійне та культурне життя українського населення в окупації та політичні наслідки воєнного протистояння двох тоталітарних систем [8].

У новітній українській історіографії проблематику характеру, технологію функціонування німецької окупаційної адміністрації та місцевої окупаційної влади в Україні в роки Другої світової війни досліджують М. В. Коваль [9], П. В. Рекотов [10], Ю. О. Ніколаєць [11], колектив дослідників О. М. Гончаренко, О. Є Лисенко та Т. С. Першина [12], в дисертаційних роботах О. М. Гончаренко [13] та М. П. Куницький [14]. Значний інтерес викликають дослідження М. В. Ковалю. Автор у праці «Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» приділив увагу, зокрема, й питанню створення німецькою окупаційною владою на теренах райхскомісаріату «Україна» допоміжних органів місцевої влади, характеризуючи їх, як «недоладну інституцію». За словами науковця, окупанти, «не допускаючи найменшої політичної самостійності українського населення», намагалися «виявити ті сили, на які вони могли б опертися, все ж ризикнули погратися в лібералізм із колабораціоністами» [9, 128–129].

У публікації «Система управління окупованими територіями України» О. М. Гончаренко, О. Є. Лисенко та Т. С. Першина характеризують статус місцевих органів управління, звертають увагу на пов'язані з цим проблеми в сучасних наукових історичних працях та дискутують з приводу термінології питання. Наголошуючи, що місцеві органи управління інколи помилково називають «органами місцевого самоврядування». Насправді ж, – зазначають автори і з цим не можна не погодитися, – вони не були самоврядними одиницями відповідних громад, оскільки їх керівництво призначалося німецькою адміністрацією (чи

військовим командуванням) та було повністю підконтрольне окупантам і виконувало їхні вказівки [12, 343].

Окремі питання, пов'язані, зокрема, з налагодженням діяльності на території райхскомісаріату «Україна» німецьких та місцевих органів управління, окреслення організаційної структури німецьких окупаційних владних органів та нормативно правової бази, на основі яких і проводилось управління окупованими територіями досліджує в дисертаційній праці О. М. Гончаренко «Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)». Науковець прийшов до висновку, що місцеві управи райхскомісаріату «Україна» не мали типової організаційної структури, вона залежала від особистого бачення німецьких управлінців й особливостей розвитку та потреб певного регіону [13, 40]. М. П. Куницький у четвертому розділі монографії «Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)» розглядає питання стосовно соціально-професійного статусу працівників органів місцевого управління, досліджує зміст заходів, які окупанти використовували з метою покарання місцевих управлінців у випадку проявів несанкціонованої автономності чи нелояльності щодо німецької влади [14, 218].

Зусиллями сучасних істориків розкривається проблема ставлення місцевого населення до окупантів та чинники, які призвели до співпраці цивільного населення з окупаційною владою, тобто, існування таких явищ як добровільний та вимушений колабораціонізм. Аналіз праць сучасних українських дослідників М. А. Слободянюка [15], В. В. Стецкевича [16], О. В. Потильчака [17] та В. О. Шайкан [18] показує, що вони, працюючи в руслі цієї тематики, спробували з'ясувати настрої селян на різних етапах німецької окупації, дослідити причини, зміст та наслідки співпраці населення райхскомісаріату «Україна» (до складу якого входила й генеральна округа «Дніпропетровськ») з окупантами.

Науковець М. А. Слободянюк в статті «Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей)» досліджує становище, в якому опинилися селяни Південної України в період німецької окупації. Автором було проаналізовано неоднозначність сприйняття «нового порядку» в початковий період окупації різними соціальними прошарками і групами та трансформацію з часом їх поглядів під тиском ряду чинників, зокрема, й повного ігнорування окупантами інтересів селянства та втілення політики їх фактичного знищення [15, 44–57.].

У четвертому розділі праці «Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія» В. В. Стецкевич досліджує роки воєнного лихоліття на Дніпропетровщині. Зокрема, автор докладно характеризує психологічний стан усього місцевого населення в початковий період війни, в тому числі й селян, аналізує зміст і наслідки евакуації частини населення,

так званий «золотий фонд», в тиліві райони та подальший її вплив на розшарування настроїв населення [16, 143].

Вчений О. В. Потильчак у статті «Україна в Другій світовій війні: «проблема вибору» на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії)» проаналізував пріоритети, зовнішні чинники й обставини, котрі, зумовлювали ситуацію вибору для людини як індивідуальну стратегію виживання. Автор досить детально характеризує, зокрема, таке явище періоду окупації України як господарський колабораціонізм вимушеного характеру [17, 98].

На сьогоднішній день вітчизняна історіографія поповнилася рядом різнопланових наукових досліджень, які дають змогу на більш глибокому науковому рівні відтворити події, пов'язані зі становищем українських селян в окупаційну добу. Історики О. В. Потильчак [19], І. М. Романюк [20], О. Г. Перехрест [21], Ю. О. Ніколаєць [22], В. І. Кучер та П. М. Чернега [23], Н. М. Глушенюк [24], І. М. Спудка [25], В. І. Кучер та О. В. Потильчак [26] подають загальну характеристику виживання селян райхскомісаріату «Україна» за «нового порядку», досліджують експлуатацію трудових ресурсів українського села окупантами, розкривають зміст та наслідки «аграрної реформи», аналізують економічне та соціальне становище місцевого населення, висвітлюють основні засади та заходи окупантів з використання сільгосппродукції, фінансів тощо.

У вітчизняній історичній науці О. В. Потильчак в дисертаційному дослідженні «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації» одним із перших спробував комплексно дослідити визначальні проблеми пов'язані з діяльністю німецького окупаційного режиму в Україні. Автор проаналізував принципи, форми і методи управління окупаційної влади в сфері трудового використання людського потенціалу й кваліфікованих спеціалістів в інтересах задоволення військово-економічних потреб нацистської Німеччини [19, 7–16].

Зокрема, І. М. Спудка в третьому розділі дисертаційного дослідження «Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.)» висвітлює соціальну політику окупантів, зокрема, і на теренах генеральної округи «Дніпропетровськ», її характер і спрямованість, досліджує становище всього трудового люду, його продовольче забезпечення. Дослідниця констатує, що «лише робота на «третій рейх» забезпечувала людям мінімальний рівень соціального захисту» [25, 183–184].

В монографії «Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище» О. Г. Перехрест здійснив комплексну постановку, аналіз, критичне осмислення та концептуальне узагальнення проблем економічного та соціального становища українського сільського населення в роки радянсько-німецької війни. Він найбільш системно й комплексно

охопив і висвітлив цю тему, зазначивши, що цей предметний сегмент (українське село в роки радянсько-німецької війни), безперечно, належить до найважливіших проблем вітчизняної історії, що потребують подальшого поглибленого опрацювання. Як зазначає науковець, це зумовлено тим, що економічному і людському потенціалу українського села судилося стати одним із ключових чинників, що визначили перебіг та наслідки військового протиборства [2, 6].

У четвертому розділі праці О. Г. Перехрест, охоплюючи чотири зони окупації території України, досліджує німецький і румунський окупаційний режими, аналізує «аграрну політику» окупантів та методи її реалізації. Зокрема, він доходить висновку, що при певних особливостях в організації управління та формах експлуатації аграрного сектору, в кожному з окупованих українських регіонів, що зумовлено специфічними суспільними та економічними відносинами, притаманними цим територіям у довоєнні десятиліття, виразно відслідковується спільна економічна мета окупантів – максимальне використання продовольчих та сировинних ресурсів для потреб власної армії та країни [2, 156.].

Питання, пов'язані з характерними рисами й особливостями окупаційного порядку, використання нацистами трудового потенціалу селян в Україні у роки Другої світової війни досліджуються вітчизняними науковцями й на регіональному рівні. Проблеми висвітлюються зусиллями таких дослідників як О. О. Захарченко [27], М. М. Шитюка та А. А. Погорєлова [28], Т. Ю. Нагайка [29] та ін. Відтворюючи становище населення на окупованих територіях України, дослідники, зокрема, з'ясовують сутність німецького окупаційного управління в південному та центральному регіонах, відстежують фактори виживання населення в лещатах окупації, висвітлюють соціальні аспекти аграрної політики окупантів в українському селі тощо.

Деякі питання, дотичні до теми дослідження, розглядає вітчизняний науковець В. В. Стецкевич у статті «Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання». Автор, на основі архівних документів, дослідив, зокрема, прояви адаптації та колаборації на теренах Наддніпрянщини. Він наголосив, що не менше 80 відсотків населення Наддніпрянщини, у тому числі й сільського соціуму, зазнали усіх жахів окупації» [30, 135].

У колективній монографії «Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945» дослідники Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський та ін. завдяки тривалому опрацюванню широкої бази недосліджуваних раніше архівних матеріалів, мемуарів, споминів, опитувань очевидців, вперше у вітчизняній історіографії комплексно подають історію Запорізької області в роки Другої світової війни. Відходячи від суто заідеологізованих та героїзованих канонів, автори приділяють увагу не тільки військовим діям, а й трагічній долі пересічної

людини у складних обставинах лихоліття війни. Дослідники всебічно відтворили картину повсякденного життя людної в окупації, надали ґрунтовний аналіз нацистського «нового порядку» та відношення до нього різних категорій місцевого населення. Так, зокрема, аналізуючи діяльність місцевих органів управління (районних та сільських управ), науковці констатують, що створення цієї управлінської ланки, із залученням місцевого населення, мала кінцевою метою налагодження ефективної, з точки зору окупаційної влади, системи експлуатації захоплених територій Запоріжжя [31, 156].

Вагомим надбанням сучасної вітчизняної історіографії є праці, присвячені розкриттю особливостей вивезення населення України до Райху, політико-правовому статусу та використанню робочої сили зі Сходу у сфері економіки Німеччини. Значний внесок у розробку питання комплексно й регіональному рівнях провели М. В. Коваль [32], О. Є. Лисенко [33], Л. Легасова, М. Шевченко [34], М. Ковальський, В. Ченцов [35], В. Г. Ткаченко [36], Г. М. Голиш [37], Т. В. Пастушенко [38], Г. Г. Грінченко [39]. Дослідники на основі архівних документів, усно-історичних свідчень та епістолярної спадщини зуміли показати умови життя та праці робітників з різних регіонів України в Німеччині, розкрили психофізичний стан «остарбайтерів» тощо.

Цій проблематиці одну із своїх статей «Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії» присвятив О. Є. Лисенко. У своїй роботі він наголошує на виокремленні «остарбайтерів» в окрему соціальну групу за своїм походженням, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняття тогочасних подій та іншими критеріями. Науковець переконливо доводить, що за всіма показниками вони були самостійним тимчасовим соціумом [33, 9].

Дисертаційна робота Г. Г. Грінченко «Українські остарбайтери в системі примусової праці Третього рейху: проблеми історичної пам'яті» є прикладом комплексного дослідження процесів формування, поширення та сприйняття різних версій пам'яті про примусових робітників Третього райху та побудована на прикладах повоєнного західнонімецького, радянського та сучасного українського суспільств [39]. Вивчаючи феномен історичної пам'яті, науковець виокремила в межах кожної з проаналізованих версій колективної історичної пам'яті про примусову працю в роки Другої світової війни певні етапи її відтворення. У праці охарактеризовано зміни усвідомлення й закріплення місця і статусу примусових робітників в офіційному пантеоні учасників війни. У одному з підрозділів дисертації дослідниця висвітлює особливості джерел усної історії та місце, яке вони посідають в дослідженні історичної пам'яті пов'язаної з примусовою працею в Німеччині за часів Другої світової війни.

Вітчизняні історики М. Ковальський та В. Ченцов у статті «Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину» одними з перших в середині 90-х рр. ХХ ст., спробували дослідити процеси, пов'язані зі становищем місцевого населення Дніпропетровщини на території, окупованій нацистською Німеччиною, депортацією людей за кордон тощо. Автори, зокрема, виділили три категорії робітників з Наддніпрянщини, які працювали у Райху: батраки у бауерів, робітники заводів та обслуга трудових таборів [35].

Сучасні вітчизняні дослідники опановують і осмислюють на новому рівні статус українських «остарбайтерів». Широка зацікавленість цією проблематикою в українській історичній науці підкріплена, перш за все, методологічним плюралізмом, який «подарував» вченим свободу думки, наукової діяльності й відкрив можливості використовувати у роботі нові підходи та методи. Ці радикальні зміни допомагають вченим оцінити дискримінаційну політику нацистів у сферах трудового та соціального законодавств стосовно примусових робітників вивезених з України до Німеччини.

Висновки. Отже, особливе місце в сучасній вітчизняній науці займають наукові праці, присвячені проблемі діяльності нацистського окупаційного режиму на українській землі. Вони почали з'являтися на початку 90-х рр. ХХ ст. і стали першою спробою комплексного й панорамного дослідження становища сільського населення в роки нацистської окупації території України.

Переосмислення та подальше дослідження проблем пов'язаних з визначенням місця, ролі та статусу місцевих селян в окупованій Україні (1941–1944 рр.) напрацьовується вітчизняними істориками вже більш як двадцять п'ять років. За цей час побачили світ праці вчених О. Є. Лисенка, В. І. Кучера, О. В. Потильчака, О. Г. Перехреста, В. В. Стецкевича, М. М. Шитюка, Валерія Олександровича Шайкан, Валентини Олексіївни Шайкан, Г. М. Голиша, А. А. Погорелова, М. А. Слободянюка, О. М. Гончаренка, Н. М. Глушенка та інших дослідників, які представляють важливе значення для заявленої в дисертації теми. Ці праці висвітлюють функціонування нацистської управлінської системи на окупованій території України й організаційно-правове забезпечення німецької окупаційної та місцевої адміністрації. Досліджують настрої населення на різних етапах окупаційного періоду, здійснюють класифікацію різних проявів колабораціонізму, аналізують економічне і соціальне становище місцевого населення за «нового порядку», принципи, форми і методи залучення різних категорій селян до «обов'язку праці» тощо.

Список використаної літератури:

1. Лисенко О. Є. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / О. Є. Лисенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / ред. кол.: В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко, О. С. Онищенко, О. П. Реєнт, П. Т. Тронько; Рецензенти: О. С. Рубльов, В. Ф. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП "Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 9–42.
2. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія / НАН України. Інститут історії України / О. Г. Перехрест. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 32 – 46.
3. Спудка І. М. Нацистська окупаційна політика у соціокультурній сфері на території рейхскомісаріату «Україна» у вітчизняній історіографії / І. М. Спудка // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2008. – № 22. – С. 31–44.
4. Лобода М. К. Працевикористання цивільного населення на окупованій території України (1941–1944 рр.): історіографія питання / М. К. Лобода // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / ред. О.Є.Лисенко; НАН України; Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. 14. – С.31–44.
5. Іржавська А. П. Проблема нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни в сучасній вітчизняній історіографії / А. П. Іржавська // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – Черкаси, 2012 – № 23. – С.81–86.
6. Тішин О. В. Новітня українська історіографія нацистського окупаційного режиму на території південно-східних областей України / О. В. Тішин // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014. – № 40. – С. 221–228.
7. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. Київ: Генеза, 2002–2003. Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. Керівник тому В. І. Кучер. К., 2003. – 584 с.
8. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
9. Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. В. Рекотов; Ун-т внутр. справ. Харків, 1997. – 19 с.
10. Ніколаєць Ю. О. Політичні настрої населення України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр. / Ю. О. Ніколаєць // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2010. – №1. – С.131–146.
11. Гончаренко О. М. Система управління окупованими територіями України / О. М. Гончаренко, О. Є. Лисенко, Т. С. Першина // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», НАН України», 2010. – Кн.1. – 735 с.
12. Гончаренко О. М. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» / О. М. Гончаренко // Сторінки воєнної історії України: Збірник наук. статей. К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.12. – С.151–160
13. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія / М. П. Куницький. – К.: ПП «НВЦ “Профі”», 2014. –564 с.

14. Слободянюк М. А. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей) / М. А. Слободянюк // Київська старовина. 2000. – №2. – С. 44–57.

15. Стецкевич В. В. Дніпропетровщина в роки воєнного лихоліття (1941–1944 рр.) / В. В. Стецкевич / Історична пам'ять Дніпропетровщини: колективна монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетровська обласна редакція по підготовці й виданню тематич. серій кн.. «Реабілітовані історією»: Вид. «Моноліт», 2002. – С. 123–234.

16. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. К., 1997. 29 с.; Потильчак О. В. Україна в Другій світовій війні: «проблема вибору» на тлі цивілізаційно-світоглядного протистояння (окремі спостереження на мікрорівні соціальної історії) / О. В. Потильчак // Київські історичні студії, 2016. – №1. – С.97–101.

17. Шайкан В. О. Колабораціонізм в Україні в роки Другої світової війни: характерні риси та особливості / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є.Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2005. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 351 – 364; Шайкан В. О. Колабораціонізм в аграрній сфері на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони // Український селянин: зб. наук. праць Черкас. нац. Ун-ту ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 248–258; Шайкан В. О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія; Інститут історії України. – Кривий Ріг: Мінерал, АГН України, 2005. – 466 с.

18. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : автореф. дис... канд. іст. наук / О. В. Потильчак; НАН України, Ін-т історії України. К., 1999. – 20 с.

19. Романюк І.М. Українське село в роки німецької окупації / І. М. Романюк // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. праць. К., 2002. – Вип. 6. – С. 201–203.

20. Перехрест О. Г. Система оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. Черкаси, 2003. – Вип. 7.– С. 154–158; Перехрест О. Г. Наслідки нацистської окупації українського села в роки радянсько-німецької війни 1941–1945рр. // Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал. Донецьк, 2005. – №1 (23). – С. 251–262; Перехрест О. Г. Аграрний аспект колонізаційної політики нацистських окупантів // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2005. –Вип.3.–С. 161–168; Перехрест О. Г. Заготівельна діяльність ЦТТ «Ост» в українському селі періоду нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки, 2004.–Вип.64.– С. 124–131; Перехрест О. Г. Організація нацистськими окупантами виробництва сільськогосподарської продукції на території України в 1941–1942 рр. плани та результати // Безсмертя подвигу: матеріали міжнародної науково – практичної конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.), Київ, 22 квітня 2005 р. К., 2006.– С. 55–74; Перехрест О. Г. Використання нацистськими окупантами сільськогосподарського потенціалу України для забезпечення потреб вермахту та рейху в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Велич подвигу народного: збірник наук. ст. міжнародної конференції, присвяченої 60-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 2006. – С.145–154; Перехрест О. Г. Заходи нацистських окупантів по вивезенню сільського населення на роботу до Німеччини та протидія їм // Сторінки воєнної історії України: збірник наук. ст. К., 2006. –Вип.10, ч.1. – С. 441–451; Перехрест О. Г. Організація

нацистськими окупантами сільськогосподарського виробництва на території України в 1941 – на початку 1942 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2004. – Вип. 61. – С. 150–157; Перехрест О. Г. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць. Вінниця, 2005. – Вип.9. – С. 163–171; Перехрест О. Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних і воєнних планах нацистської Німеччини // Сторінки воєнної історії України: збірник наук. статей / Відп. ред. О.Є.Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К., 2010. – Вип. 13. – С.170-174; Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Наукове видання. Серія «Україна. Друга світова війна. 1939 – 1945» / НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 150 с.; Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія / НАН України. Інститут історії України. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.; Перехрест О. Г. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: істор. нариси: у 2 кн. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2011. – Кн. 1. – С. 475–512.

21. Ніколаєць Ю. О. Земельна реформа в умовах окупаційного режиму 1941–1944 рр. / Ю. О. Ніколаєць // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: збірник ст., 2004. – Вип. 26. – С.216–228.

22. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1941–1945 рр.) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. –К.: Генеза, 2004. – 272с.

23. Глушенок Н.М. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр./ Н. М. Глушенок // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – С. 23–34; Глушенок Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2005; Глушенок Н.М. Умови праці та життя селян рейхскомісаріату «Україна» // Соціальна історія: Наук. Збірник. К.: Логос, 2007. – Вип. I. – С. 47–52.

24. Спудка І. М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.: автор. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2007. – 19 с.; Спудка І. М. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2002. Вип. XIV. С. 117–182.

25. Кучер В. І. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом священної війни: монографія / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. – К.: Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. – 368с.

26. Захарченко О. О. Окупаційний «Новий Аграрний порядок» на Півдні України / О. О. Захарченко // Інтелігенція і влада, 2005. – Вип.5. – С.165–175.

27. Шитюк М. М. Південь України: червень1941–листопад 1942 рр. / М. М. Шитюк, А. А. Погорелов. – Миколаїв: Вид-во І. Гудим, 2009. – 360 с.

28. Нагайко Т. Ю. Економічна політика фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України / Т. Ю. Нагайко // Національні рухи опору в східній і центральній Європі кінця 1930-х – середини 1950-х років: Матер. міжнародної Науково-теоретичної конференції. К., 2005; Нагайко Т. Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

29. Стецкевич В. В. Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Збірник наук. статей. – К., 2010. – Вип.13. – С.126–136; Стецкевич В. В. Поступ до соборної

української історіографії: ознаки, кроки до взаємозбагачення та співробітництва // *Матеріали міжнародної науково-технічної конференції [«Сталий розвиток промисловості та суспільства»] (22 – 25 травня 2013 р.)*. Серія 15. Історія та історичні дослідження]. – Кривий Ріг, 2013. – С.204–207.

30. Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський та ін: Ф. Г. Турченко (наук. ред.). – Запоріжжя: Просвіта, 2013. – 416 с.

31. Коваль М. В. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. В. Коваль // *Політика і час*, 1998. – № 10. – С. 68–75.

32. Лисенко О. Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет «соціальної історії» // «То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. НАН Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К., 2006. – С.7–13.

33. Легасова Л. Колекція документів меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських остарбайтерів / Л. Легасова, М. Шевченко // «То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. НАН Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К., 2006.

34. Ковальський М. Полиневий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / М. Ковальський, В. Ченцов // *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. – 1995. – № 1/2. – С. 60–68.

35. Ткаченко В. Г. Становище остарбайтерів в Німеччині (За матеріалами Державного архіву Запорізької області) / В. Г. Ткаченко // *Спадщина: До 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: Зб. статей*. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 1999. – С.176–188.

36. Голиш Г. М. Примусове вивезення юних українців до Німеччини як складова нацистської політики антиукраїнського етноциду / Г. М. Голиш // *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси, 2011. – Вип. 202. – Ч. 2. – С.50–55.

37. Пастушенко Т. В. Спогади «остарбайтерів» - інший погляд на війну / Т. В. Пастушенко // «То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів. НАН Інститут історії України. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – К., 2006. – С. 63–81; Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України / К., 2007. – Вип. 11. – С. 70–77; Пастушенко Т. В. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів // *Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. –К., 2008 - Вип. 11; Пастушенко Т. В. Ідеологія нацизму та правовий статус «остарбайтерів» у системі примусової праці нацистської Німеччини // *Друга світова війна і доля народів України*. К., 2007. – С. 35–45; Пастушенко Т. В. Будні українських остарбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх робітників) // *Український історичний журнал*. К.: «Дієз-продукт», 2005. – № 6. – С.176; Пастушенко Т. В. Використання праці українських примусових робітників у третьому рейху // *Архіви окупації 1941–1944 / Держ. ком. архів України*. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С.854–859; Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; інст. історії України, національна академія наук України, 2007; Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953): Монографія; Інститут історії України НАН України. – К., 2009. – 283 с.**

38. Грінченко Г. Г. Українські оstarбайтери в системі примусової праці Третього Райху: проблеми історичної пам'яті: автор. дис. ... доктора істор. наук: 07.00.06 / Г. Г. Грінченко; НАН України, Ін-т історії України. К., 2011. – 40 с.

References:

1. Lysenko, O.Ye. (2011). 'Historical description of the World War II as an independent subdiscipline', *Ukraine in the World War II: a View from the XXI Century*, vol. 1, pp. 9–42. (in Ukr.).
2. Perekhrest, O.H. (2011). *Ukrainian village in 1941–1945: economic and social conditions*, Monograph, Cherkasy National University named after B. Khmelnytskyi. (in Ukr.).
3. Spudka, I. M. (2008). 'The Nazi occupational policy in sociocultural field at the territory of Ukraine Reich Commission in national historiography', *Research Papers of the Historical Department of Zaporizhia National University*, № 22, pp. 31–44. (in Ukr.).
4. Loboda, M. (2009). 'Labour use of the civilians at the occupied Ukrainian area (1941–1944): historiography of the issue', *Pages of the War History of Ukraine*, № 12, pp. 31–44. (in Ukr.).
5. Irzhavska, A.P. (2012). 'The problem of Nazi physical terror against eastern Slavic people in the World War II in the modern national historiography', *Journal of Cherkasy University. Historical Sciences*, № 23, pp. 81–86. (in Ukr.).
6. Tishyn, O.V. (2014). 'Modern Ukrainian Historiography of the Nazi occupational regime at south-eastern regions of Ukraine', *Research Papers of the Historical Department of Zaporizhia National University*, № 40, pp. 221–228. (in Ukr.).
7. Herasymov, I.O., Mukovskyi, I.T., Panchenko, P.P., Vyshnevskyi, R.H. (2000). *Eternity. Ukraine's memory book. 1941 – 1945*, Search and publication agency Ukraine's memory book, Kyiv. (in Ukr.).
8. Kuras, I.F., Kucher, V.I. (2003). *Political History of Ukraine. XX century*, vol. 4 *Ukraine in the World War II, 1939–1945*, Henesa, Kyiv. (in Ukr.).
9. Koval, M.V. (1999). *Ukraine in the World War II and Great Patriotic War (1939–1945)*, Alternatives, Kyiv. (in Ukr.).
10. Rekotov, P.V. (1997). 'German Nazi occupational regime in Ukraine 1941–1944 (historical and law aspect)', *PhD abstract, Kharkiv University of Internal Affairs*. (in Ukr.).
11. Nikolayets, Yu.O. (2010). 'Political mood of Ukrainian population at the beginning of the Soviet-German War (June 1941 – July 1942)', *The Archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*, № 1, pp. 131–146. (in Ukr.).
12. Honcharenko, O. M., Lysenko, O.Ye., Pershyna, T.S. (2010). 'Administration system of the occupied Ukraine's areas', *Ukraine in the World War II: a View from the XXI Century*, vol 1. (in Ukr.).
13. Honcharenko, O. M. (2009). 'Law background of local authorities of Ukraine Reich Commission civil administration', *Pages of the War History of Ukraine*, № 12, pp. 151–160. (in Ukr.).
14. Kunytskyi, M.P. (2014). *Social and law status of local people at Ukraine Reich Commission (1941–1944)*, Monograph, Kyiv. (in Ukr.).
15. Slobodyanuk, M. A. (2000). 'Villagers of Ukraine under the Nazi occupational regime, 1941–1944 (based on the eastern regions data)', *Kyiv Ancientry*, №2, pp. 44–57. (in Ukr.).
16. Stetskevych, V.V. (2002). 'Dnipropetrovsk region in the years of war sorrow (1941–1944 pp.)', *Historic Memory of Dnipropetrovsk Region: Group Monograph*, pp. 123–234. (in Ukr.).

17. Potylchak, O.V. (1997). 'Economic collaborationism in Ukraine in the years of Nazi occupation (1941–1944): reasons and manifestations', *Kyiv Historical Studies*. (in Ukr.).
18. Potylchak, O.V. (2016). 'Ukraine in the World War II: "a matter of choice" during civilization and ideology struggle (individual observations at social history microlevel)', *Kyiv Historical Studies*, №1, pp. 97–101. (in Ukr.).
19. Shaikan, V.O. (2005). 'Collaborationism in Ukraine in the years of the World War II: specific features and peculiarities', *Pages of the War History of Ukraine*, № 10, pp. 351–364; Shaikan, V.O. (2005). 'Collaborationism in agrarian field at the territory of Ukraine Reich Commission and military zone', *Ukrainian Villager*, № 9, pp. 248–258; Shaikan, V.O. (2005). *Collaborationism at the territory of Ukraine Reich Commission and military zone*, Mineral, Kryvyi Rih. (in Ukr.).
20. Potylchak, O.V. (1999). 'Exploitation of Ukraine's human resources by Hitler's Germany in the years of occupation', *PhD abstract*, NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian History, Kyiv. (in Ukr.).
21. Romanyuk, I.M. (2002). 'Ukrainian village in the years of German occupation', *Pages of the War History of Ukraine*, № 6, pp. 201–203. (in Ukr.).
22. Perekhrest, O.H. (2003). 'Tax system and obligatory supply of agricultural products as a form of economic robbery of Ukrainian villagers during Nazi occupation (1941–1944)', *Ukrainian Villager*, № 7, pp. 154–158; Perekhrest, O.H. (2005). 'The results of the Nazi occupation for Ukrainian village during the Soviet-German War 1941–1945', *History and Politology Research*, vol. 1, № 23, pp. 251–262; Perekhrest, O.H. (2005). 'Agrarian aspect of colonization policy of Nazi occupation', *Ukraine's Unity: Historical Legacy and Time Challenge*, № 3, pp.161–168; Perekhrest, O.H. (2004). 'Stockpiling of Ost CTT in Ukrainian village during Nazi occupation (1941–1944)', *Journal of Cherkasy University. Historical Sciences*, № 64, pp. 124–131; Perekhrest, O.H. (2005). 'Arrangement of agricultural production by the Nazi in Ukraine in 1941–1942: plans and results', *Eternity of Heroic Deed, Book of Proceedings*, pp. 55–74; Perekhrest, O.H. (2005). 'Use of agricultural potential of Ukraine by the Nazi occupants for satisfying Wehrmacht and Reich's needs during the Great Patriotic War (1941–1945)', *The Greatness of Nation's Deed, Book of Proceedings*, pp. 145–154; Perekhrest, O.H. (2006). 'The Nazi occupants actions regarding villagers transportation for work to Germany and counteraction', *Pages of the War History of Ukraine*, vol 1, № 10, pp. 441–451; Perekhrest, O.H. (2004). 'Organisation of agricultural production by the Nazi occupants in Ukraine in 1941 – early 1942', *Journal of Cherkasy University. Historical Sciences*, № 61, pp. 150–157; Perekhrest, O.H. (2005). 'Life of Ukrainian villagers during Nazi occupation 1941-1944', *Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogic University named after M. Kotsyubynskyi*, № 9, pp. 163–171; Perekhrest, O.H. (2010). 'Agricultural potential of Ukraine in geostrategic and war plans of Nazi Germany', *Pages of the War History of Ukraine*, № 13, pp. 170-174; Perekhrest, O.H. (2011). 'Agriculture of Ukraine during the Great Patriotic War (1939–1945)', *Ukraine. The World War II*; Perekhrest, O.H. (2011). *Ukrainian village in 1941–1945: economic and social conditions*, Monograph, Cherkasy National University named after B. Khmelnytskyi; Perekhrest, O.H. (2011). 'Agriculture of Ukraine during Nazi occupation', *Ukraine in the World War II: a View from the XXI Century*, vol. 1, pp. 475–512. (in Ukr.).
23. Nikolayets, Yu.O. (2004). 'Land reform under the occupation regime 1941–1944', *History of Ukraine. Unknown Names, Events, Facts*, № 26, pp. 216–228. (in Ukr.).
24. Kucher, V.I., Cherneha, P.M. (2004). *Ukraine in the World War II (1941–1945)*, Henesa, Kyiv. (in Ukr.).
25. Hlushenok, N.M. (2004). 'Tax policy of German authorities at the occupied area of Eastern Ukraine in 1941–1943', *Historical Sciences*, vol. 32, № 19, pp. 23–34; Hlushenok, N.M. (2005). 'Agrarian policy of Germany in Ukraine Reich Commission', *PhD*

abstract; Hlushenok, N.M. (2005). 'Labour and living conditions of villagers in Ukraine Reich Commission', *Social History*, № 1, pp. 47–52. (in Ukr.).

25. Spudka, I.M. (2007). 'German occupation authority in sociocultural field in Ukraine Reich Commission (1941–1944)', *PhD abstract*; Spudka, I.M. 2002, 'Educational policy of German Nazi occupants at the occupied area of Ukraine', *Research Papers of Historical Department of Zaporizhia State University*, № 14, pp. 117–182; (in Ukr.).

26. Kucher, V.I., Potylchak, O.V. (2011). *Ukraine 1941–1944: national tragedy hidden behind holy war*, monograph. (in Ukr.).

27. Zakharchenko, O.O. (2005). 'Occupational "New Agrarian Order" in the South of Ukraine', *Intellectuals and Authority*, № 5, pp. 165–175. (in Ukr.).

28. Shytyuk, M.M., Pohorelov, A.A. (2009). *South of Ukraine: June 1941 – November 1942*, I. Hudym, Mykolayiv. (in Ukr.).

29. Nahaiko, T.Yu. (2005). 'Economic policy of Nazi Germany and its influence on financial conditions of Ukrainian villagers', *National opposition movement in eastern and central Europe in late 1930s – mid 1950s, Proceedings*.

Nahaiko, T.Yu. (2009). *Everyday life of villagers in 1941-1945 (based on Ukraine's Central regions materials)*, PhD abstract.

30. Stetskevych, V.V. (2010). 'Population of Dnieper Ukraine during the occupation: some aspects of existence and survival', *Pages of the War History of Ukraine*, № 13, pp. 126–136; Stetskevych, V.V. (2013). 'Approaching united Ukrainian historiography: evidence, steps to mutual enrichment and cooperation', *Sustainability of Industry and Society, Proceedings*, pp. 204–207. (in Ukr.).

31. Turchenko, F.H., Moroko, V.M., Shteinle, O.F. (2013). *Zaporizhian recon to the Great War. 1939–1945*, Prosvita, Zaporizhia. (in Ukr.).

32. Koval, M.V. (1998). 'Ostarbeiters of Ukraine – Hitler's slaves, Stalin's exiles', *Politics and Time*, № 10, pp. 68–75. (in Ukr.).

33. Lysenko, O.Ye. (2006). 'Problem of Ostarbeiters as a subject of social history', *It Was Captivity. Memoirs and Letters of Ostarbeiters*, pp. 7–13.

34. Lehasova, L., Shevchenko, M. (2006). *Collection of documents of the National Museum of History of the Great Patriotic War 1941–1945 memorial complex on investigating problems of Ukrainian ostarbeiters history*, *It Was Captivity. Memoirs and Letters of Ostarbeiters*. (in Ukr.).

35. Kovalskiy, M., Chentsov, V. (1995). 'Bitter taste of foreign land: documents on Dnipropetrovsk region residents transported by Hitler people to force labour to Germany', *The Archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*, № 1/2, pp. 60–68. (in Ukr.).

36. Tkachenko, V.H. (1999). 'Ostarbeiters' state in Germany (based on the materials of the State archive of Zaporizhia region)', *Legacy: to the 75th anniversary of the State archive of Dnipropetrovsk region*, pp. 176–188. (in Ukr.).

37. Holysh, H.M. (2011). 'Force transportation of young Ukrainians to Germany as a component of the Nazi policy of antiukrainian ethnocide', *Journal of Cherkasy University. Historical Sciences*, vol. 2, № 202, pp. 50–55. (in Ukr.).

38. Pastushenko, T.V. (2006). 'Ostarbeiters' memoirs – other view of the war', *It Was Captivity. Memoirs and Letters of Ostarbeiters*, pp. 63–81; Pastushenko, T.V. (2007). 'Letters as a source for Ukrainian ostarbeiters of the World War II problem consideration', *Pages of the War History of Ukraine*, № 11, pp. 70–77; Pastushenko, T.V. (2008). 'Everyday life in Ukraine occupied by the Nazi, memoirs of former ostarbeiters', *Pages of the War History of Ukraine*, № 11; Pastushenko, T.V. (2007). 'Nazi ideology and legal status of ostarbeiters within the system of forced labour of Nazi Germany', *the World War II and Destiny of Ukraine's Folks*, pp. 35–45; Pastushenko, T.V. (2005). 'Everyday life of Ukrainian ostarbeiters: survival (based on former workers' memoirs)', *Ukrainian Historical Journal*, №

6, p. 176; Pastushenko, T.V. (2006). 'Use of Ukrainian workers' labour in the Third Reich', *State Archive of Ukraine*, pp. 854–859; Pastushenko, T.V. 2007, *Ostarbeiters from Ukraine: recruiting, forced labour, repatriation*, PhD abstract, Institute of Ukrainian history; Pastushenko, T.V. (2009). *Ostarbeiters from Kyiv region: recruiting, forced labour, repatriation*, monograph. (in Ukr.).

39. Hrinchenko, H.H. (2011). *Ukrainian Ostarbeiters within the system of forced labour of the Third Reich: problems of historical memory*, Doctoral thesis abstract, Institute of Ukrainian history. (in Ukr.).

N. Handrabura

NAZI OCCUPATION REGIME 1941 – 1944 IN THE TERRITORY OF DNEIPER UKRAINE IN MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

The article analyzes research works of modern national historians devoted to the occupation regime in the territory of Dnieper Ukraine. It is said that in the 1990s national scientists reached a new level in presenting different aspects connected with the occupation of Ukrainian territory by Nazi Germany and its allies.

Special attention is paid to the works that investigate character and technology of functioning of German occupation administration and local occupation authorities in Ukraine during the World War II.

The status of local authorities is characterized; associated problems are considered in modern scientific historical works as well as the discussions regarding terminology of the issue.

The analysis of the works of modern national researchers shows that they managed to reveal the problem of attitude of the local population towards the occupants and the factors that led to the collaborationism of the civilians with the occupation authorities, that is, the existence of such phenomena as voluntary and forced collaborationism. They, working in this context, tried to find out the mood of the villagers at various stages of the German occupation, investigate the reasons, content and consequences of the cooperation between the population of «Ukraine» Reich Commission (which also included the «Dnipropetrovsk» general district) and the occupants. Psychological state of the entire local population during the initial period of the war including villagers is characterized, content and consequences of evacuation of the population, the so-called «golden fund», to the rear regions and its subsequent influence on the stratification of the population's opinion are analyzed.

Priorities, external factors and circumstances which created the situation of choice for a person as an individual strategy of survival are analyzed.

Attention is drawn to the fact that today national historiography is supplemented by a number of diverse scientific studies that allow recreating the events associated with the position of Ukrainian villagers in the occupation time at a deeper scientific level. Scientists provide general description of villagers' survival in «Ukraine» Reich Commission under «the new order», study exploitation of labour force of Ukrainian village by the occupants, reveal the content and consequences of the «agrarian reform», analyze the economic and social situation of the local population, highlight the main principles and measures of the occupants regarding the use of agricultural products, finance, etc.

It is found out that the important achievement of modern national historiography is the works devoted to the peculiarities disclosure of the Ukrainian population transportation to the Reich, and to the reveal of political and legal status, and the use of labour force from the East in German economy. The researchers, based on archival documents, oral histories and epistolary heritage, managed to show the living and labour conditions of workers from different regions of Ukraine in Germany, revealed the psycho-physical state of Ostarbeiters,

etc. Modern national researchers master and comprehend the status of Ukrainian «Ostarbeiter» on a new level. The broad interest in this problem in Ukrainian historical science is supported, first of all, by methodological pluralism, which «presented» to scientists the freedom of thought, scientific activity and opened the opportunity to use new approaches and methods in their work. These radical changes help scientists assess the Nazi's discriminatory policy in the areas of labour and social legislation regarding forced labour transported from Ukraine to Germany.

In general, a special place in modern national science is occupied by scientific works which began to appear in the early 1990s. These works were the first attempt of a comprehensive and panoramic study of the rural population during the years of the Nazi occupation of the Ukrainian territory. The author argues that revision and deeper study of the problems associated with definition of the place, role and status of local villagers in occupied Ukraine (1941–1944) is being developed by national historians for more than twenty-five years. These works highlight functioning of the Nazi administrative system in the occupied territory of Ukraine and the organizational and legal background of the German occupation and local administration. They study the attitudes of the population at different stages of the occupation period, classify different manifestations of collaborationism, analyze the economic and social situation of the local population under the «new order», principles, forms and methods of involving various categories of villagers in the «labour duty», etc.

Key words: historiography, Nazi occupation regime, «Ukraine» Reich Commission, collaborationism, ostarbeiters.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

**УДК 94 (477) «1941/1945» - 0.58.244
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-78-91**

О. Г. Перехрест

доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e- mail: cherkassy_2013@ukr.net

ПОДАТКОВА ТА ЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ ДИСТРИКТУ «ГАЛИЧИНА».

У статті в контексті політики нацистів в аграрній сфері проаналізовано особливості податкової та заготівельної політики нацистських окупантів на території дистрикту «Галичина», визначено її згубні наслідки для сільського населення Галичини.

Ключові слова: податкова та заготівельна політика, організація та система контролю заготівлі сільськогосподарської продукції, контингенти рослинницької та тваринницької продукції, заготівельні ціни.

Постановка проблеми. Одним із актуальних завдань сучасної вітчизняної історичної науки є дослідження з нових методологічних засад економічної політики нацистських окупантів на території України, зокрема систем оподаткування та заготівель сільськогосподарської продукції, як основних форм організованого грабунку в аграрній сфері. Якоїсь єдиної системи у податковій і заготівельній політиці окупантів не було, адже окупаційні власті у кожному підлеглому їм регіоні встановлювали різну кількість і розміри податків та обсягів заготівлі рослинницької та тваринницької продукції. У контексті цього важливим є аналіз мотивації і практичних заходів загарбників з організації оподаткування сільського населення та заготівель сільськогосподарської продукції в дистрикті «Галичина».

Аналіз досліджень і публікацій. Зазначена проблема одержала певне висвітлення в працях істориків радянської доби [1]. В останні десятиліття, в зв'язку зі зміною методологічних орієнтирів в історичних дослідженнях та відкриттям доступу до нових документальних матеріалів, вона одержала більш повне й об'єктивне дослідження в працях А. Боляновського, В. Кучера та Г. Стефанюк, О. Перехреста [2]. Водночас її окремі аспекти ще потребують подальшого дослідження й висвітлення в історичних публікаціях.

З огляду на зазначене у статті ставиться **мета** на основі використання вже оприлюднених результатів досліджень, спогадів тогочасних діячів та нових документальних матеріалів проаналізувати податкову та заготівельну політику нацистських окупантів у дистрикті «Галичина» й визначити її наслідки для селянства регіону.

Виклад основного матеріалу. Податкова та заготівельна політики окупантів на території дистрикту «Галичина» мала ряд особливостей. Там також окупаційна цивільна адміністрація стягувала з селян сільськогосподарський податок та інші численні грошові побори, для сплати яких їм доводилося віддавати значну частину зібраного урожаю та інших надходжень зі свого господарства. Контроль за сплатою податків здійснювали установи окупаційної господарської адміністрації – Центральної хліборобської палати. Одним з найбільших тягарів, що ліг на плечі селян, був так званий контингент – обов'язковий натуральний податок з продукції аграрного виробництва. Кожна сільська громада Галичини повинна була здавати контингент, визначений для неї окружним староством, а практичне виконання цього завдання здійснювали низові ланки органів управління. Розподіл контингентів між окремими господарствами покладався на повітові сільськогосподарські та контингентові комісії, членами яких призначалися запропоновані вйтом сільської громади й затверджені окружним старостою відомі мешканці села. При розподілі контингентів до уваги брався не лише розмір засіяної площі окремого господарства, а й якість землі та чисельність сім'ї, і, тим самим,

визначалася спроможність здати визначені контингенти [3, 147]. Обов'язок проводити заготівлю накладених на селянські господарства контингентів з дозволу окупаційної влади взяли на себе повітові союзи сільськогосподарської кооперації Галичини, а саме загальної закупно-збутової й молочарської кооперації, що в організаційному відношенні підпорядковувалися Ревізійному союзові українських кооперативів (РСУК) в Генерал-губернаторстві, компетенція якого з 1 серпня 1941 р. поширювалась також на дистрикт «Галичина» [3, 147; 4, 506].

У 1941 р. у Галичині відновили свою діяльність і працювали в період окупації 2450 сільських кооперативів загального заupu і збуту, послугами яких користувалося населення всіх 3021 громади, та 133 молочарських кооперативи із 1350 збірними пунктами молока і сметани та 427 тисячами членів. Усього на початок 1944 р. під проводом РСУК працювало 800 000 скооперованих сільських господарств, або 80% усіх господарств) [4, 506 – 507, 509]. Рішення кооперативних союзів взяти на себе тягар співвідповідальності за заготівлю контингентів дослідник історії українського кооперативного руху І. Витанович пояснює так: «Зважилися вони на те з довір'я свого здисциплінованого членства, в його інтересі та в інтересі всього українського громадянства. Бо коли б кооперація не взяла на себе того непопулярного й матеріально неоплатного посередництва, то окупаційна влада передала б його в чужі руки; чужинці не зважали б на потреби і спроможності українського селянства, неоглядно збирали б ту воєнну данину. Це виявилось на прикладі приватних німецьких фірм, які захопили деякі ділянки заготівлі. Беручи на себе те нелегке завдання, українська кооперація мала на увазі не лише власну самоохорону (щоб таким чином забезпечити свою діяльність в інших напрямках), а передусім оборону українського селянства від насильств і експлуатації з боку чужинців» [4, 506 – 507]. Проте сподівання у такий спосіб захистити галицьких селян від непосильних для них контингентів виявилися марними впродовж усього періоду окупації. А відносно дозволу німців на заготівлю контингентів західноукраїнськими кооперативними союзами, то він був наданий у контексті загального допуску ними функціонування кооперативної організації, як необхідного і легкого контролю засобу товарообміну та налагодженого апарату для заготівлі сільгосппродуктів.

Встановлений керівництвом Генерал-губернаторства для Галичини загальний обсяг поставок зерна на перший рік збирання зернових контингентів сягав 415 911 т, у т.ч. хлібного (пшениця, жито) – 263 351 т і кормового (ячмінь, овес) – 152 560 т. Кожне селянське господарство мало здати по 300 кг зерна з одного гектара. Напротивагу цьому РСУК зібрав дані про можливість виконання таких поставок й доводив, що Галичина не може здати більше, ніж 120 тис. т. При обрахунках було враховано те, що у зв'язку з організацією колгоспів навесні 1941 р. поля не були як слід обсіяні, а воєнні події на території Галичини якраз у час жнив не дозволили

повністю зібрати хліб. Крім того, у Підкарпатті (Дрогобицький округ та прилеглі до нього повіти сусідніх округів) був неврожай через весняну та осінні повені. Однак окупаційна адміністрація на це не реагувала й вимагала здачі контингенту зерна у визначених обсягах.

На інші зернові культури (гречку, просо, кукурудзу), а також стручкові та олійні культури спочатку контингент не був офіційно визначений, але сільгоспвиробники зобов'язувалися здавати усі надлишки рослинницької продукції за винятком запасів, потрібних для засіву. Уже на початку заготівельної кампанії прогнози щодо неможливості виконання визначеного контингенту зерна підтверджувалися, однак галицьких селян поступово примусили здавати й іншу сільськогосподарську продукцію. Контингент поширювався на стручкові та овочеві культури, картоплю, всі продукти тваринництва, сіно, соломі і т.п. Зокрема, загальний обсяг обов'язкових поставок молока встановлено у розмірі 172 млн л [3, 146 – 148; 5, 1; 4, 507; 6, 189], а на одне селянське господарство – 400 л.

Основне навантаження з виконання встановлених окупантами обсягів заготівель сільськогосподарської продукції несли індивідуальні господарства. Через зазначені вище обставини контингент зерна на 1941 р. ними не був виконаний. До кінця року було зібрано лише 89 789 т, або 21,6% від визначеного німцями обсягу. Всього ж контингент зернових культур, зданих у дистрикті з урожаю 1941 р. упродовж другої половини 1941 р. – першої половини 1942 р. становив 112 649 т, з яких 112 000 т здали селянські господарства і 649 т – неіндивідуальні господарства. Тобто, селянські господарства здавали менше, ніж по 77 кг з одного гектара замість 300 кг, що вимагалось планом. Не були виконані контингенти й по інших видах продукції. Так, загальна кількість зданого в їх рахунок молока членами молочарської кооперації становила лише 16 млн л, тобто 9,3% від визначеного окупаційною владою до здачі загального обсягу. З огляду на те, що в 1941 р. у німців ще панували настрої швидкої перемоги й ситуація з забезпеченням харчовими продуктами не була критичною, а обсяги зданих контингентів в основному були близькими до передбачених обрахунками РСУК реальних можливостей їх виконання, в 1941 р. окупанти на території Галичини ще не вдавалися до масових репресивних заходів (хоча були й такі випадки, як засудження і страта 4 січня 1942 р. чотирьох селян с. Рудників Мостиського району Дрогобицької області) [7, 177]. Та й досягти якихось суттєвих результатів за допомогою силових засобів навряд чи вдалося б, оскільки в багатьох регіонах Галичини в селах достатніх запасів продовольства не було. А протягом першої половини 1942 р. більшість південних районів західних областей, а також значну частину Львівщини охопив масовий голод. Фактичний керівник ОУН (після арешту С. Бандери на початку липня 1941 р.) М. Леbedь свідчив: «Німці стягали рештки врятованого збіжжя, і зима та весна pp. 41–42

принесли також на Західні землі, зокрема в підгірські терени, голод. У малих підкарпатських селах бувало щоденно по 14 похоронів людей, що вмирили голодною смертю...» [8, 67]. Починаючи з весни 1942 р. тисячі людей блукали по дорогах шукаючи хліба. Незважаючи на наявність кордону, селяни з районів дистрикту «Галичина» ходили за харчами навіть у райони Волині. Проте окупанти разом з поліцаями по дорозі відбирали хліб у голодуючих, які поверталися додому [7, 177 – 178]. Зростанню смертності вдалося запобігти лише завдяки акції допомоги голодуючим, організованої Українським Центральним Комітетом та його філіями в округах – українськими допомогливими комітетами. У рамках цієї акції навесні 1942 р. для допомоги потерпілим було зібрано майже 129,5 т харчів, створені народні кухні й організовано переселення з Бойківщини, Підгір'я, Гуцульщини та Львівщини майже 22 тис. дітей, яким загрожував голод [10, 10; 3, 242]. Саме події, пов'язані з голодом взимку–навесні 1941–1942 рр. показали мешканцям Західної України, чимало з яких до приходу гітлерівців вважали їх рятівниками від радянських репресій, справжнє обличчя нової влади.

У 1942 р., у зв'язку з зимовими невдачами гітлерівців на фронті та затягуванням війни, труднощами з харчовим забезпеченням Вермахту та Райху, оскільки запаси продовольства в окупованих на заході країнах упродовж двох років вичерпалися, а на окупованій радянській території необхідних запасів не було здобуто, нацистське керівництво взяло курс на отримання значно більшої кількості продовольчих ресурсів як шляхом нарощування їхнього виробництва, так і обов'язкових поставок від населення. Цей процес уповні охоплював і територію Галичини. На 1942 р. німецька окупаційна влада визначила загальний контингент зерна для неї у розмірі 345 тис. т, а для селянських господарств – по 350 кг з одного гектара. Загальний розмір контингенту молока був визначений у кількості 430 млн л, а для селянських господарств – 500 л від корови [4, 507 – 508; 3, 154].

З метою виконання встановлених обсягів збору контингентів окупаційною владою вживалися заходи як агітаційно-пропагандистського (обіцянки премій, поширення в західноукраїнських селах плакатів з політичним підтекстом на кшталт: «Твоя зброя проти більшовизму – здати контингент» тощо), так і обмежувального та карального характеру. До завершення здачі контингенту галицьким селянам було заборонено продавати (навіть за встановленими владою «твердими цінами») свою продукцію на базарах. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора про контингент, селяни до 30 вересня були зобов'язані здати 60% встановленої кількості зерна, й до 30 листопада – всі 100%. Той, хто не виконував контингент, оголошувався саботажником і підлягав покаранню. У тексті розпорядження про здачу контингенту зокрема зазначалося, що «Твердо встановлений для селянських господарств контингент повинен бути

зданий в зазначений термін... Властитель, або керівник господарства, який не здасть контингенту або здасть його не повністю, згідно зобов'язання підлягає: 1) високим грошовим штрафам, 2) конфіскації всього живого інвентаря, 3) примусовому обмолоту і конфіскації збіжжя і всього майна та відправці до робочого або концентраційного табору, 4) карі смерті» [10, 90]. А під час жнив 1942 р. на території дистрикту був чинним наказ генерал-губернатора Г. Франка від 11 липня про «Охорону жнив», яким на період збору врожаю від 1 серпня до 30 листопада 1942 р. запроваджувався воєнний стан. У наказі наголошувалося: «Смертю буде покараний кожний: 1. Хто злісно псуватиме або буде нищити всякого роду сільськогосподарські харчові і фуражні продукти. 2. Хто злісно не виконує обов'язку здачі сільськогосподарських продуктів. 3. Хто взагалі злісною поведінкою перешкоджатиме владі розпоряджатися значними кількостями сільськогосподарських продуктів. 4. Хто закликає або підбурює до злочинів, які караються відповідно пунктів 1–3. Суд і виконання вироку здійснюють військово-польові суди. Вирок може бути негайно виконаний» [11, 53 – 54].

Український Центральний Комітет не схвалював політику окупаційних властей у справі збирання контингентів і виступав проти збільшення їхніх норм й вів боротьбу за їхнє зниження та справедливий розподіл. Водночас його функціонери, під тиском німців, переконували селян своєчасно і повністю виконувати контингенти, докладати зусилля до збільшення врожаю та підвищення продуктивності своїх господарств [6, 191 – 192]. Подібну позицію займало й українське уніатське духовенство на чолі з митрополитом Шептицьким та духовенство Української автокефальної православної церкви на чолі з єпископом Мстиславом (С. Скрипником). Один із діячів національно-визвольного руху на Галичині й активний учасник подій, про які йдеться, Кость Паньківський у своїх спогадах з цього приводу писав: «Владики, які в багатьох випадках не вагалися виступати проти рішень і вимог німецької влади, видавали розпорядження в справі польових робіт у неділі і свята. Вони закликали духовенство і вірних виконувати розпорядження, даючи дозвіл – коли потреба – працювати в неділі і свята. Вони доручали священикам прикладом і радою допомагати селянам у віддачі контингентів. Усі клітини УЦК відбули освідомні наради й анкети. В пресі поміщено ряд інформативних й інструктивних статей про «Збіжжєві контингенти», «Жнива і обов'язок села» тощо. Президія УЦК видала окремий заклик в цій справі під назвою – «Українські хлібороби» [6, 192]. Такий ідеологічний супровід обумовлювався намаганням забезпечити українських аграріїв від репресій з боку окупаційних властей. При цьому незрідка використовувалась суто пропагандистська лексика щодо німців-«визволителів» та більшовиків-«ворогів».

За поставлену продукцію здійснювалася оплата. Це мало переконувати селян у тому, що вона скуповується, а не реквізується. Але встановлені окупаційною адміністрацією заготівельні ціни були такими низькими, що за одержані гроші селяни майже нічого не могли придбати для своїх потреб. Дуже мало давала селянам і запроваджена окупантами система преміювального отоварювання за здану продукцію товарами першої необхідності. Так, за здані 160 кг пшениці, 280 кг жита та 80 кг гороху селянин міг отримати лише 165 цигарок, 2,75 л горілки, невеликий текстильний виріб, 1,5 кг залізних виробів, на 6 злотих – мила й мильного порошку, на 5 злотих – шкіряних виробів й на 2,50 злотих – виробів домашнього вжитку. За здані 10 т картоплі селянин міг придбати 720 цигарок, 12 л горілки, у середньому два невеликі текстильні вироби, 6 кг виробів із заліза, на 24 злотих – шкіряних виробів, на 24 злотих – мила або свічок та на 12 злотих – виробів домашнього вжитку [3, 120 – 121]. А 1 л нафти доводилося купляти за 1 ц зданого зерна, нову куртку – за 2 ц зданого жита [7, 176]. До того ж, закупівлю товарів першої необхідності, дефіцит яких була дуже відчутним, селяни могли здійснювати лише за виданими органами влади спеціальними талонами, що засвідчували виконання ними норм контингенту. Але дефіцитні товари першої потреби рідко потрапляли в торговельну мережу, бо німці забирали їх собі, а те, що доходило на місця, опинялося перш за все в руках сільської верхівки. Тому незрідка премії для трудового селянина видавали горілкою. Прояви надмірного вживання алкоголю швидко стали грізною проблемою в сільській місцевості [6, 192].

Однак, незважаючи на всі зусилля окупантів, досягти повного виконання визначених їхніми керівними господарськими інстанціями дистрикту обсягів контингенту на 1942 р. не вдалося. Так, зерна до кінця 1942 р. надійшло 130 тис. т, або 37,8%. Селянські господарства здали в середньому 89 кг зерна, замість 350 кг, які належало здати з одного гектара [4, 507]. Всього ж з урожаю того року за другу половину 1942 р. – першу половину 1943 р. зібраний контингент зерна становив 339 тис. т, з яких 336 тис. т здали селянські господарства [3, 249]. Замість запланованих окупантами до збору на 1942 р. контингентів молока в обсязі 430 млн л у дійсності молочарською кооперацією було зібрано 147 млн л, а пересічно від селян – по 171 л з корови (при плані 500 л) [4, 507].

Значна кількість невеликих селянських господарств не змогла виконати встановлених для них на 1942 р. норм постачання аграрної продукції з різних причин. Так, зерновий контингент виявився надміру високим для Городеччини, Мостищени, Судово-Вишнівеччини, Жовківщини та Яворівщини. Ситуацію ускладнили несприятливі природні фактори, через що врожай був низьким, а на Мостищені того року взагалі був неврожай. На Жовківщині на початку серпня градом знищена половина дозріваючого збіжжя. Вже восени 1942 р. у названих районах

населення відчувало нестачу хлібного зерна і зерна на засів, а в окремих селах зафіксовано навіть випадки смерті від голоду [3, 155; 4, 507].

Звернемо увагу на те, що керівництво Райху, незважаючи на невиконання в повному обсязі контингентів, констатувало, що заготівля продуктів сільського господарства пройшла в 1942 р. цілком задовільно. Геббельс у своєму щоденнику 12 грудня 1942 р. записав: «Генеральне губернаторство постачає харчі далеко вище наложених на нього цифр... Іншими словами, окуповані терени в змозі поставляти Райхові далеко більше ніж те, що до цього часу. Треба енергійно вимагати, а керівники мусять бути покликані до звітування» [6, 194]. У своїх спогадах К. Паньківський з цього приводу пише: «Губернатор і його співробітники отримали від свого начальства навіть признання. Вони влаштували в неділю 4 жовтня урочисте «свято подяки за жнива» у Львові. Губернатор і керівник відділу прохарчування Гарайс виступали з промовами, в яких наголошували жертвенну працю населення Галичини. Свята подяки відбулися також і в інших містах» [6, 194].

На 1943 р. окупантами були встановлені ще більші контингенти рослинницької та тваринницької продукції. Загальна кількість зерна, що підлягала здачі галицьким селом, сягнула 500 тис. т, молока – 860 млн л. Від селян регіону окупаційні господарські установи вимагали здачі по 460 кг зерна з одного гектара та 800 л молока з кожної корови, понад 100 яєць від курки, а також м'ясо, картоплю, сіно, вовну та іншу продукцію [4, 507–508; 3, 154; 7, 176]. Таким чином, наприклад, господарства з земельною ділянкою до 2,5 га були зобов'язані щорічно здавати такий контингент: до 12 ц зерна, 25 ц картоплі, 800 л молока від кожної корови, 200 кг м'яса та інші продукти [12, 331].

Поряд з підвищенням норм контингентів на 1943 р. було введено нову систему господарювання і нову систему преміювання, за якою було збільшено кількість зданої продукції, необхідної для одержання права на придбання одягу, взуття та товарів першої необхідності. Відтепер сільгоспвиробник не мав права за своїм бажанням здійснювати торгівлю понадконтингентовою продукцією й мусив віддавати визначеним окупантами структурам всі продукти, які не міг використати у власному господарстві. Були встановлені норми для перемелювання в млинах зерна на підставі «карт перемолу» й заборонено використовувати для перемолу жорна. Водночас запроваджувався суворий державний контроль за процесом виробництва й заготівлі сільськогосподарської продукції. З цією метою було створено Центральну господарську палату в Кракові та Дистриктове хліборобське бюро, яке підпорядковувалося Центральній палаті. Щоб забезпечити виконання контингентів, окупаційна адміністрація знову вдалася до запровадження надзвичайного стану на період збирання врожаю. Згідно з розпорядженням генерал-губернатора, в

1943 р. він вводився раніше, уже з 15 липня, й закінчувався пізніше, 20 грудня 1943 р. Цим же розпорядженням заборонявся заріз худоби [6, 194].

Галицьке селянство було незадоволене збільшенням норм контингентів, однак загалом покійно прийняло ці нові розпорядження окупаційної влади, й з метою їхнього виконання зосередило свої зусилля на підвищенні продуктивності господарювання. В умовах зростаючого незадоволення в селянському середовищі заготівельною політикою окупантів Український Центральний Комітет вже не вдавався до масових освідомлених акцій, спрямованих на підтримку заготівельної політики німців, як це мало місце в 1942 р. Восени 1943 р. активізували протиконтингентові акції ОУН, але вони суттєво не вплинули на виконання заготівель, оскільки були поодинокими, й не одержали підтримки з боку селян, які не бажали наражати на небезпеку своє життя. Німецька адміністрація не влаштовувала вже крайового «свята подяки за жнива» як в 1942 р., але такі свята, а також «свята жнив», або «обжинки», відбувалися з ініціативи нижчої адміністрації на місцях [6, 196–197]. Однак у багатьох випадках селяни за наказом ОУН їх саботували.

У 1943 р. окупаційна влада значно посилила контроль за виконанням контингентів й усе частіше вдавалася до жорстоких каральних заходів за несвоечасну їх здачу. Так, 14 липня 1943 р. з цієї причини було спалено 240 селянських господарств у с. Шпиколоси Кременецького району на Тернопільщині, де разом з будинками згоріли 22 особи. З села було вивезено 113 коней, 497 корів, 80 овець, 46 свиней. Восени 1943 р. за таку ж провину нацисти спалили 112 господарств у с. Майдан Копичинського району, 609 господарств у Товстенському і 1878 – у Шумському районах, а майно селян пограбували [13, 51]. Подібні факти мали місце і в інших регіонах дистрикту.

Результати виконання встановлених окупаційною владою Галичини завдань по контингентах на 1943 р. були такими. Зерна надійшло 472 642 т, тобто 94,5%, а всього ж з урожаю 1943 р. за другу половину 1943 р. – першу половину 1944 р. – 487 тис. т, з яких 452,4 тис. т здали селянські господарства. Молока було здано 222 млн л, або 25,8% від визначеного для поставок обсягу на 1943 р. У середньому одне селянське господарство в 1943 р. здало зерна по 239 кг з гектара, а при найбільшому напруженні в 1943 – 1944 рр. – по 366 кг з гектара, молока – по 258 л від корови [4, 507–508; 3, 155].

Переважає більшість селян Галичини виконувала визначені для них на 1943 р. й інші контингенти. Так, до березня 1943 р. ними було здано 35 003,6 т картоплі (79% від визначеної на той місяць норми), 3227,2 т соломи (відповідно 70,9%), 229,8 т льону (29,5%), 48,2 т конопель (8,3%), 1 478 052 шт. яєць (82%). Лише за період від 1 липня 1943 р. до 31 грудня 1943 р. селянами галицького регіону було заготовлено 424 471 гуску (або

442 218 кг живої ваги гусей), 40 201 качку (71 746 кг), 218 523 курки (288 360 кг), 175 індиків (427 кг) та 16 682 кролі.

Загальний обсяг зібраного в дистрикті «Галичина» за період від вересня 1941 р. до літа 1944 р. контингенту зерна становив 938 649 т, з яких 900 400 т здали селянські господарства й 38 249 т – неіндивідуальні господарства. За цей же період молочарськими кооперативами було заготовлено за рахунок контингентових поставок 385 млн л молока. З іншої аграрної продукції за період існування дистрикту тільки для Вермахту було передано 15 тис. т овочів, 3700 т масла, 25 967 т м'яса, у т.ч. 260 тис. голів великої рогатої худоби [14, 1, 112, 114; 3, 155–156; 4, 507].

На 1944 р. норми контингентових поставок окупаційна влада залишила на рівні попереднього року. Однак чіткої організації в системі заготівель окупантами сільськогосподарської продукції та вивезення її до Райху вже не було. Ось що пише з цього приводу в своїх спогадах К. Паньківський: *(Орфографію оригіналу збережено. – О. П.)* «Повний безлад у справах заготівлі настав весною 1944 року. Німецьке бездумство було причиною, що управління залізниць не було в силах доставити потрібних вагонів для вивозу зібраних продуктів, передовсім збіжжя із східної частини Галичини, в яку вже увійшли большевики. Для Головного Уряду Державної Безпеки була в тому часі важливішою справа вивозу угорських жидів до Освенціма на знищення. Як повідомляли наші люди, шляхом крізь Мушину на Лемківщині йшло щоденно кілька потягів, навантажених в задротованих вагонах жидами, а в Тернополі великі запаси збіжжя поливали потрібним для транспорту паливом і спалювали, і ще багато залишили большевикам. В тому часі діяла вже УПА. Відділи УПА, користаючи з анархії, стягали контингенти по селах для себе, не дивлячись на те, що наступними днями німці застосовували в тих селах гострі репресії» [6, 197–198].

Висновки. Оцінюючи податкову та заготівельну політику нацистів у Галичині за рахунок контингентових акцій, можна зробити висновок, що вона була грабіжницькою за своїм змістом, прирікала частину західноукраїнського селянства, зокрема найбіднішу, на злиденне, напівголодне існування, а то й на голодну смерть. У той же час у 1942–1943 рр. вона була менш обтяжливою порівняно з іншими регіонами України для тієї частини галицьких селян, які ще з довоєнного часу мали в користуванні значно більше землі, продуктивної худоби, тваринне тягло й завдяки цьому зуміли інтенсифікувати свою господарську діяльність та збільшити продуктивність власного господарства. Після сплати контингентів (а нерідко вони повністю не сплачувалися, до чого в цьому регіоні окупанти відносилися терпиміше) у розпорядженні цієї категорії селян залишалася ще чимала кількість продукції. Так, після здійснення обов'язкових поставок зернового контингенту в 1943 р. (нагадаємо, що

при тогорічній вимозі 460 кг з га в середньому було доставлено 269 кг, а при найбільшому посиленні в 1943–1944 рр. – 366 кг з одного га) на потреби селянина залишалося ще понад 9 центнерів зерна з гектара. У 1942 і 1943 рр. селяни також залишали для потреб свого господарства майже по 1000 л молока від однієї корови щорічно, здавши ледь $\frac{1}{4}$ від того, що здавали на заготівельні пункти перед війною добровільно (пересічний видій корів у Галичині до війни сягав 1200 л молока, а пересічна річна добровільна здача на заготівельні пункти молочарської кооперації становила тоді близько 1000 л від корови) [4, 507–508]. Подібне «дозволити» собі селяни інших регіонів (скажімо, райхскомісаріату «Україна») не могли.

Список використаної літератури:

1. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. У 3-х т. – К.: Політвидав України, 1967; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. – У 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975; – Т. 1. – 544 с.; Т.2. – 519 с.; Т.3. – 455 с.; История Украинской РСР в 10 т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т.8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945) / [ред. кол. тому: В. И. Клоков и др.] – 640 с.; Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії; Академія наук УРСР, 1967. – 1976. – Львівська область / ред. кол.: В. Ю. Маланчук та ін.]. – К., 1968. – 979 с.; Івано-Франківська область / [ред. кол.: О. О. Чернов та ін.]. – К., 1971. – 639 с.; Тернопільська область / [ред. кол.: С. П. Нечай та ін.]. – К., 1967. – К., 1973. – 640 с.; Івасюта М. К. Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 р. – жовтень 1944 р.) / М. К. Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – К.: Вид-во АН УРСР, 1980 та ін.
2. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941 – 1944 роках: дис.... канд. іст. наук / А. В. Боляновський; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 250 с.; Кучер В. Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» / В. Кучер, Г. Стефанюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХНІ ст. – Історичні нариси: в 2 кн. / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ун-т історії України. – К., НВП «Видавництво» Наукова думка», НАН України, 2010. – Кн. перша. – С. 392 – 412; Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. економічне та соціальне становище. Монографія / О. Г. Перехрест / НАН України. Ун-т історії України. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
3. Боляновський А. В. Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського «нового порядку» в Європі у 1941 – 1944 роках: дис.... канд. іст. наук / А. В. Боляновський; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 250 с.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Філадельфія – Нью-Йорк: видавництво НТШ, 1964. – С. 504 – 509.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 8.
6. Паньківський К. Роки німецької окупації 1941 – 1945 / К. Паньківський. – Нью-Йорк; Торонто; Сідней, Париж: [б. в.], 1983. – 480 с..

7. Івасюта М. К. Становище селянства західних областей Української РСР під час тимчасової німецько-фашистської окупації і його боротьба з загарбниками та їх наймитами (червень 1941 р. – жовтень 1944 р.) / М. К. Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1980
8. Лебедь Микола. УПА. Українська повстанська армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну державу. 1 Частина : Німецька окупація України : Репринтне вид. / Микола Лебедь. – Дрогобич : Відродження, 1993. – 208 с.
9. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / гол. ред. кол : голова І. О. Герасимов та ін. – К. : Пошуково-видавниче агентство « Книга Пам'яті України, 2000. – 944 с.
10. Центральний державний архів вищих органів управління України. – Ф. 3959. – Оп. 3. – Спр. 58.
11. Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941 – 1944 рр.). Збірник документів і матеріалів (упор. Ш. Смоляр, А. Ярошенко. – Л. : Вільна Україна, 1949. – 235 с.
12. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / керівн. Автор. кол. С. В. Кульчицький, автор. кол. : О. В. Андрощук, В. К. Баран та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2.
13. Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / [кер. автор. кол. С. П. Нечай. – Л. : Каменяр, 1980. – 288 с.
14. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 8.

References:

1. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union between 1941 and 1945. (1967). K.: Polityvydav of Ukraine; Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union between 1941 to 1945. (1975). K.: Politizdat of Ukraine; T.2. - 519 p.; T.3. - 455 p.; History of the Ukrainian SSR, 10 t. - K.: Naukova Dumka, 1984 - T.8. Ukrainian SSR in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941 - 1945) / [edit. board: V.I. Klokov and others] – 640 pgs. ; History of cities and villages of the Ukrainian SSR, 26 t. - K.: The main editorial staff of the Ukrainian Soviet Encyclopedia; Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, 1967. - 1976. - Lviv Region/ edit. board: V. Y. Malanchuk and others]. - K., 1968. - 979 pgs.; Ivano-Frankivsk Region / [edit. board: O.O. Chernov and others.]. - K., 1971. - 639 pgs.; Ternopil Region / [edit.board: S. P. Nechay and others] - K., 1967. - K., 1973. - 640 pgs.; Ivasyuta M.K. (1980). The Situation of the Peasantry of the Western Oblasts of the Ukrainian SSR during the Provisional German-Fascist Occupation and its Struggle against the Invaders and their Hires (June 1941 - October 1944) K.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (in Ukr.)
2. Bolyanovsky A.V. (1999). The German Occupation Policy in Galicia in the Context of Hitler's «New Order» in Europe between 1941 and 1944: Dis .... Cand. Sc. (History) I. Franko National University of Lviv.; Kucher V. Occupation regime in the Galicia District (2010). K., Scientific-Production Enterprise «Publishing House» Naukova Dumka»; Perekhrest O.H. Ukrainian village between 1941 and 1945. economic and social situation. Monograph (2011). Cherkasy: V. Khmelnytsky National University. (in Ukr.)
3. Vytanovych I. (1964). History of the Ukrainian cooperative movement Philadelphia – New-York : Publishing House NTS. (in Ukr.)
4. Bolyanovsky A.V. (1999). The German Occupation Policy in Galicia in the Context of Hitler's «New Order» in Europe between 1941 and 1944: Dis .... Cand. Sc. (History) I. Franko National University of Lviv. (in Ukr.)

5. Central State Archives of Public Associations of Ukraine, (CSAPA of Ukraine). F. 166, L. 2, C. 8.
6. Pankivsky K. Years of German occupation of 1941–1945 (1983). New-York; Toronto; Sidney, Paris. (in Ukr.)
7. Ivasyuta M.K. (1980). The Situation of the Peasantry of the Western Oblasts of the Ukrainian SSR during the Provisional German-Fascist Occupation and its Struggle against the Invaders and their Hires (June 1941 - October 1944) K.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (in Ukr.)
8. Lebed Mykola. (2003). UIA. The Ukrainian Insurgent Army, its genesis, growth and actions in the liberation struggle of the Ukrainian people for the Ukrainian Independent Union State. Part 1: German occupation of Ukraine: Reprinted publishing house / Drohobych: Vidrozzennia. (in Ukr.)
9. Eternity. Book of Memory of Ukraine. 1941–1945. (2000). / edit. head: O.I. Herasymov and others – K.: Search and Publishing Agency «Book of Memory of Ukraine». (in Ukr.)
10. Central State Archive of the Supreme Governance of Ukraine, F. 3959, L. 3, C. 58.
11. The struggle of the working people of Lviv Region against the Nazi invaders (1941–1944). Collection of documents and materials (1949). (S. Smolyar, A. Yaroshenko. L.: Vilna Ukraina. (in Ukr.)
12. The history of the Ukrainian peasantry (2006). 2 tomes K.: Naukova Dumka, T. 2. (in Ukr.)
13. Essays of Ternopil regional party organization history (1980). L.: Kmenyar. (in Ukr.)
14. CSAPA of Ukraine, F. 166, L. 2, C. 8.

O. Perekhrest

TAX AND PROCUREMENT POLICY OF THE NAZI OCCUPANTS WITHIN GALICIA DISTRICT.

The article analyzes the tax and procurement policy of the Nazi occupants within Galicia District on the basis of the already published results of studies, memoirs of the contemporary figures and new documentary materials. Considered the components of practical measures of the occupation authority on the organization of taxation systems and procurement of agricultural products, control over the fulfillment of obligations imposed on farmers. The place and role of county associations of Galicia agricultural cooperatives in carrying out the procurement campaign are analyzed.

Considerable attention is paid to considering issues related to the planning by the occupational administration of the harvesting volumes of crop and livestock products, carrying out its propaganda, incentive and punitive measures for the implementation of procurement plans. The process of procurement campaigns, the ability of rural residents to carry out certain contingents, the results of the tasks set by the Galicia occupying authorities of contingents, the total volumes of procurement products, are analyzed.

The tax and procurement policy of the Nazis in Galicia at the expense of contingent actions can be estimated as predatory in its content, which adjudged a significant part of the Western Ukrainian peasantry, in particular the poorest, to the poor, half-starved existence, and even starvation. At the same time, it was less burdensome in comparison with other regions of Ukraine (in particular with the Rayhskommissariat «Ukraine») for a part of the Galician peasants.

Key words: tax and procurement policy, organization and control system of agricultural procurement, contingents of plant and animal products, procurement prices.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

УДК 94 (477) «1943/1950» 62/69

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-91-100

О.О. Тітка

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: cherkassy_2013 @ ukr.net

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ПРАЦІВНИКІВ МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1943–1950 РР.)

У статті проаналізовано стан такої важливої складової повсякденної життєдіяльності працівників місцевої промисловості України в період післявоєнної відбудови, як забезпечення житлом. Показано збитки, завдані війною й окупацією житловому фонду працівників галузі, житлові проблеми і труднощі виробничників, зумовлені незадовільними житловими умовами, заходи здійснювані державними й відомчими структурами та зусилля самих працівників спрямовані на розв'язання житлової проблеми.

***Ключові слова:** житлова проблема, житловий фонд, умови проживання, заходи державних і відомчих структур щодо розв'язання житлової проблеми, індивідуальне будівництво.*

Постановка проблеми. Вирішення складних завдань відбудови у стислі терміни виробничих підприємств місцевої промисловості та її подальшого розвитку значною мірою залежало від забезпечення працівників належними матеріально-побутовими умовами, харчуванням, наявності можливостей для дозвілля і відпочинку. Від самого початку відбудовного процесу й до кінця 40-х років ці важливі складові повсякденної життєдіяльності людини не відповідали потребам переважної більшості робітників і службовців галузі. Зокрема однією з найскладніших була житлова проблема.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема, яка є предметом розгляду в запропонованій публікації, лише в останнє десятиліття стала об'єктом вивчення в рамках комплексного дослідження історії відбудови і функціонування місцевої промисловості України в 1943 – 1950 рр. [1]. Водночас її окремі аспекти ще залишаються малодослідженими, а отже й недостатньо висвітленими.

У статті автор ставить мету проаналізувати житлово-побутові умови повсякденної життєдіяльності працівників галузі, проблеми і труднощі, які мали місце в цій сфері, заходи, які вживалися органами влади та самими виробничниками для їх подолання.

Виклад основного матеріалу. За роки війни й окупації значна частина житлового фонду, яка належала системі Міністерства місцевої промисловості України, перебувала у власності працівників галузі та арендувалася ними у державних й комунальних структур, була повністю або частково зруйнована. Внаслідок цього тисячі працівників галузі та їхніх сімей залишилися без даху над головою й вимушені були (особливо в роки війни та перші повоєнні роки) мешкати в умовах підселення або в малоприспособованих приміщеннях: бараках, підвалах, землянках, сараях.

У найскрутнішому становищі перебували ті робітники і службовці місцевої промисловості, які проживали у відомчому житловому фонді. Міністерство не мало змоги здійснити повноцінну відбудову й ремонт житла через нестачу внутрішніх ресурсів: коштів, будівельних матеріалів, робочої сили. Частково відбудовні і ремонтні роботи проводилися силами самих працівників та членів їхніх сімей. Державні ж асигнування на ремонт і нове житлове будівництво були незначними й, до того ж, у 1943–1944 рр. навіть не виділялися. Лише в 1945 р. вперше на ремонт та будівництво відомчого житла Міністерству надали 1 млн 615 тис. крб., що становило 5,5% від загальної суми коштів державного асигнування на капітальне будівництво в галузі. Однак навіть цей невеликий за обсягами план освоєння капіталовкладень на житлове будівництво не був виконаний: було освоєно 1 млн 224 тис. крб., або 76,0% [2, 50–51; 3, 13]. У подальшому державні асигнування на житлове будівництво також були незначними. У 1946–1950 рр. із 218 млн крб. централізованих державних капіталовкладень, асигнованих Міністерству місцевої промисловості, для житлового будівництва призначалося лише 11 млн 013 тис. крб. [4, 44], тобто 5,05% від асигнованої суми.

У результаті проведеної роботи з відбудови та нового будівництва в житловій сфері стан із забезпеченням помешканнями працівників галузі на кінець 40-х рр. дещо поліпшився. У 1950 р. галузь мала відомчий житловий фонд площею 57,5 тис. кв. м, з якого 50 тис. кв. м знаходилося в містах і 7,5 тис. кв. м у сільській місцевості. При цьому 7629 тис. кв. м було збудовано в 1949–1950 рр. (дет. див. таб. 1) [4, 49 – 50].

Таблиця 1

**ОБ'ЄКТИ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА В СИСТЕМІ
МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР У 1949–1950 РР.**

№ п/п	Назва підприємства	Населений пункт	Вид будівництва	Площа у кв.м.
1949 р.				
1.	Завод ім. Дзержинського	м. Київ	гуртожиток	407 кв.м

2.	Завод «Металопосуд»	м. Київ	гуртожиток	278 кв.м
3.	Завод «КІС»	м. Кременчук	житловий будинок	358 кв.м
4.	Завод ім. Комінтерна	м. Синельниково	Житловий будинок	316 кв.м
5.	Обозобудівний завод	м. Київ	гуртожиток	504 кв.м
6.	Обозобудівний завод	м. Житомир	гуртожиток	54 кв.м
7.	Обозобудівний завод	м. Молочанськ	гуртожиток	366 кв.м
8.	Фарфоровий завод	м. Коростень	житловий будинок	458 кв.м
9.	Фарфоровий завод	м. Баранівка	житловий будинок	180 кв.м
10.	Фарфоровий завод	м. Городниця	житловий будинок	370 кв.м
11.	Фарфоровий завод	м. Олевськ	стандартний будинок	26 кв.м
12.	Торфорозробки	Волинська обл.	стандартний будинок	26 кв.м
13.	Музична фабрика	м. Чернігів	2 житлові будинки	590 кв.м
14.	Музична фабрика	м. Харків	житловий будинок	132 кв.м
15.	Завод ім. Кірова	м. Могилів-Подільський	житловий будинок	134 кв.м
16.	Завод «Ковкий чавун»	В.Хортиця	житловий будинок	452 кв.м
17.	Завод «Ударник»	м. Запоріжжя	гуртожиток	194 кв.м
1950 р.				
1.	Завод «КІС»	м. Кременчук	житловий буинок	400 кв.м
2.	Чавуно-ливарний завод	м. Хмельник	гуртожиток	290 кв.м
3.	Завод ім.Кірова	м. Стрий	житловий будинок	150 кв.м
4.	Фарфоровий завод	м. Баранівка	житловий будинок	281 кв.м
5.	Фаянсовий завод	м. Буди	стандартні будинки	742 кв.м
6.	Керамічний завод	м. Київ	стандартний будинок	113 кв.м
7.	Завод ім. Дзержинського	м. Київ	надбудова	288 кв.м
8.	Міністерства місцевої промисловості	м. Київ	житловий будинок	520 кв.м

На цій площі проживало 10 тис. робітників і службовців з сім'ями, тобто відомче житло мав лише кожний десятий працівник галузі [4, 49], а на одного працівника з сім'єю приходилося в середньому 5,75 кв. м житлової площі. А якщо взяти загальну кількість працівників галузі в 1950 р. (97 956 осіб), то на одного працівника припадало ледве 0,59 кв.м відомчої житлової площі.

Таким чином, навіть у кінці 40-х рр. існувала гостра потреба в житловому фонді на багатьох підприємствах, хоча вони на цей час помітно зміцніли у виробничому відношенні. Так, на Харківському заводі «Тракторозапчастина» за післявоєнні роки річна виробнича програма збільшилася з 800 тис. крб. до 50 млн крб., на промислове будівництво витрачено до 3 млн крб., кількість робітників збільшилася зі 180 до 538 осіб, а наявний житловий фонд (бараки) площею 609 кв.м з 1927 р. не тільки не збільшився, а навіть капітально не ремонтувався й перебував у занедбаному стані. Київська швейна фабрика міськмісцевпрому в 1945 р. мала річний виробничий план 92 тис.крб. і 40 робітників, а в 1950 р. їй довели річний виробничий план 24 млн крб., виконання якого покладалося на 312 робітників, з них 270 жінок. Капітальні вкладення у виробництво за 1948 – 1950 рр. становили 714 тис. крб., а гуртожиток для робітників фабрика збудувала лише в 1950 р., та й то на 8 чоловік, в якому не було

навіть кімнати гігієни жінки. І такі факти були непоодинокі. У Києві 672 робітники підприємств місцевої промисловості, головним чином одинокі жінки з дітьми, зовсім не були забезпечені житловою площею. Це зумовлювало велику плинність кадрів. За перше півріччя 1950 р. звільнилося 752 особи, а прийнято на роботу 813 осіб [4, 44–45].

У дещо кращому становищі з забезпеченням житлом перебували робітники і службовці, які мали приватні будинки й працювали на підприємствах місцевої промисловості, розміщених у невеликих містах, районних центрах, селищах та селах, зокрема тих, де житловий фонд зазнав менших руйнувань під час війни й окупації.

Умови проживання ускладнювалися тим, що в невеликих за площею, переважно однокімнатних квартирах, мешкали не лише сім'ї працівників галузі, а й їхні батьки, родичі. Часом кількість проживаючих сягала 5–10, а то й більше осіб. У міських багатоквартирних будинках у воєнні та перші повоєнні роки була відсутня вода, каналізація, централізоване опалення, освітлення здійснювалося каганцями або гасовими лампами. Великі проблеми супроводжували приготування їжі.

Надзвичайно важкими були житлово-побутові умови робітників, які проживали в гуртожитках, зокрема молодих робітників і спеціалістів, які після закінчення ремісничих училищ, шкіл ФЗН і технікумів були працевлаштовані на підприємствах галузі. Не всі вони одержували місця в гуртожитках, а на багатьох підприємствах гуртожитків взагалі не було. Ті ж, кому вдавалося поселитися в гуртожитках, які здебільшого перебували в занедбаному, а то й у антисанітарному стані й нерідко не мали нормального водопостачання, каналізації, освітлення та опалення, проживали в перенаселених кімнатах, в яких був відсутній твердий інвентар, спали на ліжках без матраців, подушок і постільної білизни. Наведемо лише один типовий приклад із багатьох подібних. У гуртожитку заводу «Стистнених газів» тресту «Укравтогенпрому» навіть у січні 1947 р. під час лютих морозів не було опалення, вікна мали одинарні рами, були відсутні матраци, а в приміщення заселили 30 осіб. Унаслідок цього з заводу звільнилося 70 робітників (усього на заводі працювало 120 осіб) [5, 30]. У гуртожитках поширювалися вошивість та короста, мали місце непоодинокі випадки пиятики, «дідівщини», крадіжок, побиття молодих робітників. Все це стало можливим через байдужість адміністрацій підприємств до умов проживання в гуртожитках, а трести зовсім не контролювали стан справ з побутовим забезпеченням робітників на підлеглих підприємствах. Та й самі мешканці гуртожитків не проявляли ініціативи щодо наведення в них хоча б елементарного порядку.

Одним із джерел вирішення житлової проблеми в галузі вважалося індивідуальне будівництво. До нього вдавалися в основному робітники і службовці підприємств обласного і районного підпорядкування, що проживали у невеликих містах та сільській місцевості, хоча

непоодинокими були випадки, коли забудовниками ставали й працівники галузевих підприємств у великих містах та індустріальних центрах.

Стимулювали індивідуальне житлове будівництво не лише відсутність житла, а й державна підтримка. Згідно з постановою РНК СРСР від 29 травня 1944 р. «Про заходи з відновлення індивідуального житлового фонду у звільнених районах і посилення індивідуального житлового будівництва у містах і робітничих селищах СРСР» індивідуальні забудовники могли брати позику на будівництво і відновлення житлових будинків у сумі до 10 тис. крб. з терміном погашення позики до 7 років [6, 205]. Однак виділені державою фонди на кредитування освоювалися не в повному обсязі. Так, із наданого на 1945 р. для працівників НКМП УРСР фонду кредитування у розмірі 600 тис. крб. станом на 1 жовтня було оформлено позик на суму 541,2 тис. крб. (90,2% до плану), а вибрано коштів – на суму 343,3 тис. крб. (57,2%) [7, 107].

Раднарком республіки та облвиконкоми спільно з лісовими державними відомствами зобов'язувалися надавати для потреб забудовників лісосічний фонд для заготівлі деревини, а інвалідам війни, сім'ям партизанів, військовослужбовцям, а також сім'ям загиблих партизанів і військовослужбовців відпускати її безкоштовно. Виконкоми місцевих Рад у визволених містах і робітничих селищах мали право відпускати індивідуальним забудовникам за пільговими цінами будівельні матеріали, одержані від розбирання зруйнованих будівель. Ті ж виконкоми зобов'язувалися розміри присадибних ділянок встановлювати з урахуванням господарських будівель та організації садово-городнього господарства, надавати забудовникам допомогу в організації колективної заготівлі ділової деревини та місцевих будівельних матеріалів, їх транспортуванні до місця будівництва й одержанні лісорубних інструментів.

Виконкоми міських, селищних Рад і директори підприємств зобов'язувалися збільшити виробництво будівельних матеріалів із відходів підприємств союзної і місцевої промисловості шляхом організації додаткових малих цехів, підсобних виробництв і створення нових підприємств з виробництва місцевих будівельних матеріалів, скобельних виробів, пічного литва, гвіздків тощо, виділяти за рахунок ринкових фондів і виробництва виробів широкого споживання скобельні вироби, пічне литво, гвіздки, покрівельні та інші матеріали для продажу індивідуальним забудовникам а також організувати їхнє технічне консультування.

Директори підприємств зобов'язувалися організувати постачання добре працюючих робітників-індивідуальних забудовників будівельними матеріалами, буддеталлями, напівфабрикатами, скобельними виробами, інструментом за собівартістю й надавати їм допомогу в транспортуванні будівельних матеріалів до місця будівництва, здійснювати систематичний

контроль за ходом індивідуального житлового будівництва і використанням забудовниками коштів, виділених на нього [6, 205–207].

Звісно, що чимало визначених постановою заходів мали декларативний характер і в тогочасних умовах не могли бути виконаними в повному обсязі. Але навіть часткова їх реалізація відіграла позитивну роль у справі розгортання індивідуального житлового будівництва. Керівники підприємств і виконкомів Рад депутатів трудящих, змушені виконувати директивні вказівки, вирішували широке коло питань щодо сприяння забудовникам. Важливою була роль житлово-побутових комісій профспілкових комітетів підприємств, які цікавилися потребами забудовників і порушували перед адміністрацією підприємств і органами влади питання про своєчасне виділення для них позик, земельних ділянок, будівельних матеріалів, уживали конкретних заходів для ліквідації причин, що затримували будівництво. Профспілкові комітети домагалися, щоб кредити на будівництво в першу чергу надавалися передовикам виробництва та сім'ям військовослужбовців Червоної армії, контролювали їх використання за призначенням та з максимальною ефективністю, стежили за правильністю розподілу будівельних матеріалів, адже порушень у цих питаннях допускалося чимало. Незрідка при розподілі фондів будівельних матеріалів керівники підприємств робітникам надавали незначні обсяги, а більшу частину забирали собі, а то й прямо привласнювали [7, 100].

Водночас варто наголосити, що будівництво житла індивідуальними забудовниками залишалося здебільшого їхньою особистою справою й потребувало від них великих фінансових, матеріальних і фізичних витрат. Для проведення будівельних робіт підприємства не надавали рядовим працівникам допомоги робочою силою й вони самостійно виконували більшу їх частину або залучали найманих робітників, яким платили за роботу більше, ніж це передбачалося державними розцінками. В той же час керівники для власного будівництва незрідка організовували спеціальні будівельні бригади, які оплачувалися за рахунок підприємства. Через невиконання в повному обсязі рішення уряду щодо сприяння населенню у будівництві індивідуального житла будівельними матеріалами забудовники змушені були власноруч заготовляти та виготовляти їх або купувати у торгівельній мережі чи у приватних осіб. Великі труднощі існували з придбанням деревини, особливо у безлісих регіонах. Місцеві Ради та підприємства у кращому випадку сприяли забудовникам виділенням лісу на пні, але ж доставка його транспортними засобами підприємств не забезпечувалася, то ж доводилося наймати приватних перевізників. Наприкінці війни в окремих містах УРСР з'являлися магазини, де торгували будівельними матеріалами на комерційних засадах. Так, уже на 1 січня 1945 р. у Києві, Харкові, Сталіно, Львові, Одесі, Дніпропетровську було відкрито 37 магазинів будівельних

матеріалів із 54 запланованих [9, 40]. У наступні роки мережа магазинів будматеріалів розширилася, але ж у переважній більшості невеликих міст, а тим більше у сільській місцевості, їх не було навіть у другій половині 40-х рр. Та й асортимент товарів у діючих магазинах був недостатній.

У післявоєнні роки в республіці активізувалася робота зі створення матеріальної бази для потреб будівництва. Уже в 1945 р. згідно з рішенням директивних органів здійснювалися заходи з уведення в дію відбудованих і щойно збудованих 1500 цегляних, 500 черепичних і 300 вапновипалювальних підприємств, котрі мали щорічно виробляти 150 млн шт. цегли, 25 млн шт. черепиці й 50 тис. т вапна. У зв'язку з гострою нестачею пічного литва та залізо-скобельних виробів вживалися термінові заходи щодо їх виробництва. Так, на підприємствах союзного підпорядкування, розташованих на території республіки, у другому півріччі 1945 р. їх планувалося виробити 1330 т і 1763 тис. шт., а на підприємствах Наркомату місцевої промисловості, Укооппромади й Укоопінради лише в третьому кварталі року – 650 т пічного литва й на 700 тис. скобельних виробів [10, 20, 24; 11, 370]. У роки четвертої п'ятирічки кількість підприємств і виробництв з виготовлення будівельних матеріалів щорічно збільшувалася, а обсяги виробленої ними продукції зросли в багато разів. Але оскільки переважна більшість цієї продукції йшла на потреби відбудови та розвитку державних підприємств, сільського господарства та закладів соціальної інфраструктури, то для пересічного забудовника придбання необхідних для житлового будівництва матеріалів залишалася складною проблемою.

І хоча зазначені негаразди і труднощі негативно позначалися на обсягах і темпах індивідуального житлового будівництва, позитивним результатом слід вважати те, що за рахунок індивідуального будівництва декілька тисяч сімей працівників галузі вирішили житлову проблему.

Ведучи мову про індивідуальне житлове будівництво, необхідно звернути увагу на те, що в багатьох випадках збудоване житло мало низьку якість: примітивне планування, низькі стелі, глиняні або земляні долівки. Для спорудження стін у різних регіонах використовувалися наявні там місцеві матеріали: деревина, цегла, камінь, ракушняк, очерет, солома, глина. Будівлі були переважно без фундаменту, з невеликими вікнами, дах покривався в основному черепицею або очеретом, а то й соломою, й дуже рідко – бляхою.

Одним із джерел вирішення житлової проблеми в галузі могло стати будівництво нових гуртожитків. Однак упродовж 1943–1945 рр. та перших повоєнних років на нього не виділялося коштів. І лише в 1949–1950 рр. за рахунок централізованого державного асигнування було збудовано 7 заводських гуртожитків з житловою площею лише 2093 кв. м [4, 49–50], що не могло покрити навіть мінімальні потреби.

Висновки. Зазначене вище дозволяє констатувати, що внаслідок руйнації в період війни житлового фонду значна частина працівників місцевої промисловості України після окупації та в перші повоєнні роки змушені були мешкати в незадовільних житлових умовах. Вживані державними й відомчими органами та самими виробничниками заходи щодо розв'язання житлової проблеми через недостатнє державне фінансування, відсутність необхідних будівельних матеріалів та робочої сили дозволили вирішити її до кінця 40-х років лише частково й переважна більшість робітників і службовців галузі не мали нормальних житлово-побутових умов. Це, разом з іншими негараздами в справі матеріально-побутового забезпечення повсякденного життя виробничників, негативно позначалося на темпах та якості відбудови та функціонування підприємств місцевої промисловості.

Список використаної літератури:

1. Тітіка О. О. Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943 – 1950 рр. : історичний аспект / О. О. Тітіка. – Дис. ...канд. іст. наук. – Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. – 247 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр.152.
3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 210.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2120.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 108.
6. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1967 гг. : сб. док. за 50 лет : в 5 т. – Т. 3: 1941 – 1952 гг. / сост. : К. У. Черненко, М. С. Смиртюков. – М. : Политиздат, 1968.
7. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 2652.
8. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943 – 1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1883.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1847.
11. Перехрест О. Г. Українське село в 1941 – 1945 рр. : економічне і соціальне становище : монографія / О. Г. Перехрест; НАН України, Ін-т історії України. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011.

References:

1. Titika O.O. (2014). *The reconstruction and functioning of the local industry of Ukraine between 1943 and 1950: historical aspect / dis ...* Cand. Sc. (History). Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. (in Ukr.)
2. Central State Archive of Public Associations of Ukraine (further – CSAPA of Ukraine), F. 1, L. 76, C.152.
3. CSAPA of Ukraine, F. 1, L. 76, C. 210.
4. CSAPA of Ukraine, F. 1, L. 30, C. 2120.
5. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine (further – CSASPA of Ukraine), F.R-4990, L. 1, C. 108.

6. Decisions of the party and government on economic issues of 1917–1967: Collection of documents for 50 years: 5 t. – T. 3: 1941–1952/ Author.: K.U. Chernenko, M. S. Smirtyukov. – M.: Politizdat, 1968.
7. CSASPA of Ukraine, F.R-2, L. 7, C. 2652.
8. Hoynatska L.M. (2003). *Restoration of the machine-building industry of Ukraine and its social consequences (1943–1950)*. K.: NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. (in Ukr.)
9. CSAPA of Ukraine, F. 1, L. 23, C. 1883.
10. CSAPA of Ukraine, F. 1, L. 23, C. 1847.
11. Perekhrest O.G. (2011) *The Ukrainian village between 1941 and 1945: economic and social situation: monograph*. Cherkasy: B. Khmelnytsky National University of Cherkasy. (in Ukr.)

O. Titika

HOUSING AND LIVING CONDITIONS OF LOCAL INDUSTRY WORKERS IN UKRAINE DURING THE RECONSTRUCTION PERIOD (1943–1950)

The article is devoted to the analysis of the state of affairs in the post-occupation period of the war and the first post-war years in such an important component of everyday life of the local industry workers of Ukraine as residential and domestic. The losses incurred by the war and occupation of the housing stock of the workers of the industry, housing problems and difficulties of the producers and their families are shown. The analysis and assessment of measures taken by state and departmental structures to solve the housing problem are summed up. It is noted that the Ministry of Local Government did not have the opportunity to carry out a complete rehabilitation and repair of departmental housing due to lack of internal resources: funds, construction materials, labor force.

State allocations for repair and new housing construction were insignificant and, moreover, in 1943–1944 they were not even given. Only at the end of the 1940's the situation with the provision of department housing of the industry somewhat improved, however, only one in ten employees of the industry had a department housing. Housing and living conditions of workers living in dormitories were extremely heavy. Considerable attention is paid to the analysis of the situation with provision of housing for workers and employees of the industry, who had private homes and worked at local enterprises, located in small towns, district centers and villages. The measures for the development of individual construction by the efforts of the workers of the industry, positive and negative results of this process are considered.

The conclusions state that due to the reasons of objective and subjective nature, the problem of providing housing to workers of local industry in Ukraine by the end of the 40's was solved only partially and the vast majority of workers and employees of the industry did not have normal living conditions. This, together with other problems in the material and everyday life of the producers, negatively affected the pace and quality of the rebuilding and operation of local industry enterprises.

Key words: housing problem, housing fund, living conditions, measures of state and departmental structures for solving the housing problem, individual construction.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

УДК 338.246.8+338.45(477)«1943/1950»

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-100-119

І. Г. Вєтров

кандидат історичних наук,
доцент кафедри джерелознавства
і спеціальних історичних дисциплін
Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету
імені Михайла Драгоманова
e-mail: vetrov@npu.edu.ua

РАЦІОНАЛІЗАТОРСТВО І ВІНАХІДНИЦТВО ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІДБУДОВНОЇ ПРОГРАМИ В УКРАЇНІ (1943–1950 рр.)

У статті розглянуто комплекс питань, пов'язаних з реалізацією відбудовної політики у сфері важкої індустрії України на заключному етапі Другої світової війни та повоєнні роки. Схарактеризовано підходи керівництва держави до розвитку раціоналізаторства і винахідництва, відомчих наукових досліджень, як інструменту інтенсифікації виробництва, оптимізації та вдосконалення організації та прийомів праці за умов тотального дефіциту кваліфікованої робочої сили, матеріально-технічних та фінансових ресурсів.

***Ключові слова:** Друга світова війна, Україна, важка індустрія, раціоналізаторство і винахідництво, економічний ефект, моральне і матеріальне стимулювання.*

Постановка проблеми. Феноменологія радянської економічної системи донині залишається недостатньо осмисленим сегментом історичного полотна. Якщо загальні принципи та підходи більшовицького керівництва держави до організації економічних відносин на «соціалістичних» засадах схарактеризовані доволі детально, то функціонування окремих елементів складного господарського механізму в екстремальних умовах війни та повоєнної відбудовної епопеї вивчені недостатньо. Спеціального дослідження потребують інструменти працевикористання, мотиваційні чинники, форми позаекономічного примусу. На окрему увагу заслуговують спонукальні імпульси багатьох робітників та ІТП, які у надзвичайно складних умовах, без перебільшення, виявляли справжні зразки трудової звитяги. Існує необхідність концептуалізації загальних форм організації праці, винахідництва й раціоналізаторства, що стали потужним фактором підвищення ефективності відбудовних операцій та виробничих процесів.

Аналіз досліджень і публікацій. Якщо в радянські часи вказана проблематика розглядалася у глорифікаційному ключі й трактувалась як «свідоме, відповідальне, ініціативне ставлення до праці», то в сучасній літературі, за незначними винятками, автори оминають ці сюжети, або подають їх побіжно, як другорядні і непоказові.

Окремих аспектів теми торкалися у своїх працях М. Головка [1], Л. Хойнацька [2], І. Ветров, О. Лисенко [3], П. Чернега [4], М. Лобода [5] та кілька інших авторів. Однак матеріали такого змісту слугували, здебільшого, засобом ілюстрації інших явищ економічного життя і не стали повноцінним об'єктом дослідження. Натомість доступна джерельна база уможливорює глибокий аналіз руху раціоналізаторів та винахідників у контексті відновлювальних робіт на підприємствах важкої промисловості республіки. Окрім іншого, це дає змогу краще зрозуміти природу організації праці, осягнути потенціал творчого підходу до справи і реального впливу цього феномену на економіку.

Мета – характеристика раціоналізаторства й винахідництва як нестандартного підходу до праці, аналіз внеску новаторів у відновлення економічного потенціалу України 1943–1950-х рр.

Виклад основного матеріалу. Радянська система організації виробництва базувалася на комбінації суто адміністративних засобів управління з різноманітним інструментарієм позаекономічного примусу. Рух новаторів, раціоналізаторів та винахідників став однією з найефективніших форм виробничої, технічної творчості робітників та ІТП, які мали хист до нестандартних рішень і нововведень. І керівники партійних органів намагалися усіляко експлуатувати цей креативний потенціал, надаючи йому ідеологічного звучання.

Ще в 1930 р., згідно з рішенням ВЦРПС, було створене Всесоюзне товариство винахідників. Профспілки мали спрямовувати цей рух у потрібне русло і стимулювати його. Однак у березні 1939 р. ВТВ і секції передали ці функції безпосередньо профспілкам. Відділи масово-виробничої роботи, що діяли у складі ВЦРПС, центральних республіканських, обласних комітетах профспілок, були реорганізовані у відділи масово-виробничої роботи і робітничого винахідництва [4, 182].

21 лютого 1940 р. Президія ВЦРПС ухвалила постанову «Про організацію масового робітничого винахідництва», якою запроваджувалися регулярні огляди технічної творчості на підприємствах. Мета цих заходів полягала у виявленні нових резервів підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва [6].

У роки Другої світової війни рух винахідників та раціоналізаторів набув особливої ваги в умовах втрати значної частини індустріального потенціалу, робочих рук високої кваліфікації, гострого дефіциту фінансових і матеріально-технічних ресурсів. Не зменшилося його значення і з початком відродження промислової інфраструктури України після вигнання гітлерівців. Однак до відновлення мережі профспілкових органів рух мав стихійний характер.

Високо оцінюючи потенціал технічної творчості робітників та інженерно-технічних працівників, Президія ВЦРПС у вересні 1944 р. ухвалила постанову про організацію у центральних, обласних, фабрично-

заводських та місцевих комітетах професійних спілок комісії з масового робітничого винахідництва і раціоналізації [7]. На початку 1945 р. ВЦРПС затвердив положення про комісії, яким профспілкові комітети зобов'язувалися організувати технічну творчість на виробництві та широко популяризувати цю справу у пресі, на різних зібраннях, виставках, а також надавати фінансове і правове сприяння під час оформлення авторського права [8, 48–49].

До експертизи та впровадження рацпропозицій і винаходів залучалися провідні науковці та спеціалісти. Так, керівники металургійних підприємств разом з профспілковими органами та співробітниками галузевого НДІ упродовж 1944–1945 років провели майже 100 заводських науково-технічних конференцій, місячників збирання рацпропозицій, конкурсів винахідників, багато виробничих нарад. За цей час комісії завкомів прийняли до розгляду 25,4 тис. пропозицій від винахідників та раціоналізаторів, з яких 10,5 тис. вдалося реалізувати. При цьому сума умовної економії ресурсів оцінювалась у 40 млн. руб. Авторам кращих техніко-технологічних рішень були виплачені винагороди загальною сумою 1 млн. руб. Прагнучи забезпечити сприятливі умови для розвитку цього руху, адміністрація і завкоми створили експериментальні лабораторії і майстерні, технічні куточки, усіяко пропагували технічні новації. Зокрема, бюро раціоналізаторство і винахідництва розповсюдило описи – інструкції кращих проектів: «Ремонт деформованого кожуха генератора мартенівської печі» (Кошицького і Сачана), «Механізація прибирання коксових залишків з-під доменної печі» (Ждановського), «Механізація трудомістких процесів» (Малого) та інших [4, 189].

На рудниках і шахтах Криворіжжя популяризувався досвід новаторів О. Волкова, Н. Єгорової, І. Кобзаря, П. Міхна, Г. Нешкаша, І. Стадника, Г. Шутика, які вдосконалювали й поширювали метод багатозабійного буріння, запропонованого О. Семиволосом. До кінця 1945 р. за участю адміністрації та комісій з масового робітничого винахідництва профспілкових організацій у басейні відбулося майже 200 виробничих нарад, на яких було розглянуто 700 рацпропозицій та винаходів. Реалізація 141 з них мала економічний ефект, оцінений у 4 млн. 294 тис. руб., у той час як витрати на впровадження становили 95 тис. руб., виплата винагород – 78,3 тис. [4, 188].

Високу активність виявляли винахідники і раціоналізатори підприємств вугільної галузі. Заміна кріпильного лісу бетонними стовпами (пропозиція інженера-будівельника тресту «Червоногвардійськвугілля» Шарапова) дала змогу лише на шахтах комбінату «Сталінвугілля» зекономити 10,5 тис. м³ лісу. Інженер комбінату «Ворошиловградвугілля» М. Косауров обґрунтував метод бункеризації лав, що сприяло оптимізації робіт з вантаження видобутого вугілля у вагонетки і відкату його до підземного стовбура шахти, забезпечувало ритмічну роботу підземного

транспорту, зростання продуктивності праці й обсягів видобутку. Інженер Могिला за рахунок зменшення габаритів водовідливного устаткування для відкачування води у вертикальних стволах шахт комбінату «Сталінвугілля» забезпечив економію матеріалів на 1,1 млн. руб. [4, 187]. Упродовж 1944 р. працівники галузі в Донбасі подали 1420 цінних пропозицій, сумарна економія від впровадження яких оцінювалась у 5,8 млн. руб. [9, 395].

Фахівці зазначають, що працівники об'єктів машинобудування виявляли більшу активність у русі винахідників та раціоналізаторів, ніж колективи підприємств металургійної та вугільно-паливної промисловості. Це можна пояснити особливостями технологій виробництва й застосованої техніки. Детальніша диференціація виробничих операцій, наявність значно більшої кількості деталей, машин, механізмів створювали сприятливі передумови для розвитку цього руху на об'єктах машинобудівного профілю.

У 1948 р. Українська республіканська рада ЦК профспілок та Мінтрансмашбуд провели огляд винахідництва й раціоналізаторства. Працівники паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції вибороли звання «Кращий колектив раціоналізаторів і винахідників». Упродовж двох місяців з 689 поданих рацпропозицій тут вдалося впровадити 181, що дало можливість знизити трудомісткість складання паровоза на 234 год, зменшити його масу на 1254 кг й заощадити 2 млн. 175 тис. руб. [2, 133].

Упродовж 1948 р. на машинобудівних підприємствах Сталінської області, де працювало 36285 робітників, було подано 4079 рацпропозицій, більше половини яких (2179) впровадили у виробництво.

На об'єктах машинобудівного профілю Київщини за 10 місяців того ж року надійшло 5814 раціоналізаторських пропозицій, 2836 з них були запроваджені у виробничий цикл, що дало річний економічний ефект у 10 млн. 436,6 тис. руб. [2, 133].

На виробництві існувала категорія людей, яку вирізняло нестандартне мислення, допитливість, нахил до експериментаторства й дослідів. Місцеві «кулібіни» з того, що було під руками чи можна було «дістати», майстрували прилади, апаратуру, інструменти, пристрої, які потім широко застосовувалися на виробництві. Водночас багатьом з них бракувало фахової освіти, наукової школи, широти світогляду й культури мислення. Доволі часто вони відзначалися гіпертрофованими амбіціями, складним характером, відсутністю самокритичності.

Треба віддати належне партійно-радянським органам, до яких надходили листи, що містили описи винаходів і пропозицій та прохання допомогти у їх втіленні: всі вони розглядалися у встановленому порядку, а потім переадресовувалися профільним організаціям (кафедрам вузів, науково-дослідним інститутам, конструкторським бюро для експертизи, пропозицій, випробувань чи реалізації).

Доволі часто ця процедура затягувалася в часі через неузгодженість дій, бюрократичну тяганину, неповоротку систему проходження документів низьку виконавську дисципліну. Та, врешті-решт, практично кожен вартий уваги винахід одержував шанс принаймні на фахову оцінку, а то і втілення у виробництво.

Так, у жовтні 1945 р. на ім'я М. Хрущова надійшла довідка про відновлення різальних інструментів та швидкозношуваних деталей машин шляхом електронаплавлення. Це була реакція відділу ЦК КП(б)У з машинобудування на звернення начальника лабораторії наплавлення інструмента заводу «Ростсільмаш» Б. Канторова. Він народився і провів молоді роки в Україні і виявив бажання допомогти у відновленні її економічного потенціалу, зруйнованого війною та окупацією. Інженер розробив метод наплавлення робочих частин зношеного інструмента сплавами Т-535 і Т-540, що давав відчутну економію гостродефіцитних матеріалів. Багаторазове відновлення інструмента цим способом набагато збільшувало термін його служби і значно зменшувало витрати інструментальних сталей, твердих сплавів та легуючих елементів. За даними Головсільмашу Наркомату мінометного озброєння, застосування електронаплавлення при реставрації інструментів на заводі «Ростсільмаш» дало велику економію швидкокоріжучої сталі.

Деякі конструкції та механізми були надзвичайно складними, що породжувало дискусії про способи і доцільність їхнього матеріального втілення. Для прикладу, проф. Михайлов виконав «Щит для проходження тунелів з вібробетонним пристроєм» і запропонував його для практичного втілення. Згідно з довідкою заступника секретаря ЦК КП(б)У з машинобудівної промисловості А. Стоянцева (29 жовтня 1945 р.), для обговорення питання про організацію проектних робіт за цим винаходом було скликано нараду, учасники якої вирішили провести їх у Москві, де працювали фахівці з проходження різних підземних порід. Під егідою Наркомату комунального господарства проф. Михайлов мав укласти договір з Всесоюзним науковим інженерно-технічним товариством на розробку розширеного проектного завдання. Михайлов мав відбути до Москви разом зі співавтором винаходу інженером Сливинським, який спроектував спірально-рідинний детандер-компресор.

Ознайомившись з основними проектними параметрами, начальник «Метробуду» генерал-директор шляху і будівництва II рангу М. Самодуров констатував, що щит з механізмом заливки вібропресованого бетону є доволі складним агрегатом. Для його проектування «Метробуд» як тунелебудівна організація не мала фахівців належних кваліфікацій та профілю. Тому М. Самодуров вважав доцільним організувати особливе бюро під керівництвом автора пропозиції з висококваліфікованих конструкторів-машинобудівників через Всесоюзне наукове інженерно-технічне товариство, а «Метробуд» зобов'язувався

надавати йому всіляке сприяння і технічну допомогу, консультації з тунелебудівних питань [10, 1, 13, 14].

За 1946 р. на Краматорському коксохімії надійшло 26 рацпропозицій, з яких 7 було запроваджено у виробництво, 10 – відхилено, 5 – прийнято для реалізації, 4 – перебували у стадії розробки та випробувань [11, 31].

Одним з напрямів удосконалення виробничих процесів стало освоєння і запровадження нових методів роботи. Влітку–восени 1947 р. на машинобудівних підприємствах республіки поширювався досвід новаторів виробництва уральського технолога О. Іванова й майстра Московського заводу «Калібр» М. Російського. На заводах галузі проводилися наради ІТП і робітників, на яких обговорювалися переваги нових підходів до організації робіт, перехід на колективні форми праці, що посилювало відповідальність кожного члена трудового колективу.

На Одеському верстатобудівному заводі ім. Кірова головний технолог Керман разом з інженерами-технологами Вітовим, Госсісом, Нессельбаумом, стахановцем Коротковим та іншими сконструювали і запровадили багатошпindelну головку для одночасної обробки складних пазів валика коробки швидкостей, збільшивши втричі її продуктивність; замінили довбання шпоночних канавок протягуванням, скоротивши час обробки з 15 до 4 хвилин; впровадили багаторізцеву обробку шестерень, вигравши на кожній деталі до 20 хв., та машинне формування деталей на заводі.

Крім того, було проведено понад 40 заходів з удосконалення технологічних процесів і впровадження високопродуктивного оснащення.

Наслідком цих кроків стало скорочення працемісткості на виготовлення одного верстата на 600 людина-годин.

На заводі радіальних верстатів (м. Одеса) технолог Рехтер вдався до застосування зворотного вугла різця для розточування траверса станин верстатів. Його колеги Ройсбург і Плющенко впроваджували обробку складних деталей (корпусів гідравліки, корпусів шини і кронштейна) повністю на радіальному верстаті, використовуючи зворотній кут фрез.

Технолог механічного цеху Одеського заводу ім. Січневого повстання Мозолевич застосував при заточуванні редуктора реверса високопродуктивні торцеві фрези, що дало змогу підвищити продуктивність у 5 разів.

Внаслідок технологічних нововведень на цьому підприємстві працемісткість виготовлення автокрана зменшилась на 2750 нормо-годин, а собівартість – на 10% [11, 284–285].

У тресті «Військморбуд» № 44 за 1946 р. надійшла 81 рацпропозиція і технічне вдосконалення, 31 з яких невдовзі були впроваджені у виробництво. Це дало умовну економію в грошовому еквіваленті на суму 949 тис. 448 руб., а суму фактичної економії – 586 тис. 122 руб. [12, 13].

У військово-будівельному управлінні Прикарпатського військового округу робота з винахідництва і раціоналізаторства велась у двох напрямках: а) корегування отриманих проектних матеріалів шляхом поліпшення їх раціоналізаторськими конструктивними рішеннями та місцевими матеріалами; б) розповсюдження і впровадження інструкцій про нові матеріали і замінники.

Будівельники ВБУ застосували цегельну кладку стін за системою Попова-Орлянкін (ДОК № 2 у Львові), стовпові фундаменти з армоцегельними рандбалками (ДОК № 2, ОМС, інші об'єкти). Безлицювальною кладкою зведено 6000 м³ споруду, що дало економію цегли понад 100 тис. шт.

У зв'язку з великими потребами у покрівельних матеріалах майже на всіх УВБР налагодили виробництво фінської стружки і гонту. Для цього використовували звичайний верстат з двома циркулярними пилами. Розроблені місцевими умільцями інструкції та креслення розіслали на об'єкти всіх УВБР, встановили там та успішно експлуатували.

Відсутність скоб'яних виробів змусила робітників дільниць № 450 і № 455 налагодити їх виробництво на власній, щоправда, примітивній базі. Були підготовлені штампи для випуску кутників віконних переплетень і петель для фіранок та дверей, дверних ручок з круглого заліза.

Помітним гальмом у виготовленні віконної замазки була відсутність оліфи й крейди. Винахідники зуміли підготувати два рецепти замазки, що не містила цих компонентів, – глинобітумної, що дало змогу вирішити проблему і налагодити виготовлення замазки у всіх УВБР. Окрім іншого, це дало значну економію оліфи.

Військово-будівельне управління практикувало розповсюдження консультативно-технічних листів, що містили практичні рекомендації з удосконалення будматеріалів і технологій їх виготовлення. Тематика цих листів була різноманітною: 1. Можливість застосування естріх-гіпсу. 2. Кладка стін з сирця. 3. Підлоги гранітні і щебеневі, оброблені в'язучими матеріалами. 4. Вапно будівельне повітряне (ДОСТ 1174–41). 5. Ручне гасіння повільно гашеного вапна. 6. Про температуру пом'якшення нафтових бітумів. 7. Цегельнозасипні стіни системи Попова. 8. Бетони й розчини з цементів підвищеної активності. 9. Деякі питання ремонту покрівель. 10. Характеристики оліфи і спосіб її варіння. 11. Виготовлення гонту. 12. Виготовлення глинобітумної замазки.

Листи користувались підвищеним попитом, оскільки після евакуації фондів технічних бібліотек та окупації в Україні залишилося обмаль літератури з питань будівництва і виготовлення будівельних матеріалів.

Особливо цінними вважалися: а) рацпропозиція інженера Безотосного (УВБР № 450) – пересувні підмостки на домкратах для літаків, пристосованих для ремонту покрівель агрегатів. Економічний ефект, отриманий від їх застосування, становив 109,7 тис. руб. Автор

пропозиції одержав премію; б) пропозиція інженера Вакулюка (УВБР № 450) – телескопічний підйомник для розчинів та сипучих вантажів на відновлювальному будівництві, креслення якого розроблялися. Було вирішено виготовити дослідний примірник для з'ясування виробничих характеристик.

Загалом надійшло 9 рацпропозицій, що дали сумарний економічний ефект 137,2 тис. руб. Три з них було впроваджено у виробництво [12, 42, 43].

У будівельному управлінні КВО упродовж 1946 р. було підготовлено й подано 86 раціоналізаторських пропозицій, 65 з яких впровадили у виробництво з економічним ефектом у 380 тис. руб. [12, 147].

У Військово-будівельному управлінні № 22 за 9 місяців 1946 р. внесено 41 рацпропозицію, 23 впроваджено у виробництво, 9 відхилено. Економічний ефект оцінювався у 95,8 тис. руб. [12, 200].

Працівники тресту «Запоріжбуд» у 1946 р. підготували 632 рацпропозиції, з яких 320 було відібрано для впровадження, а 315 впроваджено. Економічний ефект становив 1 млн. 823,8 тис. руб. (хоча за планом очікувалась вища цифра – 2 млн. 80,3 тис. руб. [12, 217].

28 рацпропозицій висунули виробничники Військово-морського будівельного управління № 9. Найбільший економічний зиск дало відновлення залізобетонного покриття 6-го поверху механо-складального цеху заводу «Червона Зірка» шляхом підняття деформованого сегмента за допомогою домкратів з наступним «лікуванням» залізобетонних балок «сорочками»; (42 тис. 40 руб.); відновлення цегляних стін ливарного цеху заводу без розбирання деформованої частини (26 тис. 860 руб.); виготовлення пресу для виправлення деформованого металу (19 тис. 352 руб.), а також верстата для виробництва столярного погонажу (67 тис. 300 руб.) [12, 275, 275 зв.].

У 1946 р. до бюро раціоналізації та винахідництва тресту «Азовстальбуд» надійшло 268 пропозицій, з яких 200 було впроваджено у виробництво, 35 відхилено, 11 перебували на стадії випробування, 22 – на стадії впровадження. Сума планової економії при цьому розраховувалася в 1 млн. 884 тис. 620 руб., а фактична становила – 1 млн. 361 тис. 400 руб. [12, 373].

З 94 рацпропозицій, що надійшли до бюро раціоналізаторства й винахідництва тресту «Макіївбуд», було впроваджено 58, відхилено 33, перебувало на розгляді 3. Загальна сума економічного ефекту оцінювалася у 2 млн. 089 тис. 969 руб. [12, 385].

345 пропозицій, спрямованих на вдосконалення інструментів і технологій, пристроїв та механізмів, підготували за рік робітники тресту «Снакіївважбуд». 199 з них впровадили у виробництво, отримавши економічний ефект в 1 млн. 390 тис. 390 руб. [12, 399]

Майже таку саму кількість рацпропозицій (344) висунули виробничники тресту «Сталінметалбуд». 233 з них були впроваджені, а 50 – відхилені, 46 – вивчалися, доводилися до кондиції та випробовувалися. Сума умовної економії оцінювалась у 2 млн. 5 тис. руб., фактичної – у 1 млн. 449 руб. [12, 413].

Реалізація технічних і раціоналізаторських заходів дала можливість зекономити 21 295 людино-днів, 125 т цементу, 85 т вапна, 250 тис. шт. цегли, 750 м³ бутового каменя, 6500 м³ лісоматеріалів, 216 т чорних металів, 2,5 т гвіздків, 2,8 т оліфи, 1500 м² рулонних матеріалів, 7200 кВт/год електроенергії, 170 т палива [12, 418].

З 374 рацпропозицій у тресті «Донмашбуду» реалізували 246, що дало 880 тис. 300 руб. економії (планом передбачалося отримати 2 млн. 6 тис. руб.) [24, 423].

На Дніпродзержинському вагонобудівному заводі лише 91 з 252 раціоналізаторських пропозицій та винаходів була реалізована на практиці. Це дало економічний ефект 358 тис. руб. Старший майстер М. Єлькін подав 13 пропозицій, 7 з яких були втілені у виробничий процес (70 тис. руб. економічного ефекту), приймальник А. Тагнирядно – 12 (7 реалізовано, 40 тис. руб.), лаборант А. Циганок – 17 (5 впроваджено) [13, 23].

У 1946 р. на Крюківському вагонобудівному заводі надійшло 546 пропозицій, з яких впроваджено у виробництво 144, з економічним ефектом 430 тис. руб., прийнято до впровадження – 108, передано на розробку й випробування – 63, відхилено – 249.

Автори винаходів і технічних удосконалень отримали грошову винагороду на суму 36 тис. 094 руб.

З метою активізації цієї ділянки роботи на підприємстві ввели щомісячний конкурс на кращу пропозицію, видали інструкцію з рекомендаціями, проводили щомісячний конкурс на кращу пропозицію, організовували щоденні консультації при відділі головного технолога.

Була проведена загальнозаводська конференція раціоналізаторів та винахідників, на якій обговорювали звітну доповідь та затвердили низку практичних кроків з метою інтенсифікації цієї роботи [13, 69 зв.].

А от на Київському мотоциклетному заводі у 1946 р. було подано всього 11 пропозицій, 4 з них впровадили у виробництво з економічним ефектом 11,5 тис. руб. [13, 75].

На партзборах шахти № 160 тресту «Краснолучвугілля» виступили 12 осіб, які вказали на недоліки в організації праці і внесли пропозиції стосовно покращення ситуації. Бабкін, Бойко, Коренко, Фунтиков та інші працівники тресту констатували незадовільне використання врубових машин (УМВ-1) на яких працювали різні машиністи, а також висловили критичні зауваження партійному бюро та керівництву шахти за недостатне

підкування про культурно-побутові умови робітників та низький рівень масово-політичної роботи.

Після партійних зборів були проведені наради керівників дільниць, цехів, бригадирів, десятників та представників окремих професій. Їх учасники також доволі гостро обговорювали всі без винятку проблеми, пов'язані з виробничими і соціальними аспектами. Так, під час наради бутчиків критикували директора шахти Сажникова за те, що їх працею ніхто не цікавився, кріплення здійснювалися не за паспортом, замірювання робилися лише наприкінці місяця, виконана ними робота бракувалася на 25–30%.

Слід віддати належне керівництву шахти, яке не лише взяло до уваги ці зауваження, а й вжило практичних заходів для реалізації пропозицій. Зокрема, особливу увагу приділили технологічному відлагодженню підземних робіт. Прохідник Кабанцев виконував норми на 140–150%, врубмашиністи Носко та Леженцев – відповідно на 180% і 200%.

Організаційні зусилля далися взнаки і на підприємствах комбінатів «Ворошиловоградвугля» і «Донбасантрацит», де помітно зменшилася кількість працівників, які не виконували норми виробітку. На шахтах тресту «Ворошиловградвугілля» у червні 1949 р. не виконували норми виробітку 8,9% робітників, липні – 7,9%, серпні – 7,1%; тресту «Краснолучвугілля» – відповідно 19,4%, 17,9%, 11,7%.

Та зовсім не скрізь отримані імпульси трансформувалось у позитивні результати. Так, на підприємствах трестів «Кадіїввугілля» не виконували планові завдання 27,3% «Фрунзевугілля» – 28,2%, «Кіроввугілля» – 46,8%. На шахті ім. Леніна (трест «Лутугінвугілля») 25–30% робітників не виконували норм виробітку, тому вона заборгувала державі десятки тонн вугілля.

21 жовтня 1947 р. Д. Коротченко надіслав на ім'я В. Молотова записку, в якій ішлося про те, що в середині 30-х років винахідник Флусс запропонував оригінальну конструкцію телескопічної навантажувальної машини, промисловий зразок якої у 1936 р. склали на заводі «Світло шахтаря» (Харків). Машина пройшла випробування й показала добрі результати. Вона вантажила 150–180 т на годину і могла використовуватися для навантаження сипучих та інших матеріалів: вугілля, торфу, солі, зерна, буряків тощо.

Економічна рада при РНК СРСР зобов'язала Наркоммаш організувати серійне виробництво машин Флусса на харківському заводі «Серп і Молот».

Упродовж 1939–1940 рр. було виготовлено дослідну партію цих машин у кількості 70 одиниць. Та у зв'язку з переведенням підприємства на виробництво мотоциклів доведення конструкції та виготовлення машин Флусса припинили.

Після війни одну з машин вдалося відновити і задіяти на шахтах тресту «Боковантрацит» (Донбас). Технічна комісія Мінвугілля західних районів СРСР встановила, що машина Флусса повністю відповідає вимогам навантаження в залізничні вагони, автомашини і для перевалочних робіт та рекомендувала її в промислове виробництво після усунення деяких конструктивних недоліків.

Оскільки у повоєнні роки через брак робочої сили та збільшення обсягів робіт проблема механізації набувала особливого економічного значення, машина Флусса разом з іншими навантажувальними агрегатами могла широко використовуватись на відповідних операціях.

ЦК КП(б)У вважав за доцільне організувати в 1948 р. виробництво навантажувальних машин Флусса на харківському заводі «Світло шахтаря» Мінвугілля західних районів СРСР з залученням до кооперації заводів № 75 Міністерства транспортного машинобудування СРСР і Харківського тракторного заводу. Д. Коротченко просив В. Молотова доручити Держплану СРСР включити до плану 1948 р. виробництво машин Флусса [14, 71].

Навіть очевидний зиск від впровадження пропозицій винахідників та раціоналізаторів не гарантували їх обов'язкове втілення на виробничих лініях. Прикладом може бути історія з напрацюваннями токаря-новатора з Харківського турбогенераторного заводу. Модернізувавши верстат і застосовуючи оригінальні пристрої й інструменти для оброблення та вимірювання деталей, він став працювати одночасно трьома супортами. Це дало змогу скоротити час оброблення однієї з трудомістких деталей – ротора – з 80 до 21 зміни. За ці розробки В. Дрокін був удостоєний звання лауреата Державної премії СРСР.

Та, як це незрідка траплялося, знатного токаря перевантажили громадськими дорученнями, а дійові заходи з впровадження його розробок у виробництво замінили формально-бюрократичними процедурами. Навіть на його підприємстві напрацювання новатора не набули розповсюдження, а брошура Дрокіна «Мої методи праці з швидкісного різання» надійшла на завод лише через пів-року після друку.

Аналогічним чином складалася доля розробок його колеги з Київського заводу «Червоний екскаватор», лауреата Держпремії СРСР В. Семінського [2, 132, 133].

Одночасно з цікавими пропозиціями надходили недостатньо обґрунтовані, технічно неграмотні проекти, або такі, що повторювали чи з незначними змінами копіювали існуючі зразки техніки.

У жовтні 1945 р. начальник технічного управління Наркомату житлово-цивільного будівництва УРСР М. Хуторянський адресував полковнику Гриневичу (Політвідділ залізничних військ Управління військово-відновлювальних робіт № 7) листа, в якому зазначалося: «За дорученням М.С. Хрущова Технічне Управління Наркомату житлово-

цивільного будівництва УРСР розглянуло запропонований Вами тип опалювальної печі полегшеної конструкції для житлових споруд.

Надісланий Вами тип печі не є кращим серед відомих закордонних конструкцій, однак він безсумнівно має переваги у порівнянні з тими конструкціями, які у нас застосовувалися. Тому технічне Управління вважає за можливе рекомендувати запропоновану піч для застосування в житловому будівництві УРСР» [15, 6].

Керівництво наркомату висловлювало винахіднику вдячність і просило надіслати «корисні матеріали» про нього до технічного управління.

Доволі часто автори нових технічних ідей, рішень та конструкцій не супроводжували свої звернення до центральних органів відповідною технічною документацією. Це затягувало процедуру їх розгляду.

У грудні 1945 р. заступник завідувача відділу машинобудівної промисловості ЦК КП(б)У Павлов повідомив секретареві Чуднівського райкому партії (Житомирська область) М. Кустову, що до М. Хрущова звернувся старший інженер-теплотехнік Коровинецького цукрового заводу Ольшевський з пропозиціями щодо реконструкції річкового транспорту і броньованого захисту військових суден. Жодних технічних описів і схем автор не додав і на прохання надіслати такі матеріали не відгукнувся.

Павлов просив районне керівництво зв'язатися з Ольховським і надати йому допомогу у пересиланні техдокументів до ЦК [16, 5].

Тоді ж, у середині грудня 1945 р., інструктор відділу електростанцій та електропромисловості ЦК КП(б)У Волик звернувся польовою поштою до провідного фахівця з цієї проблематики А. Рухлядева, який повідомив М. Хрущову про свої дослідницькі роботи з застосування двигуна на змінному струмі. Оскільки в листі відсутні будь-які розрахунково-експериментальні дані, Волик пропонував А. Рухлядеву надіслати до Києва свої міркування з приводу організації подальших дослідницьких робіт [16, 7].

Мешканець м. Ровно С. Червінський упродовж 30 років займався розробкою технологій отримання й використання атомної енергії. Ще в 1917 р. він видав книгу «Дві електрики, чи одна», а в 1939 р. – «Воскресіння Ньютона» (польською мовою). Винахідник пропонував розщеплювати не уран, а калій (запаси якого в СРСР були найбільшими в світі), що дає повільнішу ланцюгову реакцію завдяки електродинамічному, а не електростатичному впливу високої напруги.

Після листування між партійними структурами Червінського викликали до Києва, в АН УРСР, де фахівці відповідного профілю змогли ознайомитися з результатами його напрацювань [17, 1–3]. Судячи з того, що атомна енергетика республіки надалі розвивалась традиційним шляхом, пропозиції Червінського виявилися з якихось причин неконкурентоспроможними.

Невідомою залишилась доля іншого винаходу, автором якого став мешканець с. Комарівка на Херсонщині Г. Пройдисвіт. Він сконструював кільцевий, багатосекторний турбо-двигун, у якого був відсутній колінчастий вал, але існував реверсний хід, велика потужність на малих оборотах. При цьому двигун міг працювати на будь-якому пальному: від високооктанового бензину до важкої нафти і був придатний, на його переконання, як для літаків, так і для стаціонарних установок.

Сільський винахідник придумав новий принцип запалювання (без магнето) і камеру безперервного горіння газів, що мало відкрити нові горизонти двигунобудування [18, 1 – 3].

Інженер Українського науково-дослідного інституту механізації сільського господарства А. Горбань (м. Київ) на початку лютого 1945 р. разом з пропозицією використати енергію швидкості течії річок за допомогою водяних коліс, закріплених на поплавках, надіслав до ЦК і відповідні малюнки (щоправда, виконані, як для дипломованого інженера, неохайно). Після консультацій з фахівцями М. Хрущову доповіли, що ідея використання енергії водних потоків не є новою: вже давно зведені так звані «плаваючі гідроелектростанції», а гідротурбіни, що встановлювались на них, мали значно вищий коефіцієнт корисної дії, ніж ККД водних коліс, запропонованих Горбанем.

Винахіднику «для підвищення знань у галузі використання енергії річок» рекомендували звернутися до Інституту енергетики АН УРСР за літературою і консультацією, на що директор цієї установи дав згоду [19, 1–3].

Деякі розробки мали фундаментальне теоретичне і практичне значення. Так, інженер В. Соколов з Харкова запропонував два принципи отримання швидкості матеріального тіла понад 8000 м/сек. Завдяки їх освоєнню можна було досягнути заданих фізико-хімічних змін та перетворень речовин за високих температур і тиску в хімічних реакціях, процесах полімеризації, пластичних поверхневих трансформацій, розчинності речовин у різних фазах, а також досліджувати в лабораторних умовах міцність броні, явища тертя і зношуваності в деталях машин та механізмів, різко збільшити швидкість і відстань переміщення бойових зарядів тощо.

Вчена рада Фізико-технічного інституту АН УРСР, заслухавши доповідь інженера Соколова, дійшла висновку, що пропозиція інженера заснована «на розумній та оригінальній ідеї» і може виявитися доволі корисною для науки і техніки.

Заступник секретаря з машинобудування Харківського обкому КП(б)У Чучукалов повідомив, що модель діючого механізму виготовили у 1946 р. і почали її налагодження й випробування на малих режимах роботи [15, 43–56].

Через якийсь час (у січні 1947 р.) Чучукалов інформував ЦК КП(б)У про те, що запропонований інженером Соколовим принцип отримання великих швидкостей знаходить підтвердження, але для продовження експериментів необхідно створити дослідний варіант установки промислового типу у дослідному відділі «1600» заводу № 75 за допомогою інших цехів. Тим часом винахідник виготовив креслення нової дослідної установки [15, 57].

А от київський інженер М. Резниченко запропонував для боротьби з літаками противника використати апарат під назвою «аеротерміт». Принцип його дії полягав у тому, що літальний апарат зі швидкістю, що перевищувала швидкість ворожої авіації за рахунок ракетного двигуна чи стисненого газу, мала «обирати» ціль, уловлюючи вібраційним резонатором звукові частоти літака й за допомогою автопілота наближатися до нього й, обприскуючи самозапалювальною термічною сумішшю, знищувати її, одночасно самознищуючись. Автор пропозиції вважав, що «аеротерміти» з нижчими швидкісними характеристиками придатні для боротьби з бронетехнікою противника [15, 60, 60 зв.].

ЦК КП(б)У звернувся до Інституту енергетики АН УРСР з проханням здійснити експертизу пропозиції М. Резниченка. Виконувач обов'язки директора інституту І. Швець невдовзі надіслав відповідь, у якій вказував на відсутність новизни у міркуваннях М. Резниченка та відповідних розрахунків, які б доводили ефективність цього способу протидії авіації противника, а запропонована схема технічної цінності не становила [15, 61].

Свій «внесок» у зміцнення науково-технічного і промислового потенціалу країни прагнули зробити й люди, далекі від фундаментальних досліджень. Прикметно, що чим далі прожектери були від науки, тим більшим пафосом супроводжувалися їхні звернення до керівників республіки («Цього вимагає від нас Батьківщина й улюблений наш вождь і вчитель Сталін!» – такі й подібні формули переповнювали більшість проектів).

Однак ЦК КП(б)У намагався не залишити без уваги нікого, хай би вони пропонували найсміливіші чи зовсім фантастичні проекти. Так, на листі – відповіді В. Лизогубові, який ще наприкінці 1945 р. виступив з ідеєю отримання «атомної термічної хвильової енергії» (АТВЕ) в апараті М. Хрущова наклали резолюцію: «тов. Павлову. Ознайомитися з цією заявою Викликати автора, вивчити його пропозицію і дати свій висновок (Вказівка тов. М.С. Хрущова» [15, 64].

Винахідника запросили до Інституту фізики АН УРСР, де в присутності провідних фахівців (Павленка, Давидова, Дикмана та інших) він виклав підходи до спорудження установки для отримання й акумуляції атомної енергії завдяки використанню енергії сонячних променів і напруги електричного поля до 500 тис. вольт.

Але вчені визнали ці думки такими, що не заслуговують на увагу, оскільки вони входили в суперечність з науковими даними про будову речовини і характер процесів, за допомогою яких вдавалося вилучати ядерну енергію.

Автор ідеї виявив незнання основ загальної, а тим більше – фізики атомного ядра, адже не мав навіть завершеної середньої освіти і не вивчав фізичних явищ самостійно. Упродовж тривалого часу він перебував на «низовій» господарській і партійній роботі, а останній період після поранення хворів травматичною енцефалопатією й отримував пенсію.

Науковці вказали В. Лизогубові на його помилки і надали список літератури для ознайомлення з основними принципами будови речовини [15, 65 – 69].

Доволі часто до наукової експертизи винаходів залучалися «зірки першої величини» вітчизняної науки. Так, 24 вересня 1946 р. начальник таємного відділу АН УРСР А. Ківгіла ставив до відома Секретаріат Голови РМ УРСР про те, що пропозиції інженер-майора Замая розглядалися в присутності дійсних членів АН УРСР М. Лаврентьєва, А. Бродського й А. Лейпунського, які подали такий висновок: «Зміст пропозиції свідчить про те, що інженер-майор Замай не є фахівцем з питань, які він виклав. Пропозиція містить багато загальних місць і деякі помилкові твердження.

Частина пропозиції, що стосується широкого застосування природних газів Західної України не викликають жодних зауважень і по суті вже передбачена п'ятирічним планом.

Пропозиція здійснити оборону кордону установкою газобалонної системи за суттю зводиться до застосування вогнеметів, що широко відомі та вже застосувалися у Вітчизняній війні. Нам видається, що застосування стиснених газів у вогнеметах замість інших рідких сумішей – недоцільне, оскільки потребує апаратури для підвищення тиску. Питання ж про масштаби використання вогнеметів у обороні, а також у вигляді мін і для ППО є чисто технічним, воно розглядається у відповідних військових організаціях, куди і можна надіслати цю частину пропозицій Замая.

Решта пропозицій присвячена проблемі атомної енергії й містить проект будови атомної бомби та міркувань про боротьбу з нею. Ця частина пропозицій свідчить про елементарні уявлення в цій галузі й цінних нових технічних думок не містить [15, 72].

У квітні 1947 р. заступник міністра нафтової промисловості південних і західних районів СРСР В. Федоров надіслав управляючому тресту Сопіну й головному геологу Безруднову листа, в якому зазначалося: «Ваша пропозиція про застосування шахтного способу розробки виснажених нафтових родовищ у південних і західних нафтових районах була розглянута спеціалістами-нафтовиками.

За наявності вже перевірених, найбільш ефективних вторинних методів експлуатації, а також величезних ресурсів свердловин, що

простоювали, для відновлення й експлуатації яких матеріальні ресурси мають бути спрямовані в першу чергу, впровадження цієї пропозиції на цьому етапі є недоцільним» [15, 83].

У квітні 1947 р. за вказівкою заступника міністра суднобудівної промисловості Редькіна співробітники НДІ-400 розглянули пропозиції В. Лавриненка щодо двигуна на масло-кисневому пальному поршневого і турбінного типу та принципові схеми дії звуковловлювання й автоматичного управління об'єктом.

У висновках науковців наголошувалося, що створення двигуна внутрішнього згорання, що працює на чистому кисні, пов'язане з подоланням таких технічних проблем, які роблять його безперспективним. Елементарні схеми «нових» типів двигунів, запропоновані Лавриненком, значно поступалися вже існуючим аналогам двигунів внутрішнього згорання і турбін. Оскільки принцип дії акустичних приладів самонаведення об'єктів на ціль ґрунтовно висвітлювався на сторінках відкритих і закритих видань, запропоновані Лавриненком підходи не становили жодної новизни і значно відставали від діючих за технічними параметрами [19, 35–36].

Ружинський районний військовий комісар підполковник І. Землянський (Житомирська обл.) звернувся до ЦК КП(б)У з доповідною запискою, в якій містився проект вічного двигуна, що діяв на підставі закону Архімеда. Винахідника запросили до відділу машинобудівної промисловості ЦК, де продемонстрували підрахунки, що спростовували спробу Землянського створити такий двигун. Автор винаходу погодився з розрахунками науковців [20, 60–63].

У лютому 1947 р. до ЦК КП(б)У надійшла довідка про розробку і впровадження нових конструкцій на ХЕМЗ ім. Сталіна.

До війни на заводі виготовляли всі типи апаратів і машин, необхідних для комплектування електричного обладнання основних галузей економіки: устаткування для шахт (наземне й підземне), нафтових промислів, золотовидобувної промисловості, металургії, верстатів, кораблів, електростанцій.

З серпня 1943 р. на підприємстві відновили виробництво 24 типів машин. До техплану з розробки й освоєння конструкцій у 1946 р. увійшло 59 позицій та апаратів. Однак більшість з них виготовлялась у довоєнних конструктивних рішеннях. Нових розробок, що потребували кваліфікованих, самостійних конструкторів, було обмаль. Для цього не вистачало досвідчених фахівців.

На підприємстві працювало 68 ІТП (до війни – 517), з них вищу освіту мали 39. Хоча кількість інженерів з великим стажем була значною, однак самостійну творчу роботу могли вести лише 5–6 осіб. Особливо складною була ситуація в машинобудівному секторі: завод не мав жодного інженера з синхронних та асинхронних машин, провідних конструкторів з

машин постійного струму, асинхронних машин середньої потужності, автоматичної й вибухобезпечної апаратури. Таке становище з кадрами в період відновлення довоєнних конструкцій, для яких існували креслення, було неприпустимим. Надалі, коли перед заводчанами постало завдання переходу до принципів розробок, кадрова проблема перетворилась на гальмо для технічного розвитку підприємства.

Для її розв'язання керівництво заводу пропонувало повернути на ХЕМЗ колишніх його працівників, які під час війни опинились в інших установах (додавався список з 12 осіб).

А загалом 150 колишніх наукових й інженерно-технічних працівників ХЕМЗ працювали на інших підприємствах та організаціях.

Залученню кваліфікованих кадрів перешкоджала та обставина, що матеріальне забезпечення працівників ХЕМЗ (літерними пайками, промтоварами тощо) було значно гіршим порівняно з іншими проектними, науковими й дослідними організаціями. З метою кадрового зміцнення конструкторського бюро заводу пропонувалося залучити 100 випускників технічних вузів, а також 20–25 колишніх працівників ХЕМЗ, які були задіяні на інших підприємствах.

Крім того, порушувалося питання про створення кращих матеріально-побутових умов конструкторських кадрів шляхом збільшення ліміту на додаткове харчування, (літерне й СП-1), підвищення окладів до рівня інших аналогічних організацій [20, 80–91].

Висновки. Попри всі недоліки, притаманні організації раціоналізаторства й винахідництва, популяризації новаторських методів (бюрократизації, надмірній централізації, цифроманії), цей феномен мав незаперечну позитивну складову. Систематичний пошук оптимальних форм організації виробничих процесів сприяв виявленню та усуненню «вузьких місць», підвищенню відповідальності кожного працівника, зміцненню виробничої дисципліни. За густим переліком зборів, нарад, «активів», зльотів можна побачити живу зацікавленість працівників та керівників підприємств у тому, щоб налагодити високоефективний технологічний процес, своєчасно і якісно виконувати державні замовлення і, звісно, підвищувати рівень матеріального заохочення.

Водночас рух новаторів, раціоналізаторів та винахідників не міг компенсувати прорахунки керівництва держави у плануванні відновлювальних робіт, централізованому розподілі фінансових, енергетичних, сировинних, матеріально-технічних ресурсів, гострий дефіцит кваліфікованих кадрів робітників та ІТП, новітніх технологічних і технічних рішень, спроможних забезпечити якісно новий рівень виробництва. Незважаючи на те, що йшлося про пріоритетну відбудову галузей, які становили основу ВПК, «родові вади» «соціалістичного способу виробництва» й управління економічними процесами давалися

взнаки у всіх сферах функціонування промислових підприємств, негативно позначалися на темпах відродження важкої індустрії України.

Список використаної літератури:

1. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Моногр. / М. Л. Головка. – К. : Олан, 2004. – 704 с.
2. Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) / Л. М. Хойнацька. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – 232 с.
3. Лисенко О. Є., Ветров І. Г. Відновлення індустріального потенціалу / О. Є. Лисенко, І. Г. Ветров // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. В двох томах / Відп. ред. В. А. Смолій; Кер. авт. кол. С. В. Кульчицький. – К. : Центр-Ніка, 2011. – Т. 2. – С. 353–361.
4. Чернега П. М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945) / П. М. Чернега. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 426 с.
5. Лобода М. К. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950) / М. К. Лобода. – К.: Інститут історії України, 2012. – 206 с.
6. Труд. – 1940. – 22 лютого.
7. Труд. – 1944. – 21 лютого.
8. Чернега П. Технічна творчість промислових робітників України в роки Другої світової війни / П. Чернега // П'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 92.
9. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол. тому: В. І. Клоков (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 395.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2126. – Арк. 1, 13, 14.
11. ЦДАГО України. – Спр. 4654. – Арк. 31.
12. ЦДАГО України. – Спр. 4720. – Арк. 13.
13. ЦДАГО України. – Спр. 4684. – Арк. 23.
14. ЦДАГО України. – Спр. 4591. – Арк. 71.
15. ЦДАГО України. – Спр. 2124. – Арк. 6.
16. ЦДАГО України. – Спр. 2125. – Арк. 5.
17. ЦДАГО України. – Спр. 2123. – Арк. 1–3.
18. ЦДАГО України. – Спр. 4637. – Арк. 83.
19. ЦДАГО України. – Спр. 4591. – Арк. 35–36.
20. ЦДАГО України. – Спр. 4674.

References:

1. Holovko, M. L. (2004). *Suspil'no-politychni orhanizatsii ta rukhy Ukrainy v period Druhoi svitovoi vijny. 1939–1945 rr. Monohr.* Kyiv: Olan (in Ukr.)
2. Khojnats'ka, L. M. (2003). *Vidnovlennia mashynobudivnoi industrii Ukrainy ta joho sotsial'ni naslidky (1943–1950 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU (in Ukr.)
3. Lysenko, O. Ye., & Vietrov, I. H. (2011). Vidnovlennia industrial'noho potentsialu. In V. A. Smolii (Ed.), *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. (Vol. 2, pp. 353–361) Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukr.)

4. Cherneha, P. M. (2004). *Vklad robotnykiv Ukrainy u zmitsnennia voienno-ekonomichnoi mohutnosti SRSR v roky Druhoi svitovoi vijny (1939–1945)*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova (in Ukr.)
5. Loboda, M. K. (2012). *Trudovi resursy u vazhkij promyslovosti Ukrainy pid chas natsysts'koi okupatsii ta u vidbudovnyj period (1941–1950)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy (in Ukr.)
6. Trud. 1940. 22 fevralja (in Russ.)
7. Trud. 1944. 21 sentjabrja (in Russ.)
8. Cherneha, P. (2004). Tekhnichna tvorchist' promyslovykh robotnykiv Ukrainy v roky Druhoi svitovoi vijny. *P'iat' stolit' (Five centuries)*, 6, 92 (in Ukr.)
9. Klovov, V. I. (Ed.). (1977). *Istoriia Ukrain's'koi RSR: U 8 t., 10 kn.* (Vol. 7: Ukrain's'ka RSR u Velykij Vitchyznianiij vijni Radians'koho Soiuzu (1941–1945)). Kyiv: Nauk. Dumka (in Ukr.)
10. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan'Ukrayiny, F. 1, Op. 23, Spr. 2126, Ark. 1, 13, 14.
11. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 4654.
12. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 4720.
13. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 4684.
14. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 4591.
15. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 2124.
16. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 2125.
17. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 2123.
18. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 4637.
19. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 4591.
20. CSAPA of Ukraine, F. 1, Op. 23, Spr. 4674.

I. Vetrov

RATIONALIZATION AND INVENTION AS A MEANS OF IMPLEMENTING A RESTORING PROGRAM IN UKRAINE (1943–1950).

The article deals with a complex of issues related to the implementation of rehabilitation policy in the field of Ukraine's heavy industry at the final stage of the Second World War and post-war years. The approaches of the state leadership to the development of rationalization and invention, departmental scientific research, as an instrument for the intensification of production, optimization and improvement of the organization and labor methods in the conditions of a total shortage of skilled labor, material and technical and financial resources, the invention and testing of new methods of organization of labor, technical devices, mechanisms, improvement of technologies not only gave a tangible economic effect, but also contributed to the modernization of production. Party and trade union bodies in every way stimulated and propagated the movement of innovators and inventors both moral and material resources. In a directive form, the heads of industrial enterprises were obliged to develop rationalization and invention and to report regularly on the results of this work.

The movement of rationalizers and inventors allowed many workers, technicians, engineers to identify their abilities, which contributed to the increase of social status and recognition, as well as the material gain in the form of bonuses and other rewards. In addition, he motivated the workers and the ITP to improve their educational and professional level.

At the same time, many innovative proposals and inventions have overcome the difficult path of introduction into production due to lack of funds and necessary materials, equipment, aggregates.

Yet, in the absence of foreign know-how, inventors and innovators largely offset this deficit, which positively influenced the pace of reconstruction of Ukraine's industrial potential.

Key words: World War II, Ukraine, heavy industry, rationalization and invention, economic effect, moral and material stimulation.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

УДК 327 (477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-119-132

К. В. Воскобойник

аспірант кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: katrinbudova@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН

У статті проаналізовано становлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Польща, які стали можливими завдяки докорінним змінам у Європі наприкінці ХХ ст. Розпад комуністичної системи у Польщі, розпад Радянського Союзу й поява незалежної України створили сприятливі передумови для налагодження та стрімкого розвитку двосторонніх взаємин між Україною та Республікою Польща.

У статті особливу увагу зосереджено на формуванні договірно-правової бази двостороннього співробітництва між Україною та Республікою Польща, налагодження якого припало на початковий етап становлення України як незалежної держави на теренах Європи. Висвітлено концептуальні засади українсько-польських відносин.

***Ключові слова:** Україна, Республіка Польща, дипломатичні відносини, стратегічне партнерство, декларації, угода, українсько-польські відносини.*

Постановка проблеми. Налагодженню дружніх та добросусідських відносин між Україною та Республікою Польща передувала довга та складна історія розвитку українського та польського народів з подальшим відділенням їх в окрему систему міждержавних взаємин.

Між країнами є комплекс, як історичних так і політичних передумов становлення українсько-польських відносин сучасного типу. Вони були обумовлені геополітичною спільністю територій, та етнічно-мовною спорідненістю народів, а також багатовіковою історією, що у свою чергу сприяло взаємопроникненню культурних та державних традицій, розвитку економічної взаємодії та виробленню спільного фундаменту партнерства.

Діалог української та польської еліти, був розпочатий ще в умовах радикальних змін, які набирали обертів у СРСР, і це позитивно

позначилося на розвиткові зовнішніх зв'язків між вищезгаданими державами.

Мета – дослідження становлення системи міждержавних взаємовідносин між Україною та Республікою Польща.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників, які вивчали питання становлення українсько-польських відносин, можна назвати М. Зеневич [1], Л. Хакула [2], В. Трофимович [11], Ільчук І. [10], Н. Чорна [14], Чекаленко Л. [12], Янків М. [8] та чимало інших, завдячуючи яким автор у даному матеріалі зміг здійснити узагальнення розвитку та становлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Польща

Виклад основного матеріалу. Із здобуттям незалежності Україною перед нею поставали невідкладні завдання випрацювання принципів зовнішньої політики та дипломатичних відносин з іншими державами світу. У цей час молода держава вимагала особливої підтримки міжнародної спільноти, а найбільше держав, з якими межувала кордонами, оскільки розбудова державності без підтримки світу не мала шансу на успіх. Активна зовнішньополітична діяльність стала запорукою утвердження України на міжнародній арені як самостійної незалежної держави з потенціалом для подальшого розвитку та закріпленням за собою місця у міжнародних відносинах.

Для нашої країни Республіка Польща була, є і залишається одним із головних стратегічних партнерів. Водночас, існування незалежної України має велике значення для існування незалежної Республіки Польща. Тому розвиток багатовекторних відносин з Польщею посідає чи не найпріоритетніше місце у зовнішньополітичних відносинах України. Це зумовлено геополітичним положенням, історичними, культурними та економічними зв'язками, які з плином часу перетворилися на нероздільні частини обох держав, які і стали вирішальним фактором для активної підтримки одна одної.

Початок діяльності польських дипломатичних та консульських служб на території України розпочинається ще в часи комуністичної Польської Народної Республіки (ПНР) та СРСР. Одним із таких місць на початковому етапі налагодження стосунків між країнами стає польська консульська установа у м. Львові (спочатку – як Консульське агентство ПНР, відкриття якого відбулося 22 липня 1987 р., а згодом – Генеральне консульство Республіки Польща у Львові), яка докладала чимало зусиль для зближення обох націй [1, 9–10].

Так на початковому етапі, в умовах неповного політичного суверенітету, відносини між двома державами набирали обертів, і проходили у плідній співпраці між країнами. Першими кроками польських дипломатів та політиків у напрямку налагодження взаємин з українськими політичними силами стала участь групи їх парламентарів у роботі першого

з'їзду НРУ восени 1989 р., де польські представники активно висловлювали підтримку волелюбним прагненням націонал-демократичних сил України.

Тому очевидним стало те, що між країнами у тяжкий період становлення незалежності України майже відразу виникають дружні зовнішньополітичні відносини.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР приймає «Декларацію про державний суверенітет», а 27 липня 1990 р. Сейм Республіки Польща затверджує Ухвалу, в якій вітає прийняття Верховною Радою УРСР Декларації, як вираз прагнення України до незалежності [2, 222].

І саме в цей період у посткомуністичній Польщі відбувається процес офіційного перегляду власної історичної політики щодо східних сусідів, насамперед щодо України. Так, 3 серпня 1990 р. Сенат Республіки Польща видав Ухвалу, в якій дав політичну і моральну оцінку операції «Вісла». У документі зазначалося, що «...комуністична влада, приступивши до ліквідації відділів Української повстанської армії, здійснила в той же час насильницьке переселення осіб, в основному української національності. Протягом трьох місяців було виселено з різних територій близько 150 тис. чоловік, які були позбавлені свого майна. Багато років їм не давали змоги повернутися назад, а потім всіляко перешкоджали їхньому поверненню. Сенат республіки Польща засуджує акцію Вісла, характерну для тоталітарних режимів, і буде старатися відшкодувати образи, що впливають на неї» [19]. Цим рішенням Сенат засудив операцію як несправедливий крок щодо українців і фактично визнав часткову відповідальність польської сторони за акцію, організовану режимом Болеслава Берута [2, 224].

У відповідь 9 жовтня 1990 р. Верховна Рада Української РСР оприлюднила заяву з приводу постанови сенату Республіки Польща від 3 серпня 1990 р. щодо акції «Вісла». У заяві зазначалося, що народ України із розумінням сприйняв постанову сенату Польщі щодо осуду акції «Вісла», здійсненої польським урядом 1947 р. Визнання сенатом протиправності цієї операції Верховна рада УРСР розцінила як серйозний крок до виправлення кривд, заподіяних українцям у Польщі. Одночасно відзначалося, що поляки так само зазнали в ті часи немало горя і страждань з українського боку. У заяві Верховної Ради Української РСР засуджувалися злочини сталінського режиму проти поляків [3]. Ці заяви стали першим кроком до українсько-польського примирення.

Ключовим моментом політичної стратегії уряду Республіки Польща склала політика «двоколіїності». Розуміючи глибину процесу розпаду, який почав активно розгортатися в СРСР, польський уряд вирішує по-можливості підтримувати якнайкращі стосунки з Кремлем, хоча в той самий час розгортає нав'язування та активне формування добросусідських відносин із країнами – сусідами, однією із яких була і Україна. Відбувався

одночасний розвиток стосунків із союзним центром та окремими республіками. Перший візит міністра К. Скубішевського до Києва восени 1990 р. мав на меті підписання декларації про добросусідство. Ці документи були типовими, однак вони підкреслювали статус міжнародного суб'єкта кожної з республік, тим самим викликавши глибоке незадоволення радянської влади [4].

Після початку відносин з Києвом уряд критикували за занадто «обережний» підхід до України. З іншого боку з'явилися закиди, що «політика двоколіїності» є авантюрою.

На останніх роках існування Радянського Союзу між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Республікою Польща відбувається динамічне становлення договірно-правової бази українсько-польських відносин. Велася інтенсивна робота над укладанням декларації про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин, яка була підписана 13 жовтня 1990 р. у Києві під час офіційного візиту в УРСР міністра закордонних справ Республіки Польща К. Скубішевського.

У ній сторони заявили про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин, про підтримання та розвиток взаємовигідного співробітництва, що відповідає їхнім національним інтересам [5, 317].

Відповідно за основу цих відносин було взято також і основні міжнародні права: суверенна рівність, непорушність кордонів, територіальна цілісність та невтручання у внутрішні справи кожної зі сторін. Україна та Польща одноголосно заявили про повагу до прав людини та безперечне їх дотримання, а саме: свобода думки, совісті, політичних переконань, незалежно від раси, національності, мови, статі, майнового стану і релігії, що було і залишається важливим фактором миру, безпеки, взаєморозуміння та співробітництва у демократичних країнах. У декларації в одному з пунктів йдеться, що: «Українська Радянська Соціалістична Республіка і Республіка Польща вітають зміцнення довір'я в Європі і заявляють про своє сприяння процесам зменшення воєнного протистояння, скорочення озброєнь, виключення назавжди воєнної небезпеки і загрози застосування сили із міждержавних відносин на континенті. Українська Сторона інформувала про кроки, спрямовані на реалізацію її наміру брати безпосередню рівноправну участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» [6].

Відповідно сторони домовилися проводити консультації між МЗС УРСР і Республіки Польща з усіх проблем їхніх двосторонніх відносин, співробітництва на міжнародній арені, зокрема в загальноєвропейському процесі, в рамках Організації Об'єднаних Націй та ін. міжнародних організацій, а також з міжнародних проблем, що є предметом зацікавлення обох держав [5, 317].

Польща хотіла бачити Україну стабільною, демократичною, ринковою і у тісному зв'язку із Заходом. Головною причиною такого підходу було переконання, що зважаючи на потенціал і геополітичне становище України, її незалежність складе перешкоду для повернення Росії на шлях імперіалістичної політики, що вважалося Варшавою за найгірший із можливих сценаріїв розвитку міжнародної ситуації в регіоні Центральної та Східної Європи [7].

Акцент був зроблений саме на цих аспектах, так як Україна почала окреслювати своє бажання відокремлення і прагнення стати на самостійні рейки керівництва власної країни, і саме цією декларацією демонструвалося демократичній Європі готовність до нових взаємин зі світом через призму добросусідських відносин з Республікою Польща.

Для офіційного Києва це був перший документ, що легітимізував українсько-польські стосунки на рівні двох незалежних держав. І хоча перші варіанти проектів декларацій, що готувалися у Києві та Варшаві, відрізнялися один від одного, все ж вдалося досягти спільного бачення через узгодження змісту обох документів. Декларація була також схвально прийнята і в колах української опозиції [8, 63].

На цей момент у керівництва та у населення обох держав сформувалися чіткі зовнішньополітичні образи обох держав: образи сусідів-партнерів, які разом ідуть до спільної мети, намагаючись долати протиріччя, які виникають в дусі поваги інтересів одне одного. Вже на початку 90-х цей образ був сталим і на нього слабо впливали проблемні моменти, які виникали у політиці обох держав [7].

Від «Декларації про засади та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин» Україна розпочинає набирати швидкий темп налагодження дружніх стосунків із найближчим сусідом, і відповідно вже 2 грудня 1991 р. відбувається обмін нотами між Урядом України та Урядом Республіки Польща, в якому йдеться про засвідчення поваги спеціальним посланником Уряду Республіки Польща у Києві Міністерству закордонних справ України та повідомляє про: «...добрий стан та інтенсивність польсько-українських відносин, а також результат референдуму з 1 грудня ц. р. в справі незалежності України – уряд Республіки Польща визнає Україну як незалежну, самостійну державу і вирішує нав'язати з нею повні дипломатичні відносини» [6].

Одразу після ухвалення Верховною Радою Акта про проголошення незалежності України українськими політиками було розпочато активну дипломатичну діяльність. Головним її завданням було налагодження конструктивних відносин з країнами-сусідами Центрально-Східної Європи. 6–8 вересня 1991 р. відбувся офіційний візит делегації на чолі з міністром закордонних справ А. Зленком у Республіку Польща. Слідом за цим 4 жовтня в Польщу поїхав прем'єр-міністр В. Фокін. Метою цих візитів було обговорення широкого спектру важливих питань та

підписання «Протоколу про консультації між Міністерством закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки і Міністерством закордонних справ Республіки Польщі». У документі зазначалося, що «з метою вирішення питань, що виникають, регулярно проводити консультації з міжнародних, загальноєвропейських та регіональних проблем, що становлять взаємний інтерес, а також проблем двохсторонніх відносин на рівні Міністерств закордонних справ та інших рівнях» [9].

Після грудневого референдуму розпочався процес міжнародного визнання України. Із оприлюдненням результатів референдуму щодо проголошення незалежності України, міністр закордонних справ Польщі К. Скубішевський звернувся до польського парламенту з проханням визнати вибір українців. Протягом доби Сейм прийняв відповідну постанову [10, 171]. 2 грудня 1991 р. Польща стала першою державою, яка визнала незалежність України.

У відповідь МЗС України засвідчило свою повагу до держави-партнерки, та висловило вдячність за визнання України як незалежної, самостійної держави і рішення встановити між країнами дипломатичні відносини у повному обсязі [9].

У тексті обміну нотами наголошувалося на тому, що для України відкривається принципово нова сторінка в історії взаємин між їхніми державами і країна всіма силами сприятиме поглибленню та урізноманітненню благ їхніх народів, а також не полишатиме зусиль плідно працювати в інтересах всього європейського співтовариства.

Україна із самого початку своєї незалежності декларувала, що Польща є її пріоритетним закордонним партнером. Польща у свою чергу, уникала таких далекосяжних заяв щодо України аж до серпня 1993 р., коли прем'єр-міністр А. Сухоцька окреслила розвиток «стратегічного партнерства» з Україною як один із пріоритетів польської зовнішньої політики [7].

Міністри закордонних справ Польщі й України підписали ще ряд документів, серед яких «Спільна заява про встановлення консульських відносин», «Спільне Комюніке про встановлення ближчим часом дипломатичних відносин», «Консульська конвенція між Україною і Республікою Польща» та «Угода про торгівлю й економічне співробітництво».

Ці документи сприяли узгодженню засад розвитку українсько-польських відносин на основі визнання суверенності обох держав, встановлення консульських відносин та перехід їх до рівня дипломатичних [10, 171].

4 січня 1992 р. між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини на рівні посольств. Це визнання мало під собою вагомі підстави: існування незалежної України змінювало геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, зокрема й ситуацію у Польщі, в якій вперше

за останні кілька століть з'явилася за східним кордоном приязний сусід [11, 123].

Важливим кроком у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Республіки Польща, який відбувся 18–19 травня 1992 р. Під час цієї зустрічі між Україною та Республікою Польща було підписано важливий документ – «Договір добросусідства, дружні взаємини та співробітництво» [12, 65].

У цьому документі підтверджується непорушність кордонів, відсутність територіальних претензій однієї держави до іншої. Україна і Польща відмовляються від застосування сил у взаємовідносинах і не допустять, щоб з їх території виходила агресія проти іншої сторони. Держави взяли на себе зобов'язання співробітничати з європейськими структурами у справі роззброєння. Договором передбачалося широке політичне, економічне, наукове, культурне співробітництво, щорічні зустрічі міністрів закордонних справ [13].

У період перебування президента України Л. Кравчука у Варшаві було укладено та підписано ряд угод та домовленостей, які створили цілісну договірно-правову платформу українсько-польських торгово-економічних відносин.

Проте українсько-польські відносини все ж були обтяжені певними розбіжностями. У політичній сфері проявилася різниця у підходах до питань регіональної безпеки. У ситуації загострення російсько-українських конфліктів Київ почав шукати зовнішньої підтримки, у тому числі і у Варшаві. Україна хотіла вступити до Вишеградської групи і запропонувала створення «простору стабільності та безпеки» у Центральній та Східній Європі, яка б спиралася на своєрідну польсько-українську вісь. Перші такі пропозиції поглиблення регіональної співпраці були висунуті на конференції «Дорога України до Європи» в лютому 1992 р. Офіційно вони були підтверджені президентом Л. Кравчуком у ході його травневого візиту у 1992 р. Ці пропозиції були розвинуті пізніше, весною 1993 р., у формі концепції регіональної системи безпеки. Концепція передбачала початкову інституціоналізацію консультацій і створення регіонального антикризового штабу [7].

Відповіді польської сторони спочатку були неоднозначні, але згодом відверто негативні. Причини були зрозумілі. Польща вбачала гарантії своєї безпеки лише у членстві в НАТО, а реалізація концепції Києва могла зашкодити цьому процесу. Варшава поряд з цим побоювалася втягнення до російсько-українського конфлікту. Якщо мова йде про включення України до Вишеградської групи, то воно кардинально б змінило характер цього угруповання (яке сприяло координації процесу інтеграції із західними структурами). Крім того Варшава була занепокоєна змінами в українській ядерній політиці [7].

Для налагодження міжрегіональних відносин 18 грудня 1992 р. було підписано Угоду про співробітництво прикордонних воєводств-областей Польщі і України. У січні 1993 р. Угоду про взаємне заохочення захисту інвестицій, у лютому 1993 р. було підписано угоду про військову співпрацю. З того часу Польща є третім за значенням військовим партнером України після США та Росії. У червні між Урядом України і Урядом Республіки Польща було укладено угоду про залізничне сполучення через державний кордон [10, 172–173].

Під впливом низки взаємопов'язаних внутрішніх і зовнішніх чинників розпочинається становлення якісно нової моделі українсько-польських взаємин, орієнтованих на поєднання зусиль задля взаємовигідного використання політичного, економічного, соціального потенціалу, посилення безпеки та стабільності, зміцнення позицій у регіоні Центрально-Східної Європи, на континенті й у світі загалом [14].

Точка відліку була намічена і від цього часу держави розпочали активно взаємодіяти та удосконалювати двосторонні українсько-польські відносини.

Наступним кроком у двосторонніх відносинах став офіційний візит в Україну Президента Польщі Л. Валенси 24–25 травня 1993 р. Одним із результатів візиту було створення Консультаційного комітету Президента України та Президента Республіки Польща, мета якого полягала у поліпшенні координації спільних дій у галузі співробітництва. Перші засідання Консультаційного комітету відбулися наприкінці травня (Київ) та листопаді (Варшава) 1993 р. Хоча офіційно, як своєрідний механізм «гарячих ліній» між президентами, він почав діяти за обопільною згодою ще з квітня 1993 р. [4].

На двосторонні відносини 1991–1993 рр. і їх сприйняття політиками та населенням значний вплив мала історична спадщина двох народів, яка є одним з основних факторів формування образів. Українська сторона очікувала на офіційне засудження «операції Вісла» (кроком до цього стала постанова Сенату 1990 р.) і компенсації для українців. Польська сторона відкидала питання компенсації, нагадуючи у свою чергу про події на Волині 1943 р. Крім того виникали конфлікти щодо українських греко-католицьких церков та монастирів у Польщі та відбудови польських військових цвинтарів в Україні. Ці події, які начебто, не мали жодного стосунку до двосторонніх відносин на сучасному етапі, відіграли надзвичайно велику роль у формуванні образу через який Україна сприймала Польщу, а Польща Україну. І якщо порівнювати їх вплив із факторами потепління стосунків, про які згадувалося у статті, то вони мали глибинний вплив і менше піддавались корегуванню з боку владних структур [7].

9–11 лютого 1994 р. до Києва прибуває Міністр закордонних справ Республіки Польща Б. Геремек, який наголошує: «Наш інтерес полягає в

посиленні незалежності України та Білорусі, інакше Польща стане останньою фортецею, «полем битви» між Сходом і Заходом, що було б для нас не вигідно» [15, 105]. Тому в ході зустрічі було навіть висунуто ініціативу щодо включення України до франко-німецько-польської парламентської співпраці в межах Веймарської групи. Натомість, під час візиту-відповіді Міністра закордонних справ України А. Зленка до Варшави у березні 1994 р. було прийнято Декларацію міністрів закордонних справ України та Республіка Польща про засади формування українсько-польського партнерства [4].

Унаслідок похвалення українсько-польських відносин у 1995 р. постала потреба якось закріпити досягнутий рівень і дати поштовх для подальшого їх розвитку. Варто зазначити, що для цього вже були створені відповідні умови. Але найбільше зближенню сприяла зміна пріоритетів України у європейській політиці. Раніше вона з пересторогою ставилась до можливого вступу Польщі в НАТО, а відтак, розширення Альянсу на схід. Проте згодом, Україна переглянула свої погляди щодо цієї ситуації, уряд вирішив, що підтримка сусіда сприятиме інтеграції України до європейських структур [16].

Вагому роль відіграла й активна участь України в розбудові європейської системи безпеки та дружні відносини з багатьма країнами континенту, що сприяло зміцненню її авторитету. Україну цікавила повноцінна робота в структурах Центральноєвропейської ініціативи, асоційованим членом якої вона була з 1994 р. Польща, яка на той час головувала в ЦЄІ, підтримала це прагнення України під час зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів ЦЄІ у Кракові, яка проходила у квітні 1995 р. 7–8 червня 1995 р. Л. Кучма був запрошений на вже традиційну зустріч президентів країн Центрально-Східної Європи в польському містечку Ланьцют, поблизу Жешува. На ній керівники 9 держав (Польщі, Словенії, Австрії, Італії, Німеччини, Словаччини, Чехії, Угорщини та України) обговорювали різні питання, головним серед яких було – роль Центральної Європи у процесі об'єднання континенту. Це була не перша зустріч на такому рівні. Три попередні проходили в Зальцбурзі, Літомишлі, Кестхеї, і тому запрошення Л. Кучми А. Квасьневським було розцінене не лише як визнання важливої ролі України в справах континенту, а як і підтримка становлення її авторитету на європейському просторі [17].

На українсько-польські відносини 1994–1995 рр. окрім уже згаданих проблем вплинула виборча кампанія та перемога на президентських виборах Л. Кучми, якого у Варшаві вважали за ініціатора поглиблення українсько-російських відносин. Однак побоювання доволі швидко розвіялися. Проте у березні 1994 р. обидві країни підтвердили, що їхні стосунки мають характер «поглибленого партнерства» (але не «стратегічного»). Київ чимдалі демонстрував занепокоєння щодо процесу

розширення НАТО на Схід (побоюючись російського тиску). Варшава переконувала, що цей процес не означає припинення співпраці у сфері безпеки. Польща негативно поставилася до української пропозиції створення без'ядерного простору у Центральній та Східній Європі. З іншого боку, Україна виявилася значно успішною, ніж Росія, у налагодженні політичного діалогу з Республікою Польща. Так, Польща сприяла прийняттю України у 1995 р. до Ради Європи і Центральноєвропейської ініціативи. Польща позитивно сприймала українське бажання з часом набути членства в СЕРТА, але висувала вимогу виконання економічних вимог вступу [7].

Таким чином період 1994–1995 рр. у польсько-українських стосунках можна охарактеризувати як успішні, хоча й не позбавлені протиріч.

Зважаючи на такий стан двосторонніх відносин, робоча поїздка Л. Кучми до Варшави 25–27 червня 1996 р. була логічним завершенням проведеної роботи зі зближення двох держав. Найважливішим моментом цього візиту стало підписання 25 червня Спільної декларації Президента України і Президента Республіки Польща. У ній зазначалося: дві країни виступають за реалізацію ідеї спільної Європи і створення системи Європейської безпеки, в якій вони займуть місце, що відповідатиме їхнім прагненням і потребам; Україна і Республіка Польща надаватимуть взаємну підтримку у прагненні якнайшвидше інтегруватися в європейські політичні та економічні структури безпеки з урахуванням своїх національних інтересів. Тобто була чітко сформована ідея про стратегічне партнерство між Україною і Польщею. Окрім цього, в Декларації були положення, що торкалися військової, економічного, регіонального співробітництва та розвитку двосторонніх відносин. Співробітництво у цих галузях було закріплено у підписаних під час візиту шести договорах [18].

Підписання Декларації стало першою угодою такого типу, яку уклала Польща з державою, що належала до СНД, і це викликало критику з боку ЄС, оскільки в момент приєднання Республіки Польща до останнього цей документ відкривав би доступ до Євросоюзу країн, що не належали до нього. Пішовши на такий крок, Республіка Польща тим самим дала підтвердження готовності пожертвувати своїми інтересами задля розвитку контактів з Україною [4].

Візит Президента України Л. Кучми до Варшави у червні 1996 р., підписання Спільної декларації вивели двосторонні відносини на новий рівень стратегічного партнерства та відкрили наступну сторінку взаємин між Україною і Польщею.

У 1996 р. польсько-українські відносини знову характеризували як «стратегічні» і була помітна їх значна активізація. Відбувалися спільні маневри і тривала підготовка утворення спільного батальйону. Польща і

Україна зобов'язувалися здійснювати спільні військові навчання, розвивати військово-технічне співробітництво і поставки зброї.

На взаємовідносини продовжували негативно впливати історичні суперечки. Однак було зроблено крок у цьому напрямку, коли під час візиту президента А. Квасневського у травні 1997 р. до Києва було підписано спільну заяву «До порозуміння і єднання», яка підвела ризику під складними періодами спільної історії двох народів і закликала молоде покоління українців і поляків жити в мирі та злагоді [7].

Висновки. Таким чином, розглянувши становлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Польща у першій половині 90-х рр. ХХ ст. ми дійшли наступних висновків, що їх стан залежав від геополітичних змін, які відбувалися у Центрально-Східній Європі та пріоритетів Києва та Варшави, які вони поставили перед собою для налагодження двосторонніх відносин між країнами. Обидві держави в нових реаліях трансформованої Європи прагнули до відносин приязного та взаємовигідного характеру. Українсько-польське співробітництво, неперервно та динамічно проходить крізь усі сфери життя двох сусідніх народів.

Період з 1990 до 1996 рр. був насичений щодо формування договірно-правової платформи українсько-польських відносин. У цей період відбувається поглиблення політичних, економічних, культурних зв'язків між Україною та Республікою Польща. Відповідно спільними були і цілі двох держав щодо європейської та євроатлантичної інтеграції, хоча цілі центральноєвропейського позиціонування і були схожими у країн, втім Польща була лідером у Центральній Європі і займала ключову роль у регіональній безпеці, а Україна лише проголошувала це бажання.

Підхід до тісного партнерства у Польщі був більш прагматичним. Українсько-польські відносини все ж були обтяжені певними розбіжностями. Проявлялася різниця у підходах до питань регіональної безпеки, історичні конфлікти, які накладали свій відбиток на сучасні стосунки між двома державами. Проте обидві держави все ж йшли у напрямку налагодження відносин, бо пріоритетом було закріплення зовнішньополітичного партнерства між Україною та Республікою Польща. Лише у такому тандемі співпраці вони мали змогу досягнути своїх цілей.

Список використаної літератури:

1. Польське консульство у Львові 1987–2012 / відп. ред. М. Зеневич. – Лодзь : Test, 2013. – 375 с.
2. Хакула Л. Україна й українці в офіційному та медійному дискурсах сучасної Польщі (перша половина 1990-х років) / Л. Хакула // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. – Вип. 3–4. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010–2011. – С. 222–232.

3. «Ти не згасла зоре ясна» – 24 роки тому українці і поляки зробили крок до примирення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history/_ti-ne-zgasla-zore-yasna-24-roki-tomu-ukrainci-i-polyaki-zrobili-krok-do-primirennya/585534
4. Україна – Республіка Польща: етапи, реалії та перспективи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertnadumka/view/article/ukrajina-respublika-polshcha-etapi-realiji-ta-perspekt/>
5. Енциклопедія історії України: в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. Думка, 2004. – Т.2.: Г–Д. – 528 с.
6. Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_176
7. Українсько-польські відносини: уявне та реальність. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/download/524/487
8. Янків М. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат / М. Янків. – Львів: Світ, 2011. – 398 с.
9. Протокол про консультації між Міністерством закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки і Міністерством закордонних справ Республіки Польща. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_010
10. Ільчук І. Особливості формування договірно-правової бази двостороннього співробітництва між Україною та Польщею / І. Ільчук // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2014. – Вип. 14. – С. 168–176. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2014_14_17
11. Трофимович В. Політичні відносини України і Республіка Польща. 1991–2010 рр. / В. Трофимович // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Політичні науки. – 2010. – Вип. 4. – С. 121–133. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoar_2010_4_13
12. Чекаленко Л. Україна і Республіка Польща: від історичних стереотипів до стратегічного партнерства / Л. Чекаленко // Зовнішні справи. – 2010. – № 3–4. – С. 26–31.
13. Договір між Республікою Польщею та Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Політика і час. – 1992. – № 7–8. – С. 12–17.
14. Чорна Н. Україна-Польща: Генеза стратегічного партнерства крізь призму президентського чинника / Н. Чорна // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2016. – Вип. 25. – С. 41–58. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2016_25_4
15. Україна в сучасному геополітичному вимірі: теоретичні і практичні аспекти / за ред. Ф. М. Рудича. – К. : МАУП, 2002. – С. 284.
16. Рибалт А. Дорога на Захід з українським акцентом / А. Рибалт // Наше слово. – 1996. – № 4. – С. 8.
17. Ми не гості у Європі // Урядовий кур'єр. – 1996. – 11 червня.
18. Візит Президента України в Польщу // Політика і час. – 1996. – № 7. – С.79.
19. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. W sprawie akcji “Wisła”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-6-1-1-30_44.PDF

References:

1. Zenevich M. (2013) *Polish Consulate in Lviv 1987–2012*. Lodz. (in.Ukr.)

2. Hakula L. (2010–2011) *Ukraine and Ukrainians in the official and media discourses of modern Poland (first half 1990s)*. Lviv. (in Ukr.)
3. «You did not go away with a clear gaze» – 24 years ago, Ukrainians and Poles made a step towards reconciliation Retrieved from: http://gazeta.ua/articles/history/_ti-ne-zgaslazo-re-yasna-24-roki-tomu-ukrainci-i-polyaki-zrobili-krok-do-primirennya/585534
4. Ukraine – Republic of Poland: stages, realities and perspectives Retrieved from: <http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajina-respublika-polshcha-etapi-realiji-ta-perspekt/>
5. Encyclopaedia of History of Ukraine. (2004). Kyiv. (in Ukr.)
6. Declaration on the Principles and Main Directions of Development of Ukrainian-Polish Relations Retrieved from: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_176
7. Ukrainian-Polish relations: imaginary and reality. Retrieved from: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/download/524/487>
8. Yankov M. (2011) *Ukraine and Poland: Strategic Partnership in the System of Geopolitical Coordinates*. Lviv. (In Ukr.)
9. Protocol on consultations between the Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland. Retrieved from: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_010
10. Ilchuk I. (2014) *Features of the formation of a contractual and legal framework for bilateral cooperation between Ukraine and Poland* Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2014_14_17
11. V. Trofimovich (2010) *Political Relations of Ukraine and the Republic of Poland. 1991–2010* Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoap_2010_4_13
12. Chekalenko L. (2010) *Ukraine and the Republic of Poland: From Historical Stereotypes to Strategic Partnership* / External affairs. (3–4). (in Ukr.)
13. Treaty between the Republic of Poland and Ukraine on good-neighborliness, friendly relations and cooperation / Politics and time. (1992). (7–8). (in Ukr.)
14. Chorna N. (2016) *Ukraine-Poland: Genesis of Strategic Partnership through the Prism of the Presidential Factor*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2016_25_4
15. F. M. Rudich (2002) *Ukraine in the Contemporary Geopolitical Dimension: Theoretical and Practical Aspects*. Kyiv. (in Ukr.)
16. Rybalt A. *Road to the West with a Ukrainian accent* / Our word (1996).(4). (in Ukr.)
17. We are not a guest in Europe / Government Courier. (1996). (in Ukr.)
18. Visit of the President of Ukraine to Poland. / Politics and time. (1996). (7). (in Ukr.)
19. Resolution of the Senate of the Republic of Poland of August 3, 1990 in the case of the «Wisla» action. Retrieved from: http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-6-1-1-30_44.PDF

K. Voskoboinyk

THE ESTABLISHMENT OF UKRAINIAN-POLISH DIPLOMATIC RELATIONS

The article analyzes the formation of diplomatic relations between Ukraine and the Republic of Poland, which became possible due to radical changes in Europe at the end of the XX century. The collapse of the Soviet Union, the emergence of independent Ukraine, the collapse of the communist system in Poland, the geopolitical location of countries, territorial proximity, traditional economic ties and mutual interest have created favorable conditions for the establishment and rapid development of bilateral relations between Ukraine and the Republic of Poland. Dialogue between the Ukrainian and Polish elites, begun under the conditions of radical changes that were gaining momentum in the USSR, have positively

affected the development of external relations between the above-mentioned states. The article focuses on the formation of a contractual and legal basis for bilateral cooperation between Ukraine and the Republic of Poland. The establishment of which was at the initial stage of the formation of Ukraine as an independent state in the territory of Europe. The conceptual foundations of Ukrainian-Polish relations are highlighted.

Key words: Ukraine, Republic of Poland, diplomatic relations, strategic partnership, declarations, agreement, Ukrainian-Polish relations.

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-2-133-135

ПРО РОБОТУ ЧЕТВЕРТИХ «ІСТОРИОГРАФІЧНИХ СТУДІЙ»

25 – 28 травня 2018 р. у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка відбулися Четверті «Історіографічні студії». Модератор пленарного засідання, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Віталій Тельвак познайомив присутніх з історією, особливостями та сьогоденням вищого навчального закладу. Учасникам засідання цікаво було дізнатися про те, що за часів імперії Габсбургів та Другої Речі Посполитої в приміщенні університету була гімназія, у якій навчалися Іван Франко, Василь Стефаник, Григорій Косак, Бруно Шульц, Лесь Мартович, Іван Макух та інші видатні постаті Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст.

Наукові доповіді охопили широке коло питань вітчизняної та зарубіжної історіографії. Зокрема, проректор із наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького професор Сергій Корновенко, презентуючи колективну монографію «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.)», відзначив, що в новітній українській історіографії цілком домінує незаангажоване вивчення Голодомору, продрозкладки, «розкуркулення» та колективізації. Учений проаналізував види більшовицького податкового і адміністративного тиску на селі, зазначивши, що податкова історія та «репресологія» є новими напрямками в історіографії.

Науковий дискурс професійно продовжив викладач вищої категорії Черкаського художньо-технічного коледжу, кандидат історичних наук Андрій Берестовий. Порівнюючи грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині ХІХ ст. з радянським періодом, історик зазначив, що податково-реквізиційна політика більшовиків призвела до трьох голодоморів в Україні, а колгоспна система була новою формою закріпачення селян.

Професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Олександр Федьков охарактеризував динаміку переосмислення вивчення історії української соціал-демократії. Радянський тоталітарний час історик назвав «історіографічною перервою» в дослідженні Української соціал-демократичної спілки – однієї з наймасовіших та найвпливовіших політичних організацій у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.

Здобутки сучасної світської та церковної історіографії щодо становища православної церкви в міжвоєнний період порівняв завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили професор Олександр Тригуб. На прикладі публікацій фахового журналу «ЕМІНАК», головним редактором якого є Олександр Петрович, учений констатував кількісне зростання теоретико-історіографічних досліджень за останні роки.

Доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Юрій Степанчук розглянув ідеологічні та інтелектуальні передумови формування образу Богдана Хмельницького в сучасній польській історіографії. Науковець обґрунтував, що новітні інтерпретації постаті українського гетьмана та подій Національно-визвольної війни середини XVII ст. опираються на потужну політичну та ідеологічну спадщину польського суспільства.

Великий інтерес в учасників наукового зібрання викликали книги, презентовані автором – професором Віталієм Тельваком. Його ґрунтовні дослідження присвячені всебічному аналізу життя та діяльності Михайла Грушевського. Учений повідомив, що нещодавно в одному з архівів Варшави він виявив документи німецькою мовою, а саме – скарги керівництва Львівського університету на те, що М. Грушевський наполегливо домагався спілкуватися на засіданнях ради факультету лише українською мовою.

Пленарне засідання Четвертих «Історіографічних студій» відбувалося у форматі «круглого столу», що давало можливість учасникам засідання змістовно й толерантно дискутувати на кожен із вищезазначених наукових тем.

Під час секційної роботи учасники зібрання мали можливість дослідити колоритну історико-культурну спадщину Дрогобича та його району. Першою локацією науково-практичного дискурсу стала територія найстарішого промислового підприємства України – Дрогобицького солеварного заводу, який безперервно працює з 1250 року. Ознайомившись з технологіями видобування соляної ропи та виварювання солі, які не змінювалися упродовж століть, науковці проїхали одним із стародавніх маршрутів перевезення дрогобицької солі в країни центральної Європи Дрогобич - Тустань.

Тустань – оборонний, адміністративний та митний пункт (XIII ст.) на кордоні Галицько-Волинської держави та Угорщини, розташований на скелях, висотою до 100 метрів. Учасники наукового зібрання мали нагоду краще дізнатися про драматичне минуле Тустані, яке є невід'ємною складовою історії віковичної боротьби українського народу проти його поневолювачів. Доречно відзначити, що у 1970 році саме в цій природній фортеці відбувалися зйомки художнього кінофільму «Захар Беркут».

Одним із завдань чергових «Історіографічних студій» було ознайомлення з культурою, способом життя та побутом двох етнографічних груп нашого народу – гуцулів та бойків. Мандруючи мальовничими маршрутами «Карпатського зеленого туризму», історики відвідали музеї народної архітектури і побуту; обстежили та порівняли традиційну житлову архітектуру; оглянули пам'ятки давньої української сакральної архітектури; спілкувалися з місцевими жителями, які зберегли багато регіональних звичаїв та обрядів.

Науковці побували в одному з гірських центрів зеленого туризму – с. Довге Дрогобицького району, яке розкинулось у долині по берегах річки Стрий. З особливостями відносно нового для України виду підприємницької діяльності ознайомив кандидат педагогічних наук, краєзнавець, учитель місцевої школи – Володимир Петриків. За його словами, екотуризм широко розвивається та набирає популярності, особливо серед міських жителів. Краєзнавець ознайомив присутніх із довкіллям, культурою та історією навколишніх сіл. Зокрема, провів екскурсію до одного з найвищих карпатських водоспадів та показав місце однієї з останніх криївок УПА.

Естетичне задоволення учасники зібрання отримали від побачених історичних пам'яток Дрогобича. Однією з окрас міста є дерев'яна церква святого Юра (XV ст.) – унікальна пам'ятка галицької архітектури, яка внесена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Увесь інтер'єр цієї церкви оздоблений стінописом з біблійних сюжетів, проте збагачений декоративним орнаментом зооморфного та рослинного характеру, що є відголосками язичницького світогляду. Ще однією перлиною історичної архітектури та візиткою Дрогобича є костел святого Варфоломія, який входить до переліку містичних та таємничих храмів України. Збудований у готичному стилі у XIV ст., храм залишається однією з найстаріших з-поміж збережених споруд Дрогобича.

Насамкінець хочу зазначити, що «Історіографічні студії», як і інші науково-практичні заходи, мають важливе значення для відродження історичної пам'яті нашого народу. Американський письменник і філософ Р.П. Уоррен зауважував, що історична пам'ять є одним із важливих чинників консолідації суспільства поряд з мовою та культурними традиціями.

Ю. С. Степанчук

докторант Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
e-mail: iiepp@ukr.net

*Одержано редакцією 10.04.2018
Прийнято до публікації 02.06.2018*

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історичні науки
№ 2. 2018

Відповідальний за випуск
Перехрест О. Г.

Відповідальний секретар
Кіреєва В. О.

Комп'ютерне верстання
Кіреєва В. О.

Підписано до друку 23.12.2016. Формат 84x108/16.
Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 15,0. Обл. вид. арк. 14, 8. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького**

18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205

тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.